MSS No. 263 Subject Language

Name of MSS सारस्वत प्रसाद द्वि प्रक्रिया इत्या०

Author भट्ट वसुदेव कृत

Period Folios Varias pages

Script Sanskrit Source Prithi pal Singh, Amritsar

Missing Folios

सारस्वत प्रसादवृत्तिप्रक्रिया इत्या० ;
भट्ट वसुदेव कृत ॥
६६ + ६१ पत्रक ॥ ल० ग० २१ पं० प्र० पृ०

ह० ल०

263

19

352 Pa...

263

263

सारस्वतसटीक

سررشتہ مدرسہ

۴۳ محمد احمد

وبال بودے دو شنبہ

263

DA

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः श्रीसर
स्वत्यै नमः वैदेहीपद्मेदारक हे दवेचपाश
रविंदे रलतारिंहे दे श्यामानमामि रघुव
विरतं गोपालमपालमनेकपालं १
यं स्मानि वासा हरहनारविंदे मेरेरपि चाप
स्पर्ति ताम्रुपैति सहस्रसेवितसुधांशुबाला
सरस्वतीसामजनतामव्रतिने २ श्रीचंद्रीश्व
रं मानसा हृदि राजेतपादगुरं मारस्यनप्रसादे
पंवालुसेवे न देवमाते ३ लघुत्वाचि कौषिल
गेषु प्रत्तिवंधकीभूतविघ्नविघातहेतर
लौकिकावीगीतमकत्र शिष्टाचारपरंप
राप्रिप्राप्तेष्टदेवतानमनिरूपमाचरन्ति
मंगलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्नेदाव
प्रवृत्तिमात्रहेतुभूतान्विषयप्रयोजनसंबं
धाधिकारिणाश्चावश्यवक्तव्यत्वमितिजानीते प्रका
श्येति कर्तृर्थीकोत्तमपुरुषैकवचनोत्ति क्रि
यायाः प्रयोगज्ञापितसमानाधिकारिण

२ स्मदोन्वयाददे अनुमतसरूपवाप्यैः सा
रस्वतीप्रक्रियाकृतुकुर्वैइत्यन्वयः सरस्व
त्याप्रोक्तासारस्वतीप्रोक्तार्थे अपरीत्वशाङ्
विनीयप्रक्रियेत्यादिविभागेनवृत्याचेत
श्चेयथासाप्रक्रियातस्याश्चसरस्वतीप्रो
क्तत्वेनसिद्धत्वान्नामनेवक्तृत्वेविधीयते
तस्याएववक्तृत्वमाचावान्नाङ्कघटकरोतीति
वत्कर्मत्वे अतएवसरस्वत्याप्रोक्तामितपृ
र्गोसारस्वतमानेनलंवोधितोसारस्वतीति
व्याख्येनचृत्ताकृः इतिचेः स्यात् तस्यचवृध
संज्ञापूर्वकत्वेनसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्य
त्वेनकृतेचित्समाधानेविशेषकारणाः शे
षिकारणानिषेधः सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाक
रणेचपिष्टपेषणादिदोषइत्यादिनिरस्तं अ
भेतनस्यावात्कृतीयोगेपि प्राप्नावपिवक्तृ
कत्वेनसंघाचित्कत्वान्न वक्तुतस्तुकृतेविषय
मात्रस्यकर्मतोऽस्मततत्र्यावात्कर्मार्थेतद्धि
तीयान्यषाप्तानुपपत्त्याचोरस्य चोरंचहन्ति
रोगइत्यादौशेषत्वकर्मत्वविवक्षाचतृहति
साध्यत्वमात्रविवक्षायांद्वितीयैव अभेतत
त्रावस्यचविशेषार्थस्यविवक्षायांद्वित्वस्य

वहति अत्रापि अस्यावात्वेत्युक्त्वात्स्वका
र्यगामित्वात्क्रियाफलस्य स्वरितञितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति विषयसप्तम्या
त्मनेपदमयुक्तं तथाप्यस्य चेरोलानुसारित्वे
न तत्वतः परत्वाभावात्तत्कर्मपूर्वकस्वात्म
गामित्वे न चात्मनेपदे प्रोच्चैरसे इति री
तिविधेरीषसन्नापूर्वैकत्वेनाविसत्वारी
तिविधिरत्राप्येतत्वेनोत्तरंगत्वाद्गमिद्धं बु
हिरंगमेतरंगमिति त्वक्तस्यासिद्धत्वाद्वाकुर्वे
इत्यत्र दीर्घाभावः आरंभसारासमाभेवत्रैम
नत्वे वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेतिवा
स्त्रूपाणारिक्रमातिक्रमेणाचप्रयोगात्कु
त्वस्यादिक्रमकरणात्तजत्तुकरणे अत
स्वत्वकपोलकल्पितत्वाद्भनवकाशः सा
त्तात्वरस्वसीप्रणीतत्वेनान्यप्रक्रियात्वकृधे
ध्व ननु कृत्तुल्यमात्रे चेष्टिरोषते तस्यां कि
चित्प्रक्रियामत्र घकृत्तुल्ये विधीयतामिति
न आह किं विशिष्टप्रक्रियोनाति विस्तरे
न अति विस्तरः शब्दवाहुल्येपत्योसाल्पा
तेन अतिविस्तरानातिविस्तरेतिमहरवे

त्सकादित्वाच्चतुरस्रोप्यनेकधेत्यादिव
क्षिपेधापीनकारेणासमासात्मानुवेधक
गृहेणोनमिरनुवेधकस्येति अनन्तरहस्रा
नोरेशोम नेतिपृथक्कारेवा अथैमाव वाव
रणास्यतावचनादिपरंपरा आगमसाधुशब्दा
नुशासनत्वेनतेषां चानेन २ त्यासांमीत्या
दित्रिरपिप्रयोगेक.शब्दोः पबोरराशी वि
पणोपदिष्टमित्यादिना ३ लावगीकानेमि
वसाधुत्वाभिधानाद्यालेकं सोहिक विस्तर
मह्रेसस्यापरमकरणाकरणश्री सरस्वत्या
पिचवापितुशब्दविपरीतविधानयोगवि
भागतेवधर्मादिभिः समस्तसाधुशब्दानु
शासेस्याप्रक्रियाप्रकल्पितमन्त्रस्वरूपाय
स्वमेकत्वायानुमाविता सच सर्वातिशयोना
मनयुक्तत्वमार्गेपिमिनेनुस [illegible] कारी
नुमेचक्रे प्रक्रियावतुरोचितामिस्यने निधा
नृ ने [illegible] त्वमात्रविधानमयुक्तमितिचेन्न सैवं
रेशापिप्रक्रियामन्त्रयमुमत्वविधानात्ते न
स्मात्तुष्टत्रे ननु श्रेयोसि वहुविधानानि
श्रेयःसाधनमतेप्रक्रियैव करणोविधेयमेव

नत्वामतस्त्राह किं कृत्वा परमात्मानं प्रणम्ये
ति परं जगत्कारणतया तं पोत्कृष्टमायाशक्ति
विशिष्टस्य परमः उत्कृष्टमायोऽविद्यमानेनशक्ति
विशिष्टः परैरुपनिषद्भागैः सरतुमानैः
र्वाभीयते ज्ञायते इति वा परमः अतति विश्वं
व्याप्नोति विषयान्तरञ्च अभिवा लभ्यात्मा पर
ति मश्चासावात्मा चैव परमात्मा कार्यिकोऽमी वि २
नतत्वो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तं परं
आत्मानमिति प्रकारे परं वा प्रकर्षेणाम
न्नि कायकृतिशयेन नत्वा उपमे प्रकर्षोवाचि
प्रशब्दप्रयोगः श्रीशब्दादिवत्स्वरूपतो मं
गलिकत्वादेतेन श्रोतृणां प्रज्ञाप्रकर्षो ध्वन्य
चेत्याद्य पूर्वकालार्थकत्वप्रत्ययाप्रयोगेनात्सर्व
माचरणीयत्वे नमस्कारे धौत्ये नेनु यावत्प्र
योजनाकाङ्क्षायामाह बालधीवृद्धिसिद्धये
इति बालैः कामधेनुत्वादत्वेनि च लेलितुर्वै
धार्थ्यादिनिवालाः श्रावद्युत्पत्तिरहितास्ते
षां धियो बुद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिस्त
स्यै अयमावः रहोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयो
जनानीत्यादिवामहाभाष्योक्तव्याकरण
प्रयोजनानेरहोपचपिपरञ्जोक्तमन्वादस्यान

वासु॰
२

प्रयोजनेन नस्यान्यत्र: सिद्धेरस्यासिद्धत्व
त्वोपि चेत्यादिना तत्र वाह्निककारैरध्यय
नादिभिरेव वेदपाठस्येव रक्षादेरपि तत्राव
सेयं वाच्याताविव प्रयोजनत्वमुक्तम् अतः व्रव
त्वे साधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन
विज्ञापने विचारविशेषस्य विस्तरभयान्न
होक्तः अत्र च प्रक्रियाऽऽर्जवं विषयः वालव्यु
त्पत्तिः प्रयोजनं जन्यजनकभावः संबंधः श
पि ब्दानु[illegible]शासनाधिकारी त्वनुबंधचतुष्ट
इंद्र यमपि तत्रवादैः समस्तचि । नन्वैंद्रचांद्रः का
शकृत्स्नापिशली शाकटायनः पाणिन्य
मरजैनेन्द्रा जयंत्यष्टौ च शाब्दिकाः इत्यादु
क्तैरैन्द्रचांद्रादिव्याकरणैर्निकवीरैः महेश्वरप्रो
देवावायस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य यं
ते[illegible]पारमिव न पायरिद्धेरं च यद्युक्तं तथा
च श्रुतिः दिव्यं वर्षसहस्रं देवगुरुर्बृहस्पति
पारायणं प्रोवाच नांतं जगामेति तस्य कुतस्त्य
स्य समस्तस्य प्रक्रियावक्तुं नरो माहृग्मनुष्यः
कथं तमः समर्थः अपि केमुनिकन्यायत
वनार्थः व्यासवाल्मीकिप्रभृत्यनुक्तमसुच्च
पार्थीवा अयमभिसंधिः परावाचस्पंत्या

स्योच्चारः इकारस्यपश्चाधोलारः रित्य
वर्षसहस्राणिस्थित्मसमपसनयापिद्रति
परपादेनाविचारागमने इरलतस्तुत्सा
नेनरामाहुश्वानुधेनामेरसमतिनामे
रमाम्येतात्मापुषाऽनेनविघ्नानिमूलेन
कथंकारेसर्वेशाब्दमुत्पादकेवक्रियान
रेकार्थमिस्यनस्यारावानुवादेनकृत्तुत्व
विधानस्तुचिंतमितिर संज्ञाविधानमेत्रेण २
सुरवस्थानिधमसंमवारविधास्यमानेसं
ज्ञासंग्रहेवत्तिजानीतेनश्चेननश्चेनास्मि प्रतिज्ञांकरोतीत्यर्थः
न्सुतिनियाजैवैविधेयेनावत्पूर्वमेसंभव
स्मरायसमध्नुश्वान्वइंत्रयेसहान्यस्मा
त्परारयमर्थोबोधः इस्येवंसकेतरूपा
सारस्वतीप्रक्रियाचार्यैः कृतामयासंगृह्यतन
हस्यर्थः नत्रअकारादिक्रमेणवर्णमालक
मखुपरेक्रमोपलत्रमोह् अइउण् ॥ मि २
ते संज्ञासूत्रं यद्यपि अकारादीनामर्थस्या
विवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वासंभवाद्वि
भक्तिसंभवेपदत्वासंभवस्तथापिवासुदेवा
दीनामर्थानांसत्वात्तद्वाचकानामासांप्रा
तिपदिकसंज्ञानिषेधासंभवात्तत्पातस्या

चानर्थकस्येतिवा ज्ञाशिपदकत्वाद्धिम
त्प तेनुत्वेपदत्वेनस्याश्छंदोवत्सूत्राणीम इति२
वेतीति छांदसत्वात्प्रत्ययलोपात्स्तुकनयोर्मे
वसुधा विभक्तेः प्रायसोलोपोवर्णस्यचपदस्यापि
सरस्वतीछत्रेलम्वेहृत्स्वंकसाद्दीर्घसंग्रहे
एकं एकं प्रति वहुवचनेचप्रत्येकसंज्ञासिध्यर्थं प्रत्यक
मेवावचनमितिवत्प्रत्यायसंज्ञास्यात् न
त्र संज्ञासंज्ञिनोरभेदोपचारात् संवेधनि
हेशब्दविभुत्वमसंभीलदसमारणोनमंगा
लार्थः यत्तु संध्यकरणमसंदेहार्थंसंधोहि
सतिपकाराकारीनाममितिसमानेसंज्ञासंदेहः
स्यात् नत्वके व्याख्याननोविशेषप्रतिप
प्राप्ति त्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमितिविचनाव्या
ख्यानेननतत्रसंदेहनिरासस्यैवात्रे प्रय
त्नस्यापत्ताचेत्वेनसंहितसूत्राणामसिद्ध
त्वान्नरमावइत्यादौ नरर्थ्यंसत व्याकरण
स्यानादित्वेनाप्तोतुरित्याद्यविवक्षितेऽपि
वत्त केचित्तुवेषांनिपातानांनःप्राठात्सत्र
नभावमाहुः वस्तुतस्तुप्रधानस्येनवाक्यत्वा
त्सहितेऽपिपरेविस्पाविन्यासात्सपसंधीषा
विस्पसमासेवाकोनुसाविवदामयेदन

इतिवचनात् विवक्षाभावान्नसंख्याभावः
एवंचाग्निमग्येषसंगतिरपि ननु समाना
कृतिमहत्संज्ञाविरहात्समानेतुल्यमाने
परिमाणेयेषांइत्यस्यार्थत्वाद्भिन्नत्वरूपा
णामेषांकथंसमानत्वमितिचेत् सत्यं हृ
स्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितसानुना
सिकविकल्पादिभेदैःसमानमानत्वाभा
वौ ननु वर्णपरिगणनमेवैतत्संज्ञावि २
धानानुपपत्तेरर्थैकवाक्यादेकवाक्यसाकांक्ष
त्वेहिभागस्यादिसंकेतानेनवाक्यनवाक्य
भेदपदसंगारर्थैक्यपदनिपातस्नमएकमि
मतथ्याह अनेनेति वर्णपरिगणनस्या
नुषंगिकत्वादर्थप्रतिपत्तिविधानाभावेनवाक्य हय
प नेदयेनेतिरितिभावः प्रत्याह्रियन्तेसंकोच
नेवर्णायैःप्रतिकार्यमाह्रियन्तेवाप्रत्या
ह्रियन्तेसंकोचेनइतिप्रत्याहाराःश्रवा
दिसंज्ञास्तेषांग्रहणायेत्यर्थःप्रत्याहारा
णांसंज्ञात्वंचसंज्ञाकेष्वहेतुःपरिभ्रा
तेनाकल्पिकःएतेषुसत्स्वेवभिनिवदेवच
नेवदेश्यागास्त्रजाभिसायेगाजात्यभिमा

येर्जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम
न्यतरस्यामितिवा ऽथपवावपविनोरने
ऽपचारात्तत्रावयववर्णाभिप्रायेणावा
वच्छेकस्मिंशो विवक्षितः नविवक्षितोः विवक्षि
तेत्तस्य भावस्तत्त्वेनस्मात् ततः किमत आ
हुविवक्षितत्वमिति अत्रयत्रापिसंधिर्वि
वक्षित एवमवगते विवक्षितः संहितेवमव
तिष्ठ न यथापि नियमासंभवः एकपदादे
विवक्षाभावेपिसंधेरावश्यकत्वात् इदं
हे ते तानो द्विवचनान्तामेकस्वरता निपा
तानां च शानसो विवक्षायामपिसंध्यभावा
चेतथापि विशेषार्थानुशब्दवाक्यविष ठा
यत्वे नियमस्यावगम्यते विवक्षाभावेहेतु
माह लौकिकेति लौकिकेन वा लौकिका वा
ऽनात्तेषां प्रयोगज्ञानाय अथवा लौकिक
प्रयोगाद्धात्वपाठपोनादिह्ठ प्रयोगा
त्तामिदपसंधिपः संकेतस्तन्मात्रत्वादुप
देशो ऽनुनासिकइत्यादेः कृत्वाभावइ
वात्रापिसंध्यभावः द्विपदत्वपक्षे वा पदे
तुः चकारो निपातनत्वाहेत्वेतन्त्रवचार्थः

ननुपरिगणितानांनोपेचानामेवसमानत्वेग
णानामित्यादेर्दीर्घवर्णादेनासमानक्वे
र्ध्येनस्यादित्यतः स्वरोंऽतरम्ववर्णीरपत्ति ह्र
स्व ह्रस्वस्य दीर्घस्य प्लुतस्य भेदाच्चोदाहा
णः एतेषामित्यनेन तेषां समानानामित्यर्थः
समानानां वर्णाः सवर्णाः इत्यन्यार्थे नाविज्ञा
नात्समानस्यानन्तरपरत्वात्तानामेषां सावर्ण्यं प
रस्परमिति ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतैः दीर्घस्य
दीर्घप्लुतह्रस्वैः प्लुतस्य प्लुतह्रस्वैः प्लुतस्य प्लु
तह्रस्वैः दीर्घैः सवर्णत्वं ननु सवर्णग्रह
णे सवर्णस्यापि ग्रहणमिति ह्रस्वसवर्ण
नो दीर्घस्य नामपि समानत्वात्तत्कार्यं भ
वत्येवेति भावः कृत्स्नवर्णोपदेशाप्रमेत
रस्तथा सावर्ण्यात् सावर्ण्यं ननु ह्रस्वादि
संज्ञाविधानमेतरेणातत्वरूपाप्रत्ययात्र
त्सावर्ण्यासे भेव इत्यतआह लोकादिति
लोकस्यानुक्तस्य लोकतोऽवादिहेध्यवक्ष
रप्रसिद्धेः ह्रस्वादीनामुदात्तादीनां चात्वादिसं
ज्ञासंग्रहः मीपते इत्ति मात्राऽनिलहवेस
मपावस्था एकमात्र उच्चारणकालोपस्य

सप्तकमात्रः एवमपरत्रापि तद्वत् । एकमा
त्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु
प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकमिति उक्ते
नि स्थानविशेषेणानेन वर्णानां तथा च पक्षे
स्थानानि वर्णानां उरः कंठ शिरस्तथा जि
ह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चे
त्यष्टौ स्थानानि वर्णानामेषूच्चार्यन्ते च स
मभेदात् अयोशास्तत्रनामिदेशाद्वर्णा
यम हृदयविधानाद्वर्णानिष्पत्तिस्तत्रोच्च
भागे निष्पन्न उदात्तः नीचभागे अनुदात्तः
समभागे स्वरित इत्यर्थः एते च पदं द्विप
रे वा एकैव लघुमात्रादिवसहेर्मे तानी
वा त्वेरामिति सेधन्ते रामोनयोगहृपा पंकजो
दिवरवयववस्तुत्रिसमावारस्यर्थना
भ्रातोनाकारादिसंकेरः द्विमात्रत्वेन ह्रस्व
भेदाभावः ह्रस्वान्तं तेनास्तु च्छाया च दीर्घप्लु
तभेदान्नास्योभेदास्तत्रास्तु केमवति एवं
चर्धईउऋलृवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतानुना
सिकानिरनुनासिकादिभेदेन अष्टादशाष्टादश
रणभेदास्त्वेकत्वे ऋलृवर्णस्य दीर्घप्रयो

गामावात् ॥ तत्र वर्णसंध्यक्षराणां हार
शाब्दारशास्त्रेस्वत्वेनेचस्परशक्रियायामे
वोपगुरूत्वाद्न्निनाडोक्ताः उभयेत्वरास
गुरुत्वयद्वयपरामर्षकत्वाद्भयशब्द
गुन्कित्स्यचद्विवचनोनद्वयोरन्माचाद
नीविवक्षायावाबहुवचनेसमानसंज्ञक
संध्यक्षरसंज्ञकाभ्योमेयेवर्णास्वरसंज्ञक
मवेतिस्यर्थः अवर्णः अयवर्णोवर्णो
येत्विस्यजेतौसुवर्णाः अवर्णाविनाअ
वर्णारहितावेत्यर्थः अत्रकेचित्कालाय
ला उत्तारिश्चतुर्दशस्वराः १४ समानाहार
सन्नामिनइत्याहुस्तरउक्तं उभयशब्द
स्यसर्वनामत्वात्तेषांचतुर्णांप्रकारवा
चित्वात्तेर्णां तत्रसमानसंज्ञकपंचवर्णा
संध्यक्षरसंज्ञकचतुर्वर्णापरामर्षकत्वे
नेद्वयोर्द्विविधव्याख्यानात्तद्वेरानानुपातानो
चतुर्दशत्वादिस्येऽपरमेरपरित्यागेमाना
भावात् तस्मात्येचसमानाः नवस्वराः अ
हेनामिनः तत्रेदेशाश्चतत्रतत्संज्ञकाः
उक्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रंथेवध्यानिअत

का॰तु

७

ऽर्त्ता इत्यादि याह्यितुमिच्छा जियाह
यिषाप्रत्याहाराणां जिग्राह्यिषानया
आद्यन्ताभ्यां प्रत्याहारा इत्यधिकारसूत्रे
ऽर्थतोऽनुवर्त्तते ननु आद्यन्ताभ्यां वर्णे
व ग्राह्यका मवेती त्यर्थः वस्तुतस्तु आद्य
न्तेति सांकेतिकं पदक ननु आभ्यां माध्ये
स्थवर्णयोग्रहणं आद्यन्तवर्णसंज्ञा
इत्यर्थः तच्चामानो आद्यन्तवर्णौ नामध्य
स्थसत्त्वपा संख्यानियमात्त्विति एतावेन
एवेति संख्यायानियमः प्रतिकार्य्यमा
हरणात्कार्य्याणां चानेनत्वान्नियमाभा
व इत्यर्थः केचित्तु यत्र यत्र येन येनेत्युक्तो
ऽनियमप्रसंग आह संख्येति अनियमः
अनेयत्वेनास्ति किं सतित्वेन नियमास
नतुक्ते नववस्तुरके कस्माद्व्यायामः स्मा
स्वत्वोचनुर्मितः सः षष्ठमः स्यादिप्रत्य
याहाराश्च विंशन्निर्द्धेयो इति तथाहि
ङम अव छत इत यम जम ञप चप खप
प पप अव हव ङव जव हस वस रस
ङस खस शस ननु मोऽस्तु मानिप्रत्याहा

राणामनेकेषां कण्ठ्यविधमात्रात्वात्तूपे
विशतित्वे नच वर्णसमाम्नायसूत्रस्थे रे
ववर्णः प्रत्याहारस्य ग्रहिष्यमाणत्वादिति
चेत सत्यं वर्णसमाम्नायसूत्रेहसे विशति स्प
वं नियमात् अन्यथा रप्रत्याहाराघोह्निको
रकचवारिंशन्नियमोपिस्यात् हता हस
प्रत्याहारसत्वान्नान्तस्य व्यंजनसंज्ञा
विधीयते तदेवविवक्षतोत्ति हकारान्तयद
ति हसप्रत्याहार ब्दरेतोव व्यंजनव्यवहार
सिद्धेर्व्यंजनसंज्ञाविधानेष्वैफल्यं संश
ग्रहार्थं विगतेस्वरूपे व्यंजने यस्मात्तद्व्यं
जनेत देवाह स्वरहीनमिति अल्पाप्ये
होषह ष्ट्वात्स्वराणामपि स्वररहितत्वाद्व्यं
जनेस्यादेतोहीनशब्दस्याभाववचनस्या
न्योन्याभावपरत्वे स्वरेभ्यो हीनमन्यत् स्व
रान्योन्याभाववदित्यर्थः संसर्गाभावपर
त्वेच विद्वशब्दस्याभावप्रधानत्वात्स्वरस्य स
सर्गाभाववदित्यर्थः ननु हसाव्यंजना
नीत्युक्तौ हसोत्तवर्तनो प्यकारस्य व्यंजन
त्वेस्यादत आह तेष्विति भिन्नोच्चारणास्य
कत्वेन शक्यत्वात्सामान्येन रकारो पानवरी

वर्त्तन्निर्दिष्टोऽत्रनः समीपादय इति भावः
ग्लेगच्छतितद्गच्छत्वरइत्यर्थः इतिसं
ज्ञासूत्रमाह कार्यापनादेर्थचतुर्थी कार्या
र्थत्वेचप्रत्ययादिष्विति प्रत्ययापत्तिरिति इ
सुक्ते प्रत्ययपश्चादिर्थयाते प्रत्ययार्थइति
नतुगासंविज्ञानवहुब्रीहेः प्रत्ययपश्चाग
श्चादेशधातुसूत्रगणाउरणादियार्त्तिकलिं
गानुशासनानिगस्यंते एभ्योऽत्तिरिक्तो
भिन्नः नत्ववर्त्तमानोऽप्यनत्कार्यकारी कार्य
मेवनकिंचिन्नस्यादिनियमनुमागमापर्य
दिरूपायेत्यर्थः अपवादप्रत्ययः प्रतीतिः
प्रजोज्यवृद्धवोधः तेस्यादिः प्रयोजकहेध
प्रयोगस्ततुहितः व्यवहाराव्यस्यायामवर्त्त
मानइत्यर्थः इतिसंज्ञकस्यलोपइत्येवव
क्तव्येयस्यतस्येतिगद्दणंसर्वस्येत्संज्ञकस्य
लोपार्थं अन्यथाजिट्ऊप्रभृतीनामित्संज्ञा
नांलोपनस्यात्अरेशोक्रियमाणेषष्ठीनि
र्दिष्टस्येत्येवस्यात यस्यतस्येत्युक्तौचशब्दा
धिक्यादर्थाधिक्यमितिन्यायात्सर्वादेशसि
द्धेः नानार्थिकेऽलोऽन्त्यविधिरित्यस्याप्रवर्त
मावयया प्रवृत्तिजननाभावाद्योष्येत्युक्तत्वार

नाश्रयणात् लोपस्तस्मात् वर्णेति व
र्णानां श्रवणत्वेन स्वलराकारशीचान्तद्विके
द्रूशिः श्रवणार्थः वर्णाश्रवणमित्यर्थः एक
वर्णविनाश्यापरोत्यद्भिसन्निवेधा द्वर्णाभ्यां
मिलध्यते वर्णौ विरता वीति वा वर्णाविरोधः
स्वरैरकारादिभिरवेलरिताश्रव्यवहिताः
हसौ च हलाश्च हसा इत्येकशेषा द्वयोरपित्व
राव्यवहितयोः संज्ञा संयोग इत्येकवचनेनद्व
ज्ञावनमिति वल्पसुदायसंज्ञा वर्ज्जितेसुष्य
हणार्थं विजातीया एभुश्रसारवर्ज्जनाव
र्गाः सजातीयवर्णसमूहाः संज्ञान्वर्थका
हुकारानुवेधित्वाच्च पंचवर्णग्राहित्वे तणो
क्ते श्रकारस्य चमो वर्णास्तमाहुः पंचकवर्गहे
उकारस्तत्र विरव्यातो नामोभविन्तुमर्हतो
ति श्ररेसेनामिन इतिस्थानषष्ठी श्रनियत
संवेधायास्तस्यास्तत्वात् एते चानिर्दिष्ट
स्थानागुणत्वेन विधीयमानानामिन ए
वस्थानेऽनवेतीत्यर्थः विपरीतनिर्देशो
नामिकारावध्यर्थः तेन श्ररऋस्थाने एव
स्यादित्यपरावन्यमिनः स्थानिनः लकारस्य

त्वेनसावर्ण्यान्न नन्वक्षपालिगायत्रीत्याद्यै
गुणाप्रसंगः आदेङोप आद्ग्रति द्विमात्रस्य
ह्रस्वसावर्ण्यान्न ह्रस्वस्यवृद्धिसंज्ञा अकारस्य
अकारो वृद्धिशेषं स्वैवत् अंत्यः स्वरादिः
अंत्यः स्वरआदिः आदिमे नोऽवयवोयस्यति
इत्येतेन गुणसंविज्ञानेन तस्याहितो वर्णोऽचि
संज्ञः अंत्यस्वरमाद्यसमावेश्यापोनवरेक
स्मिंश्चिनिसरवादिरेतेष्वं अंत्यात १ अंत्या
दिनिसामान्यनिर्देशाद्वर्णमात्रादिरुक्ते अ
संयोगादीति ॰ नसंयोगादिः संयोगविसर्गा
नुस्वाराः परेयस्यसतेष्वाविसर्गादिपरस्य
ह्रस्वस्यापिगुरुत्वे न ह्रस्वे संयुक्ताद्ये दीर्घे सा
नुस्वारे विसर्गसंमिश्रे विज्ञेयमक्षरं गुरुपा
दोतस्यो विकल्पेनेति मुखनासिकाभ्यामिति
नासिकामनुगतोऽनुनासिको वर्णधर्मस्त
स्यमेदोपचाराद्वर्णोऽपियथायि वेदवक्षडामि
त्यसिनेनागानामिन्येकवज्ञावविधेमुखना
सिकाभ्यामित्युक्ते नत्राप्यचनासिकाशब्द
नतत्ताणयोच्चारणास्थानयोर्नासाविवर
योरभिधानान्मुखेन युक्ते नासिके मुखनासि

केऽइति तत्स्वरूपावगमात् साधुत्वेनाभ्यारा
वेकवद्भावाविस्यस्यो क्ले ग्रीवा कुदिति लाटे
ख्रितिदर्शनाच्च इति संधुपयोगसंज्ञा प्रक्रि
या उपोद्घातसंगत्या संज्ञानिरूप्य संहिताउ
पजीवकत्वाच्छन्दनिरूपणात् प्राक् संहिताि
रूपणा प्रतिजानीते ऽधुनेति संधित्वेन वर्णो
त्तराप्यनन्तरं तदुभयनिमित्तककार्यत्वे स्वरा
णामभ्यर्हितत्वेन स्वरसंधिमभिधास्यन्
स्ववर्णस्य चेतत्वेन संधाभावात्सवर्णदीर्घः
सहेत्यस्य च परत्वेन बलवत्त्वापेक्षया तस्य रित्या
स्वर
गेन इवर्णादिक्रमेणासंधिमाह इयं इ इति
लोके तिकेऽपमेकवचनोनेन इ क्ते॰ न्दे
विभक्ति
विभक्तिर्नैवास्तिचेत्तोसायत्रदृश्यते एक विभक्ति
द्विवहुवाक्यप्रुतलोके तिकमुच्यते इति व
त्वोत्तरूप स्तुतस्तस्य तेन स्वीयोगित्वे लोके तिवे पव
सितिमाव निर्देशः स्वरपकारादेशसंदे
होभावार्थः वर्णग्रहणेन सवर्णग्रहणादी
र्घेकारस्यापि ग्रहणं हसेन्सरहस इच ह
च हितासामन्यो ऽईः रेफहकारवर्जित इति
रेफहकाराभ्यामन्यः रेफत्वहकारत्ववर्जित
इतिवास्वरादिति ज्ञो हस्वादित्वर इतिप्र

वासु

१०

चैत्रत्वाद्वित्वे जातिपदार्थी गोकारात्स्वरे इत्य
स्यानुज्ञेयीपुनर्द्वित्वाप्रसंगः रुवे २ रुधपर
त्राविकार्यसंभवेपिरुवग्रहणो निमित्तेन य
थासंख्यत्वाभावार्थं ननु सुसमिभ्यामित्या
दावपिस्यात गोमहिषी न्यायेन सवर्णे सुस
वर्णत्वे संभवतीति यद्यपि उभानांव हुत्वाज
वानोवाल्पत्वादेव यथासंख्यत्वासंभवस्तथा
पिपंचपंच वर्णसमुदायायेक्षया यथासंख्य
त्वं ऋसंगारञोच्छिवीर्य्यलेरवाग्निमदिस्या
दौ यथासंख्यत्वेनादेशाभावः वक्ष्यमाण
प्रयोगानां सादित्वात् ननु के सारस्वतत्वेन
त्वेपि तत्र्यवन्मण्योर्द्विरा प्रवृत्तिर्न्नतस्मात्स्व
डे वक्ष्येनु प्रयोगइति चेत्तर्हे गे संयोगानु
त्वेपेकर्त्तव्ये वहिरंगपादेशस्यासिद्धत्वान्तर
भावः रात २ ॥ हे इत्यत्र संज्ञि इत्यादको
रस्याप्युपलक्षणत्वान्नयत्तीस्यादौ हान्तर
स्यापियपयोद्वित्वे यद्यपि भानुरकोष्टिन्या
येन साक्षाद्भिष्टे नरेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वेन द्वि
त्वकार्यत्ववाधकत्वेनविशेषमसाधेयपछि
नथाप्युस्थवेड्येचार्थमेतदित्यर्थेवसंये
यनुगेयकेत्यत्रद्वित्वेदीर्घीदाचार्यीराणा

मित्यनेन विरुद्धमिति न रसन् दीर्घा
सचाप्याश्रमा मित्यनेन दाक्षेयात्रमित्यादे
दीर्घादयः परस्यपरोहित्वनिषेधात् व्या
ख्यानेनतरस्य चत्रोति विजेमेतत्वोम्न् नास्मा
त्विरिति असमानाच्चादेरस्य परमनुवर्त्तते इ
त्ययस्मा मित्ये ति रव्यानइत्यर्थः यदा आ
त्रि सरस्वती चिः नन्नत्रच्छेतन्नस्यदेन लि
ख्यानेस्मेति व्यवहितान्वायः तेष्वनुवेधो
यस्य सलुनुवेधः गङ्गगलाचित्यादिः ग
वारेरिति पपतिकित्वाघागमनियामक
स्या नावाट्क्यवस्या स्यान्नपावि गवारेरि
तिपे चमीनर्ई शाङ्स्वादेः परः अवर्णस्य
आगमः आगमनेभवति केचित्तु गवादेः
अप्रत्ययो भवति क्वचित वर्णस्य पूरभेत
स्याआगमोप्यौत्स्वैवरणोप्रतीत्यर्थः तेन
गोजिनमित्यादित्यादि सिद्धिरितिव्याख्य
न अस्येतु गो अग्रमित्यादो क्वचित वर्णस्य
आगमः अलोप्यस्याहुः वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणा
द्वाशवाद्या गवान्तः गवेन्द्र इत्यत्र नित्यंगवे
षः गवीश इत्यत्र चागोग्र गोजिनमित्यत्र
न किंतु : राद्देनातः इत्यवर्णलोपः गो

अग्ने गोऽश्वजनमिमितिप्रकृतिभावोऽपि प्रो
ह इत्यस्याथवर्णागमस्य बहिरंगेनापि प्राप्य
मेसेद्विविधानसामर्थ्यात् नित्यत्वात् प्रो
हः प्रोढिः नारोहः स्वैरं स्वैरिणी अक्षौहि
णीत्यादयः प्रयोगास्तोऽद्येयाः प्रसंगादाह कु
चिदिति गवाकृतिः स्त्री क्ले शकुनामित्यभिधा
नात् कचिदित्युक्तेर्गवाश्वि श्रीभावे गोऽपति
रित्येव अन्तरावरुकार्येष्यः अस्य अदेष
जेयमनः तथाकस्पार्थ्य प्रसारितेकृष्टे के
योऽस्यः एवं गवाक्षनाक्षाद्यः प्रयोगाज्ञेयाः
नचनेनैवत्वक्षादिसिद्धवोरेन्तोर्ध्यः स्वर
वदित्यनारेणनीयमिति चेन्न सन्धे॰ सिद्ध
सत्वारम्भो नियमायेति यादिति मिन्नयोरेवो
रोतोरिति नियमार्थत्वात् अन्तरंगश्चाकु
यते ओजसेइत्यादौ नद्भावः पा ६ ८
वेलचेभ्योऽव्याहीननुवर्त्यव्याचष्टे अया
दीनामिति तत्पक्षेतद्भाविनामित्यर्थात्
वृद्धेवृत्त्यतीत वृद्धवदत्र माचष्टे इत्यर्थे
णिचिटिलोपोवद्भवपति ततः ह्युपिणी
लोपहेतुचइहेत्यादौ लोपाभावः लोपश्री
तत्र एवैकार्थमित्यर्थः देडिग्धिमसंग्र

न्तरकार्य्यमवेक्ष्यैवपाठादपिराजन्निरित्यत्रो
न्तरकार्य्यंनप्राप्निनत्मिन्नन्तिरुद्धकार्य्यस्य
नाविक्त्वान्नरभावःवक्ष्यमत्वात्पुनरित्यधि
कोपादानस्याद्धिकार्थद्वाराजाप्यइत्यादौ
सेहियत्तुसंद्धिगृहणात्संधिसद्वेणोवत्तो
पशिसंधिनिषेधाद्राजाप्यइत्यादौनदमा
वात्सेहिर्मवस्येवेति नदसत्र राजन्निरित्या
दोनस्पसंगात् वस्तुतस्तुउनःपादोपाद
नायन्निमित्तकःसंधिर्हृत्तन्निमित्तकः
पुनःसंहितैस्यार्थः एदोन २ नपरकरणं
सुरवोच्चारणार्थं अनइत्यत्रतुनावन्मा
त्रार्थं वक्ष्यमाणसामान्यविशेषन्यायेना
न्यविशेषत्वान्परत्वान्निरवकाशत्वाच्चेना
यवौ सवर्णे ३ सवर्णस्यैवसवर्णपरत्वमि
तिसवर्णस्येत्युक्तं सहेति पूर्वपरयोरेका
देशसंपादनार्थं दधीहेत्यादौयत्वस्यापि
प्राप्तावात् सामान्येति वहुव्यापकेसामा
न्यमल्पव्यापकोविशेषः शास्त्रान्तरा
न्तेवत्वेउत्सर्गापवादयोरपवादोवल
वानित्यर्थः व्यक्तिपदार्थांगीकारेप्रत्येकं
वाक्यपरिसमाप्तेविशेषात्पदानंतरपरे

णमूर्द्धैवाधोवेति॰ सोऽक्रमास्यो दीर्घपर्व
प्यायस्तइतिपरशब्दस्येत्स्याच्चित्वात्पूर्वै
णाविपरत्वाधइति द्योत्यते चोर्ध्वोपश्चे
ल्पतोमेङ्कक्कुमावात्तुच्छेन्नेत्तस्यचनिपात
त्वेनानेकार्थत्वाद्धोतऋकारस्यारोऋका
रस्यऋकारेऋकारोवापदेप्रकृतिभावोपि
वापदेदीर्घश्चेतिरूपत्रयेह्रोतलृकारस्या
दोऋकारलृकारयोर्वीत्वपदे ऋलृवर्ण
योःसवर्णत्वाद्दीर्घलृकाराभावेवादिमते
दीर्घऋ॰ इत्यादि हलादेरीति वक्ष्यमाणत्वा
त्क्वचिद्विकल्पेनक्वचिच्चनित्यमितिस्त
स्यावर्णलोपसर्गस्यउारोधातोहितेलोप
श्चेजते ञोषतीत्यादि॰ एउारेसुख्याते
वेतीउपेङ्कीयति ञोघीयतित्यादि॰
शकंधु कुलटा सीमन्तश्चकेशेषुवश्च
म्यञसीमान्तःपतंजलि सारंग इत्यादौ
नित्यमेव श्वपचेवेत्यादावनवधारणार्थे
एवेश्चवधारणे श्वपचेवगच्छतस्पा ञोमि
तिवायोनमः शिवइहीस्य त्रधातूपस
र्गयोः कार्यमंतरंगत्वात्तदाद्यैकारे हारे
पोन्तुमयोःस्यानेनवतित्वंस्यात सावन्न

तमपदेशमित्यादेर्नाघेकारिशस्यादूञ्ञ
वाराघवर्गान्तस्य हिलोपाच्छिवेहीत्यादि
तथापटतइत्यादावह्विरकेत्यानेकत्व
रस्याव्यञ्जनुरकरगास्यादेतस्यइतोहिलो
पाल्यहितीत्यादिरावतस्यत्रापिप्रयोगतोऽ
ये क्वचिदिति सुखाह्नइत्यादौतनीयास
मासेवाच्येकृतेपरेतणाडाराममित्यादौ व
वत्स० वत्सतर० कवल० वसन० कृता
रसनराघमरोपरे० रावसुपाञ्चिति० डाव
लीत्यादौ ऋकारादोधातावर्गलोपस
गीस्य० नस्मिन्सुख्यातोत्वस्यवेति० उपर्ष
त्रीयति तथाऌकाराद्वर्णापि सावर्णपाद
त्तिप्राप्त्लकारीयति० प्लकारीयतीत्यादि
ज्ञेयं रलयोःसावर्ण्यविधानेनवल्कारइ
त्यादौ लात्परस्यापिपयोर्द्वित्वोपर्पं नचे
वेवत्वेनेत्यादावपिरापित्तेणत्वमापद्य
तेवाच्यवकृच्यत्वेनसंहिकार्येणवानयोः
सावर्ण्यविधानात् डोछोत्वोइवाडोऽइति
छेदःयपधि ढंढपीति डोतोप्रह्वीतिपात
डाग्निसत्त्वापीडाग्नवत ध्येजालोपरेत
योर्वीतपरतितिपरत्वेवापराह्नसमासे

एचेनेहस्वबोऽक्षः इतिसारस्वतप्रसादे स्वरसं
हि प्रकृत्यायथाचास्मिनसरूपेणापवने
प्रकृतभावइत्यर्थः नामी २ एवोत्तीपक्षे
स्यतोवात्रुटनेच्छवास्मिनाचैत्यकल्पेने
नेत्रोकावारसएवामीशब्दस्यप्रकृतिभा
वारस्यायाःनिषिकर्मेइत्याशवमोरोगं
स्मोस्यास्तीत्यमीतस्यप्रकृतिभावाभावः
वक्तुनः ऋसोई इतिच्छेदः एवंचइकारांतो
मीत्यर्थः सचासरएवसमेवतितोगवाच
कस्येनेतत्वात वातिप्रसक्तिः वेतियोगं
विभागाद्विस्रोइति विलइति विभ्रविती
त्यादेसेत्रुद्धवोकारांतस्यावैरिकेइतोप
रेवाप्रकृतिभावः नयोगेनस्यासमासेस्व
रौस्वरेवाप्रकृतिभावोवाशब्दादेवचहस्व
त्वमपिचेति चक्री अत्र चक्रि अत्र बेक्री
अत्रत्यादितयोगेनस्य ह्रस्वपरेप्रकृतिभाव
ह्रस्वत्वतरभावाइति ब्रह्मऋषिः ब्रह्मऋ
षिः ब्रह्मर्षिरित्यादयो ज्ञेयाः नामीसिकृ
तसंधिनिर्देशात्र्येवैगसंध्यानिषेधः २
एवेदित्वेइतिसामान्योक्तेः पचेते अत्रैता
वविप्रकृतिभावत्वे प्रकृतशब्दविरो

यत्वात्वात येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तत्वा
न्नि. ओ आ ओ ओ इति छेदाच्चतुष्ये दिह
परे वा अवर्णस्य ओकारेण सहोच्चारित
त्वओ इति प्रत्याहारादेकस्वरावाप्ति आ
कारे आवादेशे वकारलोपश्चि च स्यस्य
क्रोरस्त्वा प्रत्ययगात्सन्धिः प्रिपरत्वपदे के
चिदेकशेषमाहुस्तन्मते विनक्षिपरत्वात्
वात निपात इति प्रत्येकं सर्वेष्विते आइ
तिरनुबन्धकग्रहणात्तिरनुबन्धकग्रहणे
नेसानुबन्धकस्येति आङो न निषेधः ए
नछिन्नागच्छोनः ईषदर्थे क्रियायोगे न यी
दाप्ति विधौ च पः एतमानेङि ते विपाद्या
कास्मरणयोरङि न उदाहृते च ओ त्नमेर
द्युसेनत्वमाम्नाद्वन्तो विति आ एवं सर्व
वेदार्थं आ एवं सद्वचोहरे इति एकस्वरत्वा
देवसे ध्रवदाम्नाव पिपुन रूपा दाने सामर्थ्ये
रोकारस्योकारान्त निपातोपलक्षणात्वे
अ आ पि चानुवृत्ते उञः इत्येवेति उ इति वि
ति तस्माद्वेज इतो दीर्घसानुनासिक
उवर्णादेशात्प्रवेति ऊँ इति तथाप्यपः

परस्या जोवोवेति किमुक्तं किमुडुक्तमिस्मा
त्पूर्वो इत्यत४ यद्यपिङ्गत्वमत्रावस्थिते
तथापि प्रकृतत्वयत्वाधिकत्वपत्वात्प्राप
योर्थत्वमप्रवेशो ज्ञेय आह्वानस्यरोरन्तात्पु
पत्वे वेतात्वाड्गाने इत्याद्युक्तिः तत्रगानेरे
दनयोः असिद्धं॰ विचारे अधः स्विदासी ३
दुपरि स्विदासी ३ दित्यादौ एवंवाकयस्थेः
प्लुतेइत्यापूर्ववत॰ अग्निची ३ दित्यादि इति
सारस्वतप्रसारे प्रकृतिभावः चपाः ३ य
चपिस्वरेचविशेषविधेः वाक्यइत्यादाव
वसानेचपविधानसामर्थ्यादेवतरप्राप्तो
परिशेषाद्वपरत्वप्राप्तो अवगृहणाक्ष
र्थे तथापिचपाद्युदश इत्युक्तस्यैवानुवृत्त
र्थे तत्रक्षोततीत्यादौ तरभावः चपानो
ऽपोपत्वेदशात्वाधिपरीतनिर्दिशाद्वास
मिद्धइंधनेयस्येसमिद्धिंधनमग्निमदान
यनेककुर्वीप्सर इत्यादौ वाधिजवाः नमे
३ वाशाद्वस्यकावस्थितात्वावास्थितविक
ल्पार्थत्वान्मपदिद्वयस्ययेतिस्से॰ चिन्मये
यत्नुप्रत्ययनमेनित्याविधेर्वा इत्यावमित्य

कमेवस्वरूपमिति तस्युक्तेः एवंविधत्रि
धामकाभावात् सपदि निस्येवाच्यमित्तु
लौकिकाख्यायाहिंगुपल्लमय गृहतो विशेषपरे
णेये चपाश्रवेजवा इत्याद्योऽपोपलक्षि
तेचपानुवृत्तेर्नेमिन्मये ककुब्मपमगिमन्त्र
यनमित्याद्योऽपानामपिजमाः चपात्रे
विपरीतनिर्दैशोसेरेहार्थः यथाविवि
क्लिपरिणामेन चपानुवृत्तावपिगुनस्तद्
हणमपार्थं तथाविधिविमक्लिपरिणामस्या
न्यन्यगतिकत्विनेनमवताप्ययणोपदोन
इत्येवनेहविपत्तिन हेः २ चपाश्रवेजवा
कष्टु इत्यत्रोमद्रकस्तुत सायेन विमक्लिपरिणा
मेनपंचम्यंतचपानुवृत्तेः ऽपोपलक्षित
चपानुवृत्तेर्वीसमिद्धौ सोगिमडुते ककु
म्मूतामित्याहिसिद्धिः यकृगीगइति अपे
भावः घोषवत्त्वनादवत्त्वमहाप्राणत्वसो
ष्मत्वादिधर्मोपेतश्चतुर्थेहसांतरतमत्वो ए
त्कृष्टोहोतीत्याद्येहस्यानेवर्गचतुर्थादेशा
भिमिदेपसेगाद्ग्रोकेश्वचनिमित्तेनेमि
त्तकयोर्यणासरूपेनाप्युपपन्नेरिति स्तो २

सचतुश्चेतिसमाहारद्वंद्वेदसेल्लिंगत्वा
न्नुप: इतरेतरयोगेवाततएववचनस्यस्यप:
यघणुकारांतत्वेनतो: श्चेंनिपातनत्वेप्राप्ते
ति तथापिश्लिष्टोच्चारणेन लाघवात्सस्यसे
स्वत्वादिगुणान: प्राधान्यात्स्चेंनिपातनवि
धानमेकस्यवकृत्वात्सोऽचत्वात्श्चुत्वेयत्तु
साधुसस्तुस्तुरितितत्सुरक्षाप्रयगाभिनि
तरयुक्ते तत्सुरक्षेपरपरप्राधान्यात्सकार
युतस्यैवतवर्गस्यश्चुविधिरसंगात् श्चुरि
रितिबहुवचनेश्चुत्वानिप्राप्येराजाश्रयेप्रा
येतावा यत्तुस्थान्यादेशयोरिवनिमित्तेने
त्रिमित्तिकयोरपि यथासंख्यत्वप्राप्ते
तरभावात्निमित्तमदयुक्ते सद्भावस्यनशा
स्त्रितिनिषेधादेवसिद्धे: निमित्तेनैमित्तिक
योर्यथासंख्यत्वाभावात्सकारस्यशकारच
वर्गाभ्यांयोगेस: एवेनवर्गस्यशकारश्चव
र्गाभ्यां चवर्गाद्व्यर्थ: स्यादितिवकृत्येश्चु
निरित्युक्तेरसयनोयोगार्थीनतत्पराश्चेय
त्रेरस्यशवपिश्चुत्वेनश्चिवृत्तिस्यश्चुत्वेन
रेणेवहिरेणगश्चुत्वस्यासिद्धेस्तरभाव: ॥

त्रि २ नश्चीलनिषेधार्थ ञापकारश्चापि सका
रस्यषकारटवर्गयोगेषकारस्तत्पालवर्गी
स्यतयोर्योगेटवर्गइत्यर्थः ष्टोषष्टुत्ववत् टो
कुत्वाविति स्पटीस्यष्टीकृतेइति तो ३ एक
योगनिर्दिष्टानोसहवाप्रवृत्तिः सहवानिर्दि
ष्टिरितिपूर्वेत ःस्तोरनुवृत्तेनोरिमुकोनका
रस्यहे विधानस्यानेनरमइति निरनुनासि
कस्याने निरनुनासिकः सानुनासिकस्या
ने सानुनासिकोलकारइत्यर्थः नथि रषी
नेसप्तमीनिर्देशानलो ध्ययेहेत्यादेश्च
र्त्तयोगेष्टुत्वेमेवमपोव टोः २ नरइतिनश्च
वस्यद्वयमावहुवचनोनतस्यत्नेमेत्मा
वेत्मनोयानुवृत्तेः नस्यचक्ष्यवत्स्यितापीवे
नषरचे षष्ठमवति षष्ठागपदइत्यत्रानिषेधः
नः सकः २ नः सगितियोगविभागानुवृत्ति
त्रेष्वनन पाहीत्यादेसकिंज्यपदोतत्वेन
स्यानुस्वारे विसर्जनीयेच कुघोध्कष्यो
वेति कल्पेनषत्वनव्याहि नः पाहीत्यादि
नद्याकानकानिमत्रापि वाष्टाद्यस्यव
त्विसार्थत्वेनषकस्याभावे डोत्सर्गिता क

लादेशो कोस्कोन्न॰ विकल्पान कान्‌ कान
प्रशान्‌ ननोनीम्यचन मनन्ल: षडसेनइ
त्यादौ यथायथ। वासदाङ्खोकादान्नकार उ
कारायोरस्य विकल्पेन धुड्हिचपेमत्ल: ष
डसेनइत्यादि यथायथम्‌ हे प्राङ्‌ षष्ठ: सु
गणषष्ठ: इत्यादौ ङकारणकारयो: शसे
परे कुँकेटुको: सतो: कषयोगे त्व इमे दौर
शोच प्राङ्‌ द्रे ष्ट: सुगणट्‌ द्रष्ट: इत्यादयपि
ज्ञेयं तस्य धुत्वेन स्यंपरो तत्वाद्युगमाव:
परागमात्तु ऊहृ णोन गसो न इति प्रायाल्प
स्यपरोमत्वात्‌ अतएव परत्वात्‌ धुत्वस्य
वहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च धुत्वाभावेन प्रा
परोन इत्यनुस्वार: तस्य विसर्गोपि पुन: स
एव पेचक इत्यत्रान्न परइत्यत्रेच किं नस्या
परोनत्वेनानुस्वारे धुत्वेच प्राप्ते परत्वा
दनुस्वारेपि प्रमापये स्येस्यपरोने ऽनुस्वा
रस्य निसंयम भावात्‌ नकार एव कुत्वाभा
व प्र वहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्‌ छत्वे कृ
ते संयोगान्त लोपात्‌ नवा न्छुरे इत्येक
न तु कुर्वन शोते इत्यादौ च किं नस्यापरो

नत्वात्परत्वान्नत्वमसिद्धमिति चेन्न। सत्येपर
शास्त्रस्य छत्वविधित्वेन क्वचित्पूर्वत्रासिद्धीयापर
वाधादनुस्वारपरसवर्णौ ङ्णो ४ पदपि
कुर्वन्नास्ते इत्यादौ नस्य द्वित्वे पूर्वस्यापरो
नत्वान्नत्वप्राप्तिस्त्यापप्यव कुण्वन्नरेपीम
ञवे ङ्ङोरित्यतो वानुवृत्तेर्न्ने केचित्तु प
दान्तस्थैव छेदाभावाद्धल्लित्तमुङ्नादिरते
नडीपद्मपदे शश्वाङ्गापि प्रहीस्यापिप
न दोस्त्वामात्वेनेत्याहुः शीर्षीरथीत्यपिश
क्वाचक्रमत्वाधा श्रा ड्ग्रा ड्ग्रामन्यस्मास
दोनाद्धीर्षीर्धाधा श्राड्ग्रा ड्ःरपरोनाछ
शीर्षीन्नित्यमिति विवेकः श्चे इत्यनुस्वार
स्य संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाल्लिङ्गे वेतरा
ज्ञतो समो मस्यनानुस्वार इति सम्राडिस्या
दि यमाः शोचग्वेम्यतो वानुवृत्तेस्तस्यच
व्यवस्थितत्वात्स्वारपरोने श्रद्धिः तदस्या
दोनित्यं त्वंकरोषीत्यादौ परोने चवाश
व्दोल्लोकाद्यामनयवत्वपरे हकारेनुस्वा
रस्यपरसवर्णामनयवत्वावानेवेति
मनस्य किम्मह्लयति किंहल्लयति कि

वासु
१८

स्फुटे किं स्फुटे किं स्फुटः किं स्फुटयति किं
स्फुलयति किं ल्लादयति किंन्हादयती
त्यादयो ज्ञेयाः ५ पुरः प्रयोगा भावाच्चेदेतो
का इतिसारस्वतप्रसादे व्यंजनसंधिः वि
सर्जनीयस्य अथ परस्य विसर्जनीयस्या
त्वरेफलोपयत्वादिविशेषविधेः परिशेषा
त्वसपरतो क्तिः अत्रापि वानुवृत्तेः पक्षे स
कुवेतिकः शेते कश्शेते कः षंटः कष्ष
ंटः कः साधुः कस्साधुरित्यादि तथा कः
सहितरित्यादौ शसपरे खसे वा सो न भवत्येव
तथा खसपरे शसे वा विसर्गलोपात्त ह
रिः स्फुरति हरस्फुरतीत्यादि कुप्वोः ×
अत्रापि वा ग्रहणात् कस्कादिषु कपयो
रभावे जिह्वामूलीकः सः कस्कारयत्यादि
हित्तस्तदत्राः प्रयोगतो ज्ञेयाः कपा वित
वित्ति केवलयोः वज्राकृतिगजकुंभाकृ
तिवर्णयोरुच्चारणासंभवात्कयावुपा
विसर्गः अम्हो ३ परांते इस्यानुवर्त्तते वा
शब्दस्यानन्तस्य हो स्या मित्या दो वपरे
ते न वा शब्दस्य चकारवशियेन ताएं वा दह

रहः अहर्गण इत्यादौ नित्यं अहरधीते
रहर्भाति रहःपतिरित्यादौ वा अरात्रिवि
तिबहुवचनाद्रूपरात्रिरथन्तरस्यादिषु
रेफादिषु रेफाभावः अहोरूप अहोरात्र
अहोरथन्तरं अहोरम्य अतो रु पघपिकः
अर्थ इत्यादौ वारेवलोपशापि प्राप्नोति न
च्यापिसावकाशत्वित्वकासयोर्न्नित्वका
शोवत्वकाविसुत्वविधेर्न्नित्वकाशत्वाडु
त्वे उत्वेकृते रेगत्वादौ कारैकदेशोपध्मारे
शोपध्मारेरेफोनहस्यलोपः आतरु नतु
नाश्रः परस्य विसर्ज्जनीयस्य रविशेषवि
धेर्हसाञ्चे नस्मात्सेनवास्यरिशेषादेषारि
वावर्णपरत्वप्राप्त्यावाद्वचनेव्यर्थमिति चे
त्ति मैवं स्वरे यत्वेवेस्य त्रावर्णास्यरस्येव वि
सर्ज्जनीयस्य यत्वविधायित्वात् अन्यथा
हरिरत्रेत्यादौ पदे यत्वविधिप्रसगात्
भोस भगोस अघोस इति सत्रेभवेङ्ग
वरघव ब्रह्मव्रत्नियातानो प्रत्याहारे ग
गहणात्रिभ्योष्मोलोपश स्वरे यत्वं वे
स्यस्यानुवृत्तेर्भोयेहीत्यापपि ॰ यकारस्य

त्तद्गुणप्रत्ययत्वे चलोकात नाम्निय चपि
हसेभ्यो विसर्ज्जनीयस्यासेमेवार वस्मात्स्य
स्य चोत्वे लोपप्राः सत्वात्परिशेषाद्रेव नामि
न इति सिद्धो नामुपादानमर्थार्थकेत्तणापि
सम्यादिरेदस्यादो नामिन इति योगविभागे
न लोपशेषुहत्रो च छचि नामिनः परस्य
विसर्ज्जनीयस्य लोपप्राप्तेयत्तु नामिग्रह
णाद्र त्रप्रथमैकवचनोनत्वमुत्तर त्रचप्र
थमैकवचनोनत्वमेवमीयत इति तरसत
न्तदुपादानेपिसेदेहसत्वाद्व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तेष्ठतुल्यत्वाद्रेफप्रकृति
कस्येस्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितावि वास्थि
तार्थत्वे न कटचिकीः प्रातः प्रातरित्यादे
न वा उहत्वे नीकाराद्रतुर्बुध इत्यादावुपसे
निस्येहुधेरः सेषात् २ सत्वराप्रवसेषा
तस्मात् अत्र यथा पयितरेतरोगे हृतोविद्म
क्तिलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभा
वा इत्येतनरोहस इति स्यात् सौरैसेरित्यादा
वपि लोपप्राप्तिश्च सकाररेफयोः शब्दमात्र
ग्रहणे सोनः पुसः रेफतो रेफः इत्यादा

वयिस्तोऽत्र सेगस्तथापि क्विन्त्वात्मः सः कृ
तस्येत्यादि निर्देशाज्ज्ञापकान्नदरावसोऽत्र
त्याह चर्याद्वैधोव्येतरइति विज्ञायते ए
षकोलडुइत्यादावेषशब्दपरत्वोमावा त्
त्वोपः वानुवृत्तेरतः शिव इत्यादौ नजस
मासेपिन वाच्ये वोधाय कृत्स्त्वेनैवतरेत
दोसेरिति वा चो छि इष्ट निर्देशः प्रयोजनेन
ह सेषा रितीत्यादि । सेषारितियासेदि
त्यास्यइत्यादौ सेधार्थोयमन्वयः त्वोपश्चिवु
न्वेसहिरिति सहि निषधात्सेधोस्तिपा
दस्यैरोऽस्यान्निर्देशात्सहिरस्यार्थः वेदेषु
नः सर्वविधेरपिनियमोनेत्याह यद्वक्त
मितनसइसमोत्तुग्वा वहुतर्थीन त्यालोत
वहुलमिति नरार्थीनाह कुचिदिति विर
धात्तोत्तिविधिः स्तद्वेव वहुलमेवसइमोम
मि श्राददेतः उषाइत्यादौ सेधि नामिन
इत्येयोग विभोत्कविन्द्रामिनः परस्यवि
सर्जनीयस्पत्वोपश्चिसेहि वहुलत्वेकेप्रसे
गात्रेरकृप्रयोगेपिविधि विपर्ययमाह
वर्णागमइत्यिधातोः प्रसिद्धोयोर्थस्तस्या
तिक्रमउत्कर्षस्तेनयोगः सचासावर्थश्च

वासु

१९ तिष्ठतेरर्थः तस्यातिशयः सततया निर
न्तरमवयवव्युत्पत्तिप्रकटनं पंचप्रकारकं
कथनमित्यर्थः तदुदाहरति वर्णागम हं
सो ति सिंह इत्यत्र हिंसा हिंसायामित्यस्य ह
कारयोर्विपर्ययः षोडश इत्यत्र षट्त्वेन रस्योत्
त्वे षस्योकारे विकारः पृषन्नगे च विरोचे
स्य विधानात् पृषतो मृगविशेषस्योदरस्य
स्य सदवोदरं इत्यत्र पृषत्तकारनाशः म
ह्यामतिमयेन रौतीति मयूरः भ्रमन् भ्र
मयेन रौतीति भ्रमरः इति श्रीमद्वासु
देवविरचिते सारस्वतप्रसादे पंचसंधिप्र
करणम् अथो चेदीश्वरशिष्येतावासुदेवेन
दीप्यते सारस्वतप्रसादेऽस्य च संधिविर
पतो विभज्यते कर्तृकर्माद्यर्थाय यासावि
भक्तिः विभक्तिः स्वरूपेणाकार्थानां चानेय
स्वनंव्यरसंज्ञामित्यर्थः नामस्वरूपमाह
अविभक्ति नकारो हि विधौ ज्ञेयो पर्युदा
सप्रसज्यको पर्युदासः सदृग्ग्राही निषे
धार्थः प्रसज्यक इति विधौ नञ् तत्प्राधा
न्ये तु विधेयं तत्र निषेधे प्रधानता पर्युदा
सः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति

नामसंज्ञाविधे प्रधानत्वादुत्तरपदस्योक्ते
त्वाच्चोत्तरपदस्येरासः ततश्चानजिवपूर्व
त्वमन्यस्मद्देशेर्थे इति तस्योक्ते विभक्तेर
र्थवत्त्वपामद्देशोऽर्थवत्तिविभक्तिर्भिन्नैव
त्वेमानत्वाद्विभक्तिरिहितमर्थवदित्यु
क्ते श्च विभक्तिविभक्त्यंशभिन्नमित्यर्थः
ततश्चाक्तुंडेत्तान इत्यादौ विभक्त्यंश
स्यनामत्वाभावाद्भुत्वतेलोपादिन्न श्चर्थ
वज्जहतोनचवतसिस्यादेरोनामावधेनीम
त्वाभावान्नलोपाभावः धात्वंतोतु विशे
षतिवादि विधेन्नीमकार्याभावादनुव
र्तेऽसिद्धत्वे श्चतरावयवस्यः क्विवते स्या
न्वप्रवृत्तेिस्यात्तिवारयामवस्येव पाणी
निमतोपहासार्थमाह कृत्तद्धितेति के
चित्तीय्यनादन्ते श्चप्रत्ययइत्तिप्रत्ययान्त
मात्रस्यप्रातिपदिकसंज्ञे प्रतिषिध्यतेः
प्रतिप्रसवेगौरवमितिभावः अधिवित्रिउ
पकेत्तन सिस्यादेर्लुगग्रादिविधानसाम
र्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिः वस्तुतः शाब्दांतरत्वा
कृत्त्वे नामसंज्ञाप्रयोजनमाह तस्मा
त ह्यविशमस्वरेवा नत्रसमनत्रिकस्यक

वासु
२०

मेता प्रथमा द्वितीयादि संज्ञा स त्राद्ये के
कस्मिन्के मेरो कवचने संज्ञा लोक सिद्धा
व प्रथमे कवचने सिरिसादि नात्त त्रवद्य
ति अस्यच त्रिंगाची प्रथमेष्या हि त्रिरेक
वाक्यत्वान्नेत्यापी मापुक्तः अर्थमात्रस्य का
रकविशेषविवक्षाभावस्य लिंगादेरर्थस्य
विवक्षायां प्रथमा स त्रापि नद्दैकत्वे ए
कवचने स्त्रो अत्र वसारस्य पदांते चेत्यधि
कारस्य नाम्नः धातोश्चेति पदांत स्य नुवर्ते
ते ननु अधातोरस्य पदांते च धातोस्सप
दांते एव विसर्ग इति विवेकः ननु स्वाच
का इत्यादौ न स्यात् नहि स्वो विभक्तिस्था
रैप्य ह धातो अव उस इस्य त्रधातोरिति
योग विभागे स्त्रोर्विसर्गः पदांते चेति से
वेधा रेनररव स्य वेत्त्वविवक्षायां अर्थ
मात्र द्वित्वविवक्षायामित्यर्थः एवमुत्तर
त्रापि अनुक्तः कित्वादंतविधौ पदान्तगमा
स्त्रहल्लोनग संते इति परत्वाद्विसर्गः
शौ ति १ तान्मिन्वितिनि हि हे पूर्वस्येति
पूर्वस्य पदप्रथमसामान्यं ना के न पाति
स्वरस्येवा अच अच्येति नियमान अतोः

गुडुल्हइत्यादेर्नाप्तिप्रसंगः वर्णमात्राश्रि
तविधेरप्यत्रयदादेशस्तद्भवतीति एकदे
शविकृतमनन्यवद्भवतीति च शासेलोप
३ ऐकारादेशे च तस्कार्यस्यादेव प्राप्तः नहि
भ्रइतिच्छेदः सस्यमामासस्येतिवत् भीत्यने
नभिरडउच्चाले वैयर्थ्यं लाघवार्थं केचित्तु यः
इत्येवंपदः तस्य चाभिप्रायः इतिच्छेदः भीति
स्थाने सप्तमीत्रयस्यैवविशेषविधेः स्था
भिस्य शब्दाचेतात्प्यामिति निर्देशात् ह्रस्वपकारश्री
स्यात्वेपरिशेषादिति स्तोपेकारस्थाने प्रकी
रादेशइत्याहुः अंतरंगत्वेनादेशत्वपका
र्षे न त्वासिद्धे बहिरंगमितिन्यायादंतरंग
एकारेकृतेयमाणोबहिरंगोऽकारादेशोसिद्धः
स्यादितिचेन्न नजानंतर्यवहिरंगत्वविधि
रित्तिप्रतिषेधात् ३. भि २ अत् विधानसा
मर्थ्यात्समानादित्यादि निर्देशात् अचित्पके
रणात्वाद्वानुवृत्तेभ्यो विभक्तिस्वरेयस्य लोप
इत्यलोपाभावः नामिनुट्सहितनामत
स्मिन् अनोरह्निनामित्यादावप्रसंगः चिकि
त्रात ४ कुप्रवहलभ्याविकिलेतस्मात ७

धातु

२१ न्तौरोनेनेइस्यतोनेनेइस्यतुदृत्तेहेरित्तेत्रमा
देशत्वाभावःसःषड्गितिवाच्यविपरीतमि
देशाल्लुमविसर्जनीयस्यव्यवधानेपिष
त्वात हवींषि हविःषुइत्यादि तथायामेः
परोरेश्च सस्यषोमेतिरधिसिंचति अभि
मारित्यादि आमेत्रो त्रिगार्थीप्रथमेस्मनेत
रेसिरेसृवे नञामेत्रोइतियोगविभागाम
ञो आभिमुखीकरणार्थे प्रथमेतिसिद्धिरि
त्यपरयोगारामेत्रणार्थकःसिद्धिसंज्ञकइ
त्यर्थः समानात् ४२ धात्वनेकार्थीतिनि
तुर्यानिक्रोहेपः तत्रव्याधातोसमानाद्धि
तिसमानादिति समानाधिकरणे अनेको
र्थो समानादित्यर्थः अत्रव्याख्याने दृह
त्वसमानार्थेनावसेया ततश्च हेहाहा हेहे
हरित्यादावधातोरपिसमानाच्च हे सोमपः
इतिकुत्वविशेषणोरकारेणाविकृतसमन्व
वद्भवतीति प्रकृष्टाधीः प्रधीरिति नित्यसी
त्वे नैरीसेज्ञापोह्रस्वत्वेच हेप्रधि इत्यादे
धातोरपिसमानात्लोपः तथाप्युत्तरस्य
स्य आपिह्रस्वेदीर्घसाधारणात्वहुत्त्वेः सोम

पमित्यादेर्धातोरपि तथा सोनः उस
ह्रस्वउकृतोकारवर्ज्जं ह्रस्वदीर्घसाधारणे
नेति हाहान हूहून वा नउमीनह्यस्यादि
गाह्यस्यउवन तथानुडागमह्यस्यउपुनउस
कयोर्ह्रस्वात स्त्रियां च नित्यस्त्रीलिंगान्ना
मीकारोतोकारान्तानामावेनानो चेदीर्घ
इति तनक्षसोपपानो कुत्रान्तानामित्यादे
र्धातोरपि समानान्नुट केचित्तु नाम्यर्थ
ज्ञानस्य पश्चाद्बोधहेतुत्वेनाधातुसमान
परयोस्तास्पर्द्धवशात्तादृशोर्थस्तत्रेत उ
कल्पयंत्याहुः अकारान्तत्वेनैवैकत्वप्रा
प्तावाह अकारान्तानामपीति ऐवशब्दात्के
चिद्विशेषद्ध्यर्थः सर्वादिपठितयोरपित्व
तत्वशब्दयोर्मेक्षराशब्दाल्लौकिकप्रयोग
भावादनुपादानो उभशब्दस्य द्विवचनात
त्वात्सर्वादिकार्यासंभवेपि सर्वनामत्त
तीयाचेति सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे तृतीया
विधेरनर्थो हेतुना मित्यादिसिध्यर्थमु
पादानो अन्यतरशब्दो ऽप्युसत्वरावनेउ
उभरान्तः किंपत्रस्याः त्ततद्विः अतोउ
तरपप्रत्ययान्तत्वेन प्राप्तो पुनरुपादानार

ऽयेतसमस्य सर्वादित्वाभावइत्यसत्त समश
ब्दः सर्वपर्य्यायः नतुतुल्यार्थः एवंसिमश
ब्दोऽपिनेमशब्दः स्वेऽर्थः एषांचसर्वादीना
मानिसर्वनामानीत्यस्य तदन्तविज्ञानात्सर्व
वाचित्वेएवसर्वादिकार्य्यंनसंज्ञाभेगोनाव
यः तथालोकानपृष्ठीसेनोस्वाविधयाप
त्वाविधिनियम एव संज्ञाभेगोनाव्ययोऽति
सर्वत्र अतोरहितिगागणकाद्स्यादावि
धौनियमानातुत्तराः क्रुरवद्स्याद्सेसंज्ञा
त्वाद्धेन तथाराज्ञासमापेस्याद्तनुल्यार्थ
त्वेसमस्यापिन तथापरिधानेवहिर्य्योगा
र्थस्यान्तरस्यापुरीवाचकस्पेत्यनरायापुरी
स्याद्सेन तथार्थज्ञास्यस्यवाचिनएवस्वएव
स्यनेहस्वायज्ञातयेर्थायवा तथा वर्णाश्र
मेतरेवर्णाश्रमेतराइत्यादौ हे जसिवा
नात्र तथान्तीयासमासेसद्वाक्योरपि
नेति मासपृष्ठीय मासेनपृष्ठीयेत्यादि त
थाच बहुव्रीहिसमासावयवस्यप्रधानेस
तस्यापिसर्वादित्वंनेति त्वंपितायस्याहंपि
तायस्य सत्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्या
दि अन्यथापसर्वनाम्नाअकच्स्याच्चक:

टेरित्यकचित्वकच्चिन्मितकोमवक इतिस्यात्
दिकसमासेबहुव्रीहावेवेति उतस्याः पूर्व
स्याश्चान्तरालेदिक उत्तरपूर्वानस्यै उत्तरपू
र्वस्यै उत्तरपूर्वाये इत्यादि प्रयोगानुसारतो
यथायथमसे जसी २ अत्र केचित मात्राला
घवेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्त इति
जसि इत्येवयदु दीर्घविधेः प्रयोजनंनावा
ते नच दीर्घविधौ द्विमात्रत्वेन गुरुत्वा गुरुः
शिश्च सर्वस्य जसः स्यादिति वाच्यं तस्याष
ष्टीनिर्दिष्टस्यादेश स्तदंतस्यैवकेत्यइत्य
तविधेरपवादत्वात् अत्रचषष्ठीनिर्दिश
नावान्तिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीति स
र्वस्यैव जसः स्यात् नच डौ इत्युत्तरसूत्रे दी
र्घकारानुवृत्तेः केचिन्मन्ते पूर्वविप्रतिषे
धेनाधाधीकारादेशे जरसादेसेच जरसी
इत्यादिसिध्यर्थं दीर्घविधानमिति वाच्यं
कृताकृतप्रसंगित्वेन जरसादेशस्य नित्य
त्वादादेसस्यैवस्यात् केचिन्मतोपसंग्रह
र्थं ध्वरीत्यत्रेतरस्त्वगणवदीर्घविधानोचि
त्स्यात् अन्तरावध्रिरी इत्येव केचित्पाठः के

विद्यैरीदित्यपि सर्वत्रैवपाठादेोजसीदित्ये
वपाठ इत्येवचेन्न तथापि जसि इदमित्येतेरः
जसि इतिस्थाने सप्तमी अस्येतु जस इति
सावकाशिकः षष्ठ्यां तमेवेति अनेनस्यैवष्ठाप्ते
सर्वीरेफार्थं गुरुत्वकरणं नरसन गुरुःपि
द्धेसर्वेस्येस्याव्गुरुशब्दस्थानेकवर्णादेशो
पलब्धेकत्वस्येदरपदि तिडि करणेनज्ञा
पनात् अस्यपादिवडोइत्यादौ डोकारादौ
नोद्विमात्रत्वेनगुरुत्वात्तसर्वीदेशप्रसंगा
त ७४ पचरच कुचेत्यधोसमाहारः पतसा
त कुः अदरेकास्यस्यापितस्याणत्वकरणं
समानपदएवणत्वविधिज्ञापकं अवर
अवडन्तारः कुः कवर्गः पुः पवर्गः एते
षांसैः समस्तैर्वात्तरेव्यवधानेपिपूर्वोक्त
निमित्तान्नस्यणत्वमित्यर्थः अपिशब्दो
नुक्तसमुच्चयार्थः तेनवर्णान्तरेणाप्यवि
त्यादौ आटड्व्यवधानेपिणत्वं तथापिं
अनुस्वारविसर्जनीयषत्वव्यवधाने
पिणत्वं उरस्केण उरश्छेदेत्यादि सर्वो
देर अप्रपपापिस्मट हित्वारकवाकिवां

रूपे तस्मान्नैनयोरविरोधस्तथापि
ज्ञानतोऽन्योरध्यारोपतो कोटिस्थापत्तेरु
मिसुक्तेः कोटिद्वयस्यापि ज्ञानगोचरतापत्ति
रध्वनिरासेनापेक्षितत्वाच्छिष्टेनतस्मा
त्त्वेनवाच्यत्वेन तथाज्ञापितत्वे कोटिद्वय
पेक्षसदसीदस्त्वेव अतः विनिश्चिप्रकरण
त्वाच्छिन्नेरेव । ततश्च सर्वात्मत्वसिद्धौ
न्न हस्त्यादावनेकात्मत्वगमनहस्त्यादि
पितत्त्वापे । सदसद्भेदः परस्यापि अतः स्व
रूपभावः उ.मिरदिस्थतोमेदूकस्थूलाविभ
क्तिविपरिणामेन उ.मेरित्यनुवृत्तिश्ची
सुदूः अत्रप्रपापिसामान्येन सद्वीदिमः
सुद्विधे सद्वीरिगुणानवक्त्रेनोवानुक्तस्या
पि नवच्छेदकस्य उभयोनामित्यत्र च प्रसं
गः अस्त्रीत्यत्रोरित्यनुवृत्त्याचीवेतानाम
प्रसंगस्तथाप्यावेतानोऽनुवृत्तिधार्येऽप्राप
हस्यत्वेतरस्त्वमनुवर्तनीयं अथ आम इति
लुप्तपेचस्यैतावतोप्रयोगोवाविपरी
तनिर्देशात् लतराप्रतिपत्तेरात्कार्योः प्र

लिपदेकस्यैव ग्रहणं न तु त्वाद्गणीकस्ये
ति वा युवाभिप्रायो युटन् उत्तर उत्तमादि
ति न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः
प्रत्यय इति केवलयोस्तयोः प्रयोगासंभ
वात्समप्रग्रहणं न तु रेलस्येति लड्लेनग्र
हणाभिप्रायः अप्यमेति नेमशब्दस्य प्राप्त
विभाषात्वाच्छेषे सर्वे तत्र अत्रेषोत्वप्राप्त
त्वाद्वैवचनं उपीत्यादेर्वर्णलघायछो
मे रूपाणि स्यपटिष्टित्वा तृपायडाविसंधे
पादः उभयशब्दस्य पढे तत्वेन विकल्पप्रा
प्तावपि सर्वादिषु सात्सात्स्याद्वरत्वमुच्यत्व
त्वाद्वा नित्यमेव अयच्प्रत्ययापवादकत्वा
द्वैमात्ववपवीयस्येति विग्रहे एकवचनोन
त्वे येषामिति बहुवचनोतत्वे द्वयोःप्रत्ययाप
त्ति नेर्द्ध्वेवपवत्वासेनवाडुभयशब्दस्य द्वि
वचनाभावश्चार्थकः तीयस्य तीयप्रत्ययान्त
न्तस्यान्यादिकस्येत्यर्थः तत्र प्रत्ययानि प
द्विकग्रहणं लिंगाविशिष्टस्यापि ग्रहणं
मिति द्वितीयस्ये द्वितीयायै इत्यादि

सजातीयापेक्षाद्वैतीयश्चम्यपोतत्वाभावा
दत्रैव ग्रहणे नानर्थकस्येति वातरभावः
मामस्येति मामशब्दस्याकारस्यावान्लोपो
भवति शश्रहो विसर्ज्जो विसिकेचित्प
दे तन्नान्निनाहरयतिसा अनजभषरो
षपक्के तु उरक आत्यणावेअः परस्ततन्त्व
हे रन्विरण्यस्तत्र रषन शेषन पकर श
कन उरक आसानारयः शब्दापप्रयोगो वे
लोकाद्याशस्त्रमेतिच्छिवामेति आदेशाय
पामेरवम् सा लोपस्यादेशविशेषत्वास्य
हानिर्द्दिष्टरेवान्तस्याकारस्यासिद्धोस्याधि
कावतीग्रहणस्याधिकारस्यासिद्धवीशब्दादे
बोधीवसेपः आतः२ तेउध्वसीसापुनर
च्छोधीवाधासो रातोल्लोपः क्विदिस्यपीक
स्यनार्थ क्वः क्वः इत्यादावप्यात्लोपः धातो
र्किं हाहान किवंतत्वाच्छोस्यधातुत्वे श
त्र शानक्किवंतानो कंसंतानोतप्येवचत
जेलानेचधात्वनोधात्वेनोपहरयसे इति
तपरस्यतावन्नाउग्राहकत्वोल्लोपमपमकु
लेनेत्यादावप्रसंगः वक्तुतो हिमात्राच्छी

रत्वसामर्थ्यादेवसर्वैशामनुवाच्छिलोनसे
नमेवधोसर्वविधिभ्योलोपविधिर्बल
वानितिविधिर्लोपेपश्चात्सुत्रस्यलोपेपूर्व
पत्वदीर्घाभिनितनराभ्रियेकार्थ्ये उ.स
उ.कारोपत्वद्वित्तोः श्र:उ.सस्यसचउ.सि
उ.सोरेवस्यप्रिउभ्योके उ.सिउ.सोरकारस्य
तिश्रुधेरितीति एसरस्तुरिस्यत्राधेस्यस
तुत्वेतस्यचविसर्गोपरिणामेनसमीव
हुवचनोत्वेनधिवर्ज्जितेशुपेचत्विस्यो
लोकाराभावोपीस्यर्थः श्रयोकेसरस्तुरिस
स्यदुर्धीरत्वात्स्वबहीतिहिंसयेतिबह्या
बिर्हिंहः बहूंत्वेतत्वेनोदिस्तस्यपन्या
देशः शतस्येतस्यस्यादिसर्थः सरवाय
मिसत्रपरत्वाल्हुतात्हुतउसंगीत्वेतवि
स्यत्वाद्बादावेकारेसमानत्वाभावोन्नाम
शासोरस्येस्यकारलोपः दीर्घत्वादित्ति
यघपिहृस्वविधावपिह्रुतातृलउसंगि
त्वात्सूत्रमनः सवर्णदीर्घत्वेपिनातस्या
त्पपापिलव्धिहेम्पीयानिस्यत्वज्ञापनात्स
नस्येकवचनेउपमसोकारः सर्विंनावा

नरेण अस्य त्रपलिना सहेत्याकार्षिप्रयोग
सिध्यर्थमाह आगमज्ञमिति आगमाज्ज्ञा
यते आगमज्ञे सरनित्यामित्यर्थः अनित्यागमा
गमानुशासनमिति परिभाषायाहृति भावः
ङ्रेर्ङु अत्रपदि ङे इति चतुर्थ्येकवचनममि
ङेनमवेन्नहि ङे इत्यस्यानुवृत्तेरेवङुनेरिह
षष्ठ्यन्तकृष्णत्वस्मातङकारोपपत्तिः अरेङे
त्वाश्विनङे इत्यविधेसाहङ सिङ सोर्ङिकारे
इति कृतः ङ लयकरणेन सावस्थात्रमेवग
हणा हृस्वोङ्गि इत्यादेश इत्येतस्मादीर्घादृ
स्वाभावः ङ्रेर्ङु इत्यत्रह्रस्वोवेयतोवानुकर्ष
णार्थो काच्च खीती शब्दाभ्यामपिङ्रुके तेन
ष्वसुखमात्मन इच्छति सुखीयति सुखय
तीति सुखीः तस्य सखु एवे सुतमात्मन
इच्छति सुतीयति सुतीयतीति सुतीः तस्य
सुतु तथा सहिखेववर्तते इति सखः त
मिच्छतीति सखी सखुः तकारस्यानजाद
र्णोस्यो ष्पत्ते लूनमिच्छति लूनीयति लू
नीयतीति लूनीः लूनुः वेतिकेचित
सुखुः सुतुः सखुः लूनुः ननु सखि

शावस्यसमस्येकवचने आदावीगागमे
दीर्घत्वाद्रोत्वाभावः आदावोत्वेटित्वोच
एकदेशविकृतन्यायेनईगागमेनमित्वा
भावेनेमिन्निकस्याप्यभावः उोत्वस्यादित्वा
दित्वोपेनिमिन्नयोरिदुतोरभावेनसर्वत्रो
त्वनिवृत्त्यापन्त्यानद्विवचनषष्ठीपातारनिम
त्वेस्यायेंपरशीनात्त्र शोभनः सख्यःसुस
खेस्यादेः समासेपिसखिशब्दप्रधान्येपेव
सुतत्कार्यं रशीनारस्य अनुसखानाकृतं
अतिसखेरागच्छतीत्यादौतत्कार्यभा
वः पतिरसमासएवेतिसखिवदतिस्यनेन
सखिशब्दस्यासमासएवेगादिकार्यप्रा
प्त्यानन्तमेहोकस्यपतिशब्दस्यासौ स्याद्धिः
अन्यथासाधिकारिहिरेशोडादेरपिप्रसं
गः स्यात् हरिसखारिवस्यात्तिकद्विवचने
तस्येतिद्विवचनादेरसामर्थ्यात्तिस्यद्विवच
नेनत्वप्रत्नोतिस्यादर्हणोस्यष्टार्थे स्य
देवं सशब्देनैकदेशेनस्वसृ उपयोपस्त्रत
त्वात स्यरआदिरित्यस्येतिसत्कुलसविका
नोवहुव्रीहिः नव्रस्यस्य कारित्वाद्दस्यस

इत्यमः स्यादितिचेन्न असे उत्त्रे इत्यारौ
विवाराधिरकारसहितोकारस्यमकारस
हितोकारविधेश्चववकारयुक्तत्वामरना
वः श्रे विशाद्वस्यवहुवचनोत्वत्तेपिशाब्द
दितिकासेख्यायेषामिति निर्देशार्थेक
ववचनेकवर्णादेशत्वेनगुरुत्वोत्म
बेस्यषाष्यचाह त्रि‧हस्वस्येति गोणत्वेतु
स्त्रियत्रीणामित्यचक लिशब्दादितिक
सेख्यायेषामिति षेषानिपात्याकत्वार
पइतितत्वेनत्वेननिपातितंकतिशब्दस्ते ना
तु‧तेष्वेलिख्रेराजसपासोलुगीत्व
की‧सत्रेचरः संख्यापाइत्यतः संख्याया
इत्यनुवृत्तेसंख्यापीत् उत्यनादिस्यपी
वगमात्यातेडुतिरितिउत्यनारषि पति
शब्दान्नत्तुकृञन एवपतनेनाग्रपी
षोऽशी नतितेनागवेरनाइत्यारोपासे
ख्यायेषांपतितासंख्यायेषांनतीस्या
नावपिसंख्याधीडत्वेनत्वाजश्शसोर्लु
कलुकिनतन्निमित्तमिमेकारागावः
त्रिषुचापेतुरुपइति वाच्यलिंगत्वेन

२७ त्रिलिंगत्वेवहुवचनोनत्वेनवनानाकारि
कृत्तविशेषणाभावात्स्वरूपत्वेसमानरूप
त्वमित्यर्थः अपमित्युपस्तेद्वणोपचनव
मतीनोनयोक्ते ष्मातशश्वाप्यपइत्यु
भारस्मरस्मत्तन्दृके विच्छितिषोः ५
अत्रयपचयिष्योरितिहूस्वदीर्घसाधारणो
तथापिहूस्वेकारेकारेनक्किवंसेधातुव
योगाभावादीकारोकारयोरिति सूक्ते अनन्त
वनुधातोरित्यत्रैसएवाविक्रमानेषोरिति
धातोश्चवर्णोवर्णयोरितिसाधारणोपन्या
सिधास्यति अमिशास्तिचपरत्वादिपुवाव
काविमाक्रिवकरणत्वाद्विमाक्रि स्वरएवन
ष्यर्थमित्यादौ इकारोनमध्यविस्तारयन्
शब्दस्यउवग्रवसेगाढक्रि षोवार धातो
अवयवैर्थः संयोगः सयस्मादीकारादू
कारान्तरद्वीनात्कितौधातोरीकारो श्रेते
यस्यएवविधायश्चनेकस्वरः शद्वनास्य
याबीकारोकारोनयोर्थकारवकारोस
वइत्यर्थः वर्षाभूपुनर्भ्यामिति रिके
योपोभ्रश्चवोतः सुधीशब्दश्चानवर्जे

यित्वा केवलमग्रहणस्यानेकस्वरत्वाभावा
देवाग्रणीर्थे नस्याप्राप्तेऽयं निषेधः एवं
विधनियमसंनियामकापेक्षायामाह वाग्र
हणादिति वाग्रहणस्य व्यवस्थितविकल्पा
र्थत्वादित्यर्थः विवक्षितस्यानेन प्रयोगानुसा
रेणोपच्छेदव्यवस्था विज्ञानात् इत्येकारा
न्तस्यामन्यस्य स्थान्यवस्थेयं तयोगानेकार
पूर्वस्यैव नेरुकृतयोः परस्य विधेर्गतिसंज्ञ
कगतिपूर्वस्यापि लोकलोकेनतया दुग्धा
विशेषदान्नुपसर्गाध्यासुवयवयोः संयोग
न निषेधः सेनानीनामिह स्वरेऽस्याच्चा
र्थ प्रयोगार्थमाह सेनान्यादीनामिति स्वर
स्येव प्रादिशब्दान्त गोनामिस्यायपि व्या
प्तु. व्याकृतिप्रत्ययस्यानुवर्त्तते सेर श्रत्रपय
दिपरत्वान्पचाद्विस्वरपाशोऽति तथापि न
लोपसंभावात्किरवकालस्यापि व्याएव
वेदसु कर्तरीकृत्ये इत्यादेपरत्वात्तुमा
वाधात्वात्प्रसंगः नरामेकोगस्य तस्मति
पयसामतीवदूवेत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थ
माह तुर्य्येति तथाचस्यनामिपरेवादेश

इत्यर्थे तुर्द्वे लिङ्गमर्थीनो व्याख्याने तु
सचतेष्वस्तत्तस्यास्तुः प्रागसमान्तु एतासन
स्यादित्यन्तु भावः त्विगयवचनेक्षस्यये
वाङ्ङ्तोऽङ् उरित्यत ङ्त इत्यनुवृत्तेस्तस्य
वतपरत्वाक्षव न्माऽज्ञहस्तो लिस्तः चतत्त्वेः
त्रिपत्निस्तो त्रिपचतत्त्वाविस्याद्दे ऋकार
स्यऋकाराविदेशात्न्नार नेनच्छसकारसं
वेधीत्वमप्राप्तस्य ऋकारः उकारोनस्याप्री
ति पंचत्विमस्योरप्रुपदंत्तस्तात्त्वाद्यि
कोऽत्र्यतीस्यादि सत्त्रिमलघस्यपदसंज्ञावाभा
दिति लघस्यवसंज्ञावास्याभावस्तस्मात पं
चसुलघस्य यवस्यावो विधीयते नतीयादे
त्वरादे च वेस्यवर्णिदेशालिलरभावइस्य
र्थः ननु कोऽत्रसाविस्य ऐकपदपदेन लघस्य
यां तत्वाभावइत्यत आह कृतकृतलघमे
तीतिः यः कृत्वेपि लघसंज्ञापत्तेः ग्रहसे लिमवि
धीतिस्यद्दस्यर्थः तिस्याविस्ययोरिस्यो विध
वेलक्षणानि विधरा च परागमात्तद्हेतोन
गसेतद्दितिदृश्यादि सं ऋकारोतादृश्यादि
पचादि ऋद्दिनाविनिके प्राहुः देवयावित्रस

श्रह्रः गावेगा इत्यादौ ॠकारादयो दृश्ये
ते तथापि न दैत्या अवसिद्धा एव एते पि
प्रचुरप्रयोगाभावान्नोक्ता रेः सच स्रचस्र
तस्मिन् स्थिरे इति साकेतिकब स्येतवा
सुहीति हिं हस्वे सेतस्य अपवादः रपः
रोरे इति षष्ठीतत्पुरुषे आपादे शेपलो
पे च सद्विराधैः रेशब्दस्यैकारश्चान्तवती
त्यर्थः आम्यासि र आश्रमश्चासि समान
परस्य ह्रस्वो नाकारवर्जे परत्वाक्षरद्यान्ता
हु इत्यत्र नस्या प्रसंगः इति सारस्वत प्रसा
दे स्वरान्ताः पुल्लिंगा आपः आत्ए आप
तस्मात् तदैत्यादि इत्यर्थः तन्त्रस्वरस्वा
न्तिकोनोऽतिस्वद्रः अति स्वहृते स्मार
वैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादावेन्त त्वेपि
त्कार्यमाव: ऐवादीनामिस्यत्रादिश
देन माचर्य काष्ठस्वा त्रादिसंग्रहः ऐ
विकारीनां तु ऐवादिभ्योऽभिन्नत्वान्न र
प्रसंगः डि.तौ उ.इत्यये वोने डि.तन्तेषा
मिष्यति डेस्याहेतु.उ.सौ स्यादि.देशान्नियमा
र्थः देशस्य स्थानस्य नियमार्थे इत्यर्थः

जरायाइस्यजन्तरेतविधेरिष्टत्वादेकदेश
विकारेपिजराजरशब्दयोःपुनस्तकपे
रपिजरसवक्ष्यत्वावाशब्दाहेजरेइ
स्यअजरसभावः इदुष्टा १ वेपुवइस्य
लोवानुवृत्तेस्तिस्त्रीलिंगानामेवनाति
पतल्लिंगमात्रुचिमहुवस्लीबो ष्टक
टायनास्तेधामपीछुलि त्रिपा २ यो रि
तिविगस्यव्याचष्टे इच्छ उभ्यो निनुमसा
वश्यानिस्यत्वान्व्यास्ययोवांश्चत्राणि
निस्वस्त्रीलिंगयोरित्येव थडुगमामा
वे थ्वामोप्यनावेवद्व्यइस्यर्थः हसेपः
२ हसपवइस्यवहसेप तस्मात लक्ष्यादि
मत्वान्त्ररीतेसोत्वेवा ध्यडाधिइ स्यपः इ
पइप इस्तिविवक्षाया निष्कान्तः कौष्णा
च्चासिः कोसौ विरित्यावेसि लोपाभा
वः पचाधि हसानात्स्येयोगानत्लोपेना
लिलिच्छिभः स्वपापिअकल्लोइस्याहीनो
ककारोलानाह्निपिकोरापाकोनिवि
शेषस्यकल्लोपविधेःधसेगेनानिहेस्या
त धा २ वेपुवइस्यलोवानुकर्षणालि

स्त्रीलिंगान्नोस्त्रीवत्त्वमस्तिष्टुवेताना
मितिवाच्यस्यावस्थया अथधातोरितिष्टु
अतिष्टुवेत्येप्यलक्षणार्थं अन्यथा प्रकृष्ट
धीः प्रधीरितिवित्वस्तीत्वेप्रधीशब्देका
रस्यधातोरीत्वेतानस्यात् ष्टुवेत्यत्राचेह
कीहेनुरित्याहोनह्रस्वत्वे विमानतानुमे
कुल: विनुग्रहेद्व्यादिप्रयोगाद्वोत्तुभ्यः
स्त्रीवदिनिह्रस्व इत्येकेचित्तनेतु ह्रस्वत्वे
इकोरेनन्वोद्वाविनिस्यादिति चेन्नसत्त्वे
वेष्टुवद्भस्यतोवानुवृत्तेर्न्धीवस्थापानह्रस्व
विधानसामर्थ्यात्स्यु अन्यथा एतोऽस्येव
कुर्यान्नत्त्रियोयोरित्यतोयोरितिसाधा
रणात्तुहृत्तेरिवशेवरीयोरित्युक्ते डि‍.तो
यपयित्त्रियायोरित्यतोह्रस्वदीर्घसारणा
नुवृत्त्रिस्तत्पीपीदुमस्यामित्यनेनह्रस्वाभ्या
विकल्पेनविधानात्परिशेषादीकारोत्ता
ह्रकारत्ताच्चेत्तुक्ते अत्रापिनित्यस्त्रीलिं
गामित्यर्थावसायात्पुनघेन्नम्येइत्याद्य
वडभाव: नह्मीशाद्भस्येति नत्वेरीत्युद्धेति
श्रुत्यर्थात्त्वादित्यर्थः नद्युक्तं अवीत्यक्षी

नरीलेत्रीह्नीधात्रीसुत्यादित्तः सज्ञानाम
पिशब्दानेसिल्लोपोनकदाचनेति स्त्रीशब्द
स्येति स्यायमेदूङ्ङसिङ्टिट्विचारीवेलत्वा
दित्यर्थः स्त्रीभुवो १ भ्रुश्चनवस्थानेऽप्रमा
ङ्ङऊवस्यपेधानुरवर्णामावाद्धुवङाभावा
रेनाव्यास्थासीसप्तम्यपापिस्त्रीभुवोरित्यस्य
एकयोगनिर्दिष्टानोसहवाप्रवृत्तेः सहवा
निवृत्तिरितिन्यायाद्वस्याप्यनुवृत्तिस्तथापि
वाशब्दमावस्यपानास्पः विकल्पः वेत्युव
ङ्स्थानेऽप्याशब्दस्यावावास्थितायौनवस्त्रीश
ब्दस्यपेनतवेपिनरोविकल्पायामावान्नित्य
मेविशेषेनदीवदिस्युक्ते वेयुवः २ इयङुव
ङौ च ह्रुव तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्येति
इयुवेत्तादुसुक्ते अन्त्यापिस्त्रीशब्दस्यस्थि
स्त्रिलिंगनियमात्तु भिन्नेनपेदस्यास्त्वत
प्रसंगः कुमारीनामित्यत्रैवीशब्दस्यप्रक
रवाचित्वान्नित्यस्त्रीलिंगानो स्त्रीवन्नीति
पुवैनानोनुपाराजाह्वीनेनसः मिस्याद्दि
सिद्धिः कुमारीमात्मन इच्छतीति कुमारी
यति कुमारीरिच्याद्रोस्त्री प्रत्ययान्तत्वकेति

कान्नामधातोः कृपिग्रहणेनिवर्त्तितेयच
नात्कुमार्य्याञ्चस्मात्तायेस्मान्पूर्वे मातश
व्दस्य कृन्कोरत्वेनन्नाणाईवितिष्ठाप्राव
पिरचन्द्रादिपाठान्नः तेचत्वमातिष्ठत
स्वप्ननानोद्धाहितानणा यातमानेतिम
प्रेतेस्वसारयतुडाहतांइति विचारविषे
यध्यातत्तैवववत्स्याते इतिसारस्वतप्रसारे
त्वतरोतः स्त्रीलिंगाः अतोमरतपरकर
णेमुखोश्चोर्त्तीपी अकारोतस्मकृत्वत्वेन
व्याचच्चीमावात्स येननाप्राप्तेयोविधिरा
रभ्यतेसतस्यवाधकइतितुकोवाधइत्य
तोः अनेकाव्दरत्वेनगुरत्वात्सर्वस्येवात्तः
स्यान्नत्स्यमकारमात्रस्य नन्नअम एवंवि
धीयतामिरेस्यस्मामावारोपेतस्मायेनस
र्वस्येवस्यात् अप्राप्तोप्पतेस्येवमविष्यति
मविधिसामर्थ्याच्चतुरामावोपिमविष्यती
तचेत सत्ये अप्रमोमस्यविधोकृतेयातोत्पा
दावदुत्वारोपितस्यनविधिसामर्थ्यात्
अजरसेकृत्वमित्यादिप्रयोगासिद्धिप्रसंगा
त्व इमौमधुनीइत्यादेरीघ्रप्रवर्त्तार्थदीर्घ
विधिः जग्धातो जसाप्राद्धेचर्थीत सानुवे

धकस्य ह्रसो न निरवेधकस्येति परिमाण
याः प्राप्तौ द्वितीयावहुवचनमेवेति कु
उथोरदरालोत्यादेशस्य समयस्थान हितस्य
न स्यात् नश्रासोरिति षष्ठीनिर्देशाद् नस्य
आ प्राप्तावपवादमाह गुरोरित्यादि गुरोरनेकव
र्णादेशः ननु गुरोः पादेनानेकादरादेशोप
न्नेत्वकत्वेन शोरस्यानेकादेरन्त्यादेव सर्वादे
शत्वसिद्धौ पणु गुपाशानमपार्थकमिति
चेन्न नोपधायाः नस्यानो नस्य उपधानोप
धानस्यानेति सो के निकषष्ठे नेपणगेव
वा अत्रयपथपि पंचस्वितीसामास्येनो के
पथापि वा हीयोः शत्रुरि स नो वा पुर्वनोर
स्त्रीपुंसयोः पंचसु नपुंसके च शाविति वि
वेकः अधाविनापि स्त्रीपुंसयोरेव स्त्रीवे प्रा
प्तं स्वरेपत्वे चेत्स्यतो वा तुहनेकीवस्यपाद
अस्यादिस्य अन्तोपाद्यस्ग: पत्वे स्यादि सत्राम
सुगमा वक्ता त्रापि पुविधान सामर्थ्यादेव
लोपाभावइति नरमत पेननाप्राप्तिस्याये
नांमनुकेश्रात्रयो पुंविधेस्तरयवारत्वात्
विधानस्यमोरेव सार्थकत्वात न आदिशावेन
इत नमोनाः पंचोपादीयेनेककारस्य च एका

नाद्वित्वमस्त्राग्राचामिति नितउत्वरत्रयपोत्वे
पि अनेक द्वित्रमात्रो वा द्विकेस्य मोशानुने
एकत्वरान्मुनिषेधो वेस्वमः अरदुत्वरादिसः
पंचमः इस्रुतरस्य प्रतिषेधान्नत्वरादिसुत्र
रस्य प्रतिषेधान्न नपुंसके धोवाष्ठगाह
स्वनिहिंसाया लिवे पिगुणागुणामेत्वयावि
धीयमानान्नामिन एवस्यान्नेमवेतिति वि
धमात्रयो नामिनः स्यानन्तोत्वेयाः क्रूजेव
गुपुत्वणो नपुंसके इस्यादि प्रवेति वषीचार्यो
प्रेमतिमाह उक्तं हीति मध्येरित्वस्यायस्यमा
ध्येरिति आचार्यः उपाध्यायः उपाधस्य
वस्यद्विरूपे वद्धित्वयाणी तपाणी समाहार
द्विरूपे ड्डीति स्याणी स्पर्धः वद्धिकामयते
तण्कृगोत्वे इउराकेत्वकवर्णीते नपुंसके उ
णोचवद्धि तङ्गेरवार्णं व्याघ्रपादगोत्राणाम
ध्येच्छक्रस्पर्धः नामिनः २ विनस्याधिकारा
द्विनद्धित्वे रावनरध्मनपनादे अच्चास्य ४
णस्यश्चादिर्येवामिस्यन्तकुणासविज्ञानेवहु
क्ष्रीहाप्ययमान ण से विहायपदाम्नाविस्य
र्थः तदुपादाने चवसोवैउग्मिस्याराव न्तुहन्ना
र्थे यञ्जुद्धियास्थः स्तुनः पश्येस्यासे प्रति रामि
परे ष्ठियाप्यर्थेत्वरिति नरयुक्ते पाणिन्या

धातु
३२ विविरोधात् अस्थामिति बहुवचनेनच
स्थिरधिसकथि आहि शब्दागमेते ऊतरे
नविधेरपीडत्वात्सिपरध्याद्याप्रयोगेनेमा
घपि नामिनत्वरइत्येतुमिमि ह्रयिनुरवि
धानेटानास्तियामिति नाभावाभावार्थमि
तिक श्रीत्तरमुक्तं विशेषत्वापरत्वाच्युतर
भावान नाप्तामितु भावार्थेतु मः परत्वा
देवज्ञाते: अत्र एवतुमेतस्येतिकाव: ब
लुत: द्वियरध्याद्याप्रयोगेनस्याशवनतु
सकेपितुम्विधार्थेतुविधेरप्राचप्पकत्वा
ते अल्लोप: योगेपुक्तं येनविधिस्तदंतस्ये
ति मकारवकारोतेपुक्तं संयोग: तस्मादुत्त
रस्यत्रभवतीत्यर्थ: अमानोना: प्रतिषेधइ
ति अकार: प्रतिषेधार्थ: अप्रमासाशवि
ति नतु मासेविज्ञानवहुव्रीहेराज्ञइत्यादि
सिद्धि नन्वेवं कुलशाहान शास: योपरेतु
मिश्रलोप: स्यादिति चेतसस्य पर्युदविप्र
तिषेधेननोपधायाइति रीघेविधोसति
अल्लोभावाल्लोपाभाव: चेड्डोरित्यनेनानु
कर्षणान्नतु सकेटासोपरस्यप्रमासाशविति
वाच्यवप्या वसेयानु सेतस्यवक्तव्यत्वेनप्रयो
गानुसारत्वादस्थामिति सापेक्षकाज्ञामिविशे

घत्वेन दीर्घो भवेत्ः चत्वारि २ इत्यादि। प्र
द्दुशीनयोः अस्थिदधिसक्थिमेव अनलघुत्वे
नी स्यात् सर्वघसंगः नपुंसकस्य घट्टी नि
हि इत्यादि इत्यादि शेषं स्पष्टमेव नपुंसकात्कुले
मित्यादि टाटो ४ एकवद्भावानि भिन्नत्वेनो
क्तः पुमान्भवेन नपुंसकं अनेकभिन्नघ
त्वं भिन्नभिन्नत्वे नपुंसकं व्याप्य वीयमपील्वादीनो
पुंवद्भावः नपुंसके पीलुवृक्षे फलेपु पीलुफ
ले नपुंसकपीलवे वृक्षे भिन्नभिन्नै पीलुत्वेन सं
प्रत्वेनस्य फलेपुन रिति अवृक्षेदेपीलु शब्द
पवृक्षे भिन्नभिन्नं पीलुत्वजाति फलेनपीलु
त्वजात्यवच्छिन्नं पीलु जन्यत्वे उक्ते च एकार
वर्हियः शब्दस्त्रिषु लिंगेषु वर्तते एकमेवा
चीमात्मानिनि उक्तं पुंस्कं नद्वयस्ते पुंवद्भावो
भावे पिरर्थे विभक्तिविधेन धोर्विकल्प वा
धात्तुमेव कर्तृगादृत्यादि रोच परत्वादेव दे
लोड् डरित्यादे बाधः एकारानानादुरे प्रय
ति नोहस्वादे शेषं स्पष्टं रतामिकारे को
रेव ज्ञेयानिति सुरि सुरिणी मधु मधुनी
सुनु सुनुनी सनीपारोच वाऽथवत्र सुरि
णा सुरयाय सुधुना सुधुवा सुनुना सुना
वा इत्यादयो ज्ञेयाः इतिसारस्वतनप्रसारे

वासु

३३

स्वरेतानडुत्सकृल्लिंगं वेच स्वनडुह इ
ति अनडुहशब्दो निरूढो गोपर्यायः स उच
हतीत्येच व्युत्पन्नः पंचसु चतुरामशो
चेत्यनेनेरतः आमशौ चेति वेरनुव
र्त्तेः अनडुह्शब्दस्यामागमो भवति न
नडुत्सिपंचसु नडुत्सकेशौच वकारात्कि
पावा नस्यश्चानडुही अनड्वाही नपास्व
नडुही स्वनड्वाहि स्वव चेतु स्मिहकारस्य
उत्वाभावो नव्याप्यवेदोने उसेइत्यस्यप्र
प्तेः कथमनुस्वार इति चेन समं नव्याप
दोनइति योगविभागात्स्यात सो अत्र
चेतुमामागयोर्विरोधाभावात्समावेशः
संयोगांतस्य २ रसोरमारो विसर्गो विस
र्गः रसेइत्यनुवृत्तिसामर्थ्यार् गावपवृ
संयोगांतत्वेमा व्याप्यतीये ततव्यतत्को
उभिस्यादेसकारस्य संयोगांतत्वाभावः
तुभ्यांभिस्यादौच भवति अनडुवानिभ्यउ
वसोरसे इति रत्वंप्राप्तं वपितुविधान
सामर्थ्यान्न धोर अथ चतुरामशौचेत्यनः
चतुरशब्दस्यानुदेहि प्रियचत्वाः इत्यत्रा
प्याम होहयो उगत्वात्सेधमेष्वेतगः
अत्रच अम विधानसामर्थ्यादामोपवादः

अन्यथा विशेषाभावात् नुम्नेमेव वसो रे
वसामिति बहुवचने च हूवलदेकमि सर्वि
जेयाह वसत्वादित्यादि वेसोऽत्यपत्वा
त्स्य पश्चहणान्नरेतस्येति व त्वेतस्य पर्वः
मो पिसान एवेति विग्रहित्यादौ न रभावः
पूर्वं रत्वे वा संयोगान्तलोपः रात् २ रारित्वे
धातुपाठोपरशावस्था यास्ये ह्रिते तनश्च
अधोकइत्यादौ अतुगमेसतिपदागमात्तु
क्रुद्रोनगत्येतइति अकारादित्येणुपरेशा
ट्यायोरादित्यादौ वसेव रामतिहमात्म
नइच्छति रामतिष्यतीति रामतिट इत्या
देन्लोमधातोरीरित्वे धि धातुपाठे नरभाव
न्नेयत्वे श्चादिजवौनो ४ अत्रवावसानेइ
यतोवानुवृत्तेर्जीवस्याभा जेमतीतिजेर
इत्यादेः तथा रामतितादेशे चन गर्दभमात्म
नइच्छतीति गर्दभीयति गर्दभइत्यादौ भ
वद्भिनोपिरेकारस्यऊत्वेनापस्यापि गका
रस्य वावसाने विरामोवसानमित्यवसानो
ञमिदमेव अवचरवसे चपा ऊसानामिस
नः चपा इत्तिगवेजवाइत्यनरुजवाइस
नुवर्त्तने नेनष्टवाशवस्य चार्थत्वारवसा
नेवर्त्तमानानां ऊसानांजवाष्टपाष्टमेवेनी

सर्पिः विकल्पात्पीत्वेतु उस्मानो चपजवो
वेस्यर्थे रूपत्रयंस्या होट्टः २ नाम्नोरसे इत्यु
क्तेल्हीरयति न्हुते इत्यारेोधा मोरमपरत्वे
नटत्वे ढुहादीनामिति ण्यादिष्टवान्मुह
मुहाष्णिहोगदेसे अत्रापि चार्थेवाष्टवः
ष्ट्रन्यथा घत्वे टत्वाभावेरनीय रूपस्यान
कुचिन्नुघत्वेटत्वेचेतिपाठः नदाह इत्वेन
तिघत्वेवामवतीपीः नद्रुहे हीदि त्वेय
स्मारेववाक्यमेरेनटत्वे चुचिचत्वलचपा
वादेदुहोवेतिसत्वे घष्वपरहेन ननम
दुहादीनां घत्वेवामवति घत्वाभावे छोषे
त्वणितः टत्वमिति सत्रार्थेररूपीनः चेत
चतुराम ४ विसर्गात्लोपश्छो इसः संधिः
चतुर इत्येतोकेतिक षष्ठ्येनेवा पंचाषि
पत्तुहेश्विसामप्याह्विपचत्वार इत्यादे
गोणत्वेपि रः २ सरल्यापा इत्यनेन सख्या
वाचित्वे एव गोणत्वेतुप्रियचतुरो प्राधा
न्येतुपरम चतुरसौ स्रोविसर्गइत्यत्र वा
लुकर्षमास्रो काचा चतुर्थिस्यारो विस
र्गाभावः पक्षेत्विति स्त्वापकांचे नाम्नं
नाम्नो नइतिसमानाधिकरणेषष्ठ्यौन
कारांतस्य नाम्न इत्यर्थं नकारांतत्वेवाप

देशात्वस्यायामेव लोपस्यादेशाविशेष
त्वाच्च शौनिर्दिष्टस्येत्यंतस्यतदेतत्फल
मित्याह नाम्नोनेकारस्यानागमज्ञस्येति
नपानुह्निच ध्यान इत्यादेरनुपदेशका
लेनोनत्वाभावान्नलोपाप्रसंगः सोनोधातु
रित्यादिनासस्यनकारादेशात् अधाविस
स्पडे. रथ्युपत्वेदृणात्वादेरिकल्पादपरस
क्योमन इत्यादेरुज्ञावपिनलोपाभावः नजो
त्रे इत्यत्र जेकारस्य रेणजकारेणयोगे तद
सर्पीर्स्ववा ज्जानोनीमादेरनेव रूपत्वाद
ग्वारे। वसोर्वृउभिस्यतोवउमिस्यनुवर्त्ते
नेतवेवकारेणयुक्त अः वइस्पचोवधार
णानस्वरस्योक्ते वकारमात्रोत्वेन अकार
प्रवर्णास्यात् न चाकारस्याल्लोपः स्वरेहति
लोपः स्यादितिवाच्य सप्तम्येकवचनेऽ
लोपविकल्पात्स्यदोष्यवणाप्रसंगात् शास
सावित्यादिशब्दादीपीकारेचेप्युक्ते कवि
हीपिइतिसूत्रेण नत्रचई प्याई ग्रुनयोः स
माहारेईप नञ्भिलिस्यधिकारः युनी
मघोनीयुवतीमाद्देनिपातनाल्लेईका
रेच० शोनमघापुवानोपपो कुलयोस्तेन

यतीइत्यादि मघवेति॥ मघवेनमघवः म
घोस्यास्तीति मघवान् मघवेनोइत्यादि
वसुयानो मघवच्छेदोऽन्यरावरातोऽन
पचोटेरिमतः पच्यामित्यनुवर्त्तनेन तद्वच
पच्यामिति वहुवचनेनसमाख्यन कृसुद्दिन
ष्टाद्दिवक्षुपादीयेते इनो अवञापिवहु
वचनस्य वहूपस्थापकत्वामपि वेमाह इ
नेहविश्यादि इन अन्यपन्वादिनेनस्य नो
पधायाइस्यनेव सिद्धे पिनियमार्थोसिद्धे
सत्यारंभो नियमायेति निमायाम हनः हह
नः घनेहन्निच्छेरः हनोपदिस्य नो हन इस्य
नुवर्त्तनीय तत्रष्वहसेन्नीकारे परहसेहि
मघत्वेमवतीत्यर्थः अत्यथाहुव्रेहत्मनमसे
वुसहावे मत्राधिपसंगात तत्रहकार
व्यवहितपरत्वसेमवान्नस्य सहाव्यवधा
नपरत्वे जिमपरत्वेधात्तोरिति विवेकः
एवंचवृहत्माविष्यादावसंगः घ्नंपोगइ
ति क्वचिदेकपद्येनात्वस्ते तुरिति क्वचित्तु
वोढ्वेतरकारपर्वुस्येवस्य पीडुसंयोगेच
तरमावात्वेनेत्यर्थः अत्यासो हम इस्य
नुवर्त्तने तत्रचउपदेकालेएव योनत्वावि

वद्वर्णाकृतानां स्थानेल्लोपावृत्तेगः प्रत्यय
लोपेप्रत्ययलक्षणमिति नहासो लोपे
पितत्वेसिन्नोपदीर्घीकारलोपादिप्राप्तावा
ह लुकीति लुकशब्देन वर्णादर्शने समि
त्यभिमिन्नमेग लकार्यं न भवतीत्यर्थः ॥
बचनवस्य तस्मात् अज्ञापितसंख्यायाः प्रा
धान्ये परमर्थे चाजानाति स्यादेव मवस्यैव गौणत्वे
तु प्रियपचेच्छामिमावतेन अक्षनः वा तु इत्यने
नश्रात्वपदे रावचडो विधिः अज्ञापितसंख्या
याः इत्यनुवृत्तेर्गौणत्वेना त्वेनतेनात्वे याडे
वस्तेनो वा तु इत्यत्र भ्याड् इतिरतीयैकवचने
नतुड् इति सप्तमी बहुवचनेन प्रत्याहारग्रह
णात् ज्ञात्वा भावे रावचवपत्वात् स्यादाविदी
र्घत्वकरणोव्यर्थः स्यात् गौणत्वेपात्वेयस्मसे
रौक्वेवे सेकै इत्यस्य चानादरएव अक्षरानो
मय अनुटि समासे व अत्वेवा उपरेणकाले
नकारोतत्वात् अनुट अत्वाभावेपि नुटि तुय
धादीर्घे चरमादिपरत्वेनन लोपइति समा
नरूपत्वादेकमेव रूपं इदमः इ अनेक
वतीत्वात्सर्वेस्यामकारानत्वाच्छेषः से

बालु
३६

ङीपः हेऽसकौ द्यास्मीत्यादौ संबोधने सं
नेवेति प्रयुक्तद्योगाभावादसावो हि. त्यः
र त्तिथः स्यादे हेऽरः स्याद्या विसकारस्तिष्ठ
पितुर्नर्विधानसामर्थ्यात् सर्वेष्वेके. नर
सत स्रे हेरि निटरकारविधानान् श्रवे
नेवेरसः षष्ठी निर्दिष्टत्वेनान्त्यस्य निवेप
र्थाभावात् ऋतोषराजादे षष्ठ्या देषड
स्यस्यापि विसर्गापत्त्वेन गुरत्वा अस्यासर्द्धी
देशप्रसंगात् अयोगे विसर्गश्रवणाच
वतुसत्तु इरसोपेउसीत्यन इर सह निवि
रक्तिपरिणामेव ऊष्मान्त सनुवर्त्तनीये
नत स्थविनिर्दिष्टमानस्थादेशा मवेनीति
सर्वस्यैव स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्तस्य वेके
त्वेनुप्रयोगानुसारिता ऽइत्र उद्दिष्टो
पितुर पितो पितृविधानेकार्थी नेरत्र उ
त्वर्थ पितापितृ पेसोक्तं नमकारस्याकार इति
इर सरसोरकुकारयोरेव अत्रकचितु इसुके
अनुके रित्यादि ऋतोऽष र आदिशात्रात्
द्वेऽप्य अस जमजयजग्याजारीना यस्का
अत्रके चित ऋतोषराजादे रित्यत्रषगुर

णोक्यर्थे आख्यातादेरुत्वनिषेधार्थमि
त्यप्युक्तं अष्टेहु इत्यादेरुत्वं रपीनात्
नचदृह्णीत्यादेरुत्वाभावार्थमुत्वविधाय
कत्वं बोड इत्यस्याभिधेयमपीन षट मडुभा
षटसु इत्यादेरोषावसाने ऽसेनवाः स्वस्व
रूपाऊसानो भिस्यादिति: सिद्धे । यथापि
यथात्सेरवात्वेनास्ति नथापि द्रुडुरषात्से
यहेत्यादित्यादिसाध्यासाध्याने तरत्व
इति न्यायेनषस्यानेउविधेः नचषत्वादि
अत्र षकारस्य उविधानेनवाषोडु इत्यस्य
सार्थकत्वमिति वाच्यं ड्रूइत्यत्र षकारस्य
वेवसान इति हलन्त डकारस्य निर्देशात्
सेरवात्सेवधिनः षकारस्यैवातो मडुहेत्य
डुत्वस्यास्त्वविधानात् धातोऽसेइति चास्य
नमसेगतमेव इहेह इत्यादेरोऽसपरेऽर
पीनात् भूतराव्याणीति नापीवडपाष
इत्येवोक्तमिति स्याद् नरसत सवर्णत्वपया
सेरवत्वाभ्यामवारेशविधानात् लेवऊसा
नामारेणिवावहुत्वेन जेवानामारेशा
नोच पेवत्वात्सेवकपेचकापेत्यायपथा
सेरवात्वे नत्रेच प्राषसानोत्रिकत्वेनयथा

सेरच्कत्वाभावः वर्गो वर्ग्येण सवर्णा इति
सवर्णत्वविधानादेषां सवर्णत्वाभावः ष
सुऋरेफोष्मणां न सवर्णा न सवर्णा इत्येत
षसहत्सम्प्रत्यासत्तसवर्णत्वप्रतिषेधः
स्थानेन्तरतम इत्यायपयोवर्गो वर्गेणेति
सवर्णत्वाद्धकारस्थाने टकार इत्यादिदोष
प्रसंगः हलोयमां यमि लोपश्च पाञ्सानां
मिनच प्रसंगात् झो इत्यत्र च षकारस्य णा
त्वे रम इति विधानप्रसंगात् अथ सान
मिमिष्ठाभावेनने मिश्नि वस्यजवस्य निष्ठ
त्वे स्यात् सहोत्यादि सिध्यर्थं चावश्यधाते
ऋसे इति वक्तव्ये उत्वनिषेधार्थमितिन्तु
फाचिदेवेनिदिक अथ स्यात् वाशि सादिश
त्वात् घुष्व इत्यत्राव्ययिन समाहिताय ब्र
घः चिदपसोनेपसोत्तना व्ययगो यरित
टोरेत्यादि लिङ्गत्वनिषेधः तनः रलो मइ
यतेः सइत्यनुवर्तमाने पितुनः सेगइ
गसामर्थ्यात् अपि परिः धेमाइत्यत्रस
त्वेघ्ठचित तः इत्येवं साइत्यनुवर्त्तेचये
नतारव्यवधानेनेनव्यवहितेऽपि कचनप्रा
मारम्भादिति व्याख्यानात् सारेणानेनरवाअ

पविधि एलरइति समनेनरस्यरसोपु
पलक्षितमात्रस्यापि किंचिक्रियावसिष्ट
त्वेनोक्तस्यप्युनस्तेनाप्येनवा क्रियान्तरेवि
शिष्टत्वेनोक्तिरत्वारेणाइत्यर्थः अनन
वेषरर्थे क्रियायोगेनर्थोदा गिविधोचपः
एवमासेड्रि:नेविधादिस्यादोस्वतत्येणानि
र्दिष्टस्याव्याननः क्रियाविशिष्टत्वेनोक्तमा
कारव्यारेशत्वमावः नयुंसके द्वितीयेक
वचनेशत्वस्यारेरित्यत्रचुनरइतियोगवि
भागारम्भः अनुव्यारेशे एवपिस्यादितिसिद्धि
रमेछात्रेष्ठेरोध्यापश्च अणोएनेव्याकर
णमध्यायप अनेनराविरधीना अणो
अनेनाहरव्यधीते: अनयोसोप्नेनकीम्ने
मध्योएनयोप्रसेनेत्वमिस्यान्मूइत्य एवमे
तदोपि वावसानइतिलकाररकाराविति
सवर्णत्वादित्यर्थः यणासेरचेनतुयका
र: प्राप्नुयात् श्येचेरिति श्येचुगतिप्रजे
नयोरेनस्यनोलोपइत्यनेनगत्यर्थता
यामेवनलोपेपेचस्तुनुम्विधीयते यप
विपरत्वान्नस्याय्यदानइत्यनेनत्वारः प्रा
प्तोतिनपापिपरस्येष्टत्वाद्विस्यानर्थेवि

प्रतिषेधेन अनुस्वारे वा परसवर्णत्वं वि
शेषा मा वा च्छस्तोऽमुरिमात् उक्ति यन्तुक्र
न्तातेष्ट्रशावाल अत्रे ऽत्रेचनीलविग्रहे
ऽचतोपरे रसहेरडआरे हो अरद्यड
अरडचौ अरडुई च अरड्डौ चः अमुड
ई चः अमुरड्डौ चः इत्यादयः प्रयोगानु
सारतो ज्ञेयाः श्रितः तुम्बरुहेवडश्लिप
सलक्षितलक्षणमितिश्रमाह उकारानुब
धस्येत्यादि न वे चलेरणुकारानुबंधत्वा
दनेनैव तुमसिद्धे वक्तव्ये नवक्तव्यमिति
चेत्सत्यं सिद्धं सत्यारमो नियमाये लिधा
तुरुकारानुबंधश्चेचतेर वेति अनतुषा
त्वात् पर्णीमनइत्यादेनुमभावः नुमप
मइसत्त्वनुमिति योगविभागादेचोरस
म युजेरयत्नवेणा हायुजेरसमासेनु
म् युङ् युजो इत्यादि समासे तु अश्वयु
क् अश्वयुजौ इत्यादि एवं विसर्ग्यन
पुसक लिरिक् विषयत्वेपि ह्रियो वि
लई विधेः पुसी सुकेपुसो स्तुङिन्तो विम
क्विपरिणामेन पुंसी स्तुहे ह्रियो ननक्व
क्विपत् क्विपनो इत्यादेनेनुम सप्रह

तं॰ सच अपच मह्नच तेषांसमाहा
रः सयमहस्व तस्य॰ अमूत्वादीर्घः श
तुरित्यतोवानुवर्त्तते अंसत्वं विभाजते
इत्यस्य कुपि अतः स्पर्शेला विभ्यादेशे
स्तेपिन अत्वलो अनुस्व अमच॰
अत्वलोत्वयोः अज्ञापिवानुवर्त्तेते ऊव
तमुवः पिउत्रः इत्यादेशे ऊमागमस्य वे
त्वेवकारेन अत्वेतत्वाभावान्नदीर्घ इ
त्यर्थः नच द्विस्यादे ऊत्वेकृतेनेसन
आह क्वचिद्दपदांतस्येति अपदांतेपि
शेततास्यपराज्ञादोरस्यादिति ऊत्वनि
षेधान्नम्बवसीनिमावः शेषे अन्हेरे
रात्रिधिस्यतोरहस्य उवर्णेतोवहुवचने
वहूनोग्राहकस्त्रियांत्रिडमाह शेषसंत्र
श्रिहस्यादि यचपिदाम्यतीति रमेत्रैलि
गेरितिं॰ सतस्यपरत्वात् स्याविसर्गीद
स्नेनैवसिद्धितत्पादि॰ जुषीडीतो ओ
षती ऊरुट सेनमहवर्त्रेतइतिसञ्ज्ञायिउ
सिभिपठ ऊतिकस्याविसर्गोडापेत्तर
वोत्रिपसामामेषामष्टुकारके अकुस्य

कातु

३९

नपदान्ययोरागमो नचार्द्धीष्यतिरिस्मा
हैरेवप्रहलन्स्यस्वरवर्णवेष्ये नपदोरेफ
देशागमेगः स्पादिनिवाच्ये वर्ज्यमव्या
द्याशहव्यवस्थायामावान शमनरावने
ननावरूकोपन उम्प्रकारोवारशनेमामा
तैत्तो चपदेष्ववर्णार्थे सन्तुषाणीषेरि
ति षोढ्रिंस्सेइतिसउरोस्यर्थः प्राउ-
पर्ध्येस्पशालेः क्विप्विउपधायाइकारेधा
तुसेवेधिलवाहिवर्लीवर्णीपो षण्वाव
क्यारेनसामण्वीम् षोढ्रिंले इति
दीर्घविधेरस्याद्वेत्रिकत्व चोतनात कु
र्वीहस्पादेरीर्घीभावः षड्भुरपनपदत्व
येपि रीर्घे विधपीया लस मीवहवचने
धातोरपिरेफस्परसेविसर्गः क्विवेना
स्परसेधातोर्वैतिनियमात् ततपवा
दारोतिविसर्ज्जनीयसकारोपसवेद
निवेरनेकवचस्यात्मेनरएकमेवाहिती
येहे ह नानास्ति किंच नेमादिस्त्रिरेकत्वे
नवतिकारिसंस्पः पुंस वहुवचनासि
ति वेरूपीवाचित्स्यविहितवहुवचनासे

मेवेद्मर्थः अथवा संयोगान्तलोपेन
पुंस्त्विति निर्देशे तु सेमवेत्तुक्किः पुंस्तुवद्
द्वकीत्यादि प्रयोगस्यासमवेतुत्वादिति
कक विधानेन समवेतीयर्थः न तु संयो
गान्तलोपेण ककारेण विकृतस्यानस्येवन
कागमेषत्वे तारे हेमस्यानुस्वारः य
तु मध्यवर्त्तनोपि सकारस्यादित्वविव
क्षातः स्कोरापोष्णुभिसलोपइति तर
स्तत्रावविधादित्वविकल्पाया अप्रामा
णिकत्वात् उक्तपुष्केवसमवेत्तुरु इश्च
रगोपुमाणमावात् अनिपुसगाच्चे वसो
ः अत्राप्यपिरहोवहकारसहितस्याका
रस्यलुत्वेवसोरेकानुवेधकस्यकृतुवेध
कस्यापि कृतोरघुपत्वद्भागान्मश्चिवाद
त्सुषः वस्यस्वनिमित्ताभावस्याये नै
नेवृत्तिः तथा जगत्वान जग्मुषः इत्यत्रा
पि मोनोधातोरित्यस्याभावः निमित्ताय
वात् तद्धितेवेत्तुष्य विदुष्यान इति वि
दुषी ईकारे विदुषीकृत्वे टाप्रावुकेपुंस
वुवदेसनतनेरसतुतो वानुहेम्नै कीवस्य

या विद्वरेश्य इत्यादौ न उपान्तसोधावि
ति सकारोन्तस्योश्वानस्य श्वन्स्य सकार
स्थानेन कारेणानोन्तेनासकारलोपनका
रेतनावे वेत्यर्थः नोनादेन्तलोपो विकल्पो
पदेसानव्रुकुतिरपि त्रिलपेत्वेचो क्रमेव
मा इ२ ऊइति विगत्वच्यच्छे उभ्यउभो
ति आदेसयोरेकमात्रद्विमात्रत्वान्मात्रा
चारेष्विनापि एकमात्रद्विमात्रयोगास्पो
नेत श्वानरत मत्वारेकमात्रस्यैकमात्रःऊः
द्विमात्रस्य च द्विमात्रप्रसंगित्वेन निमला
संयोगान्तस्योप श्रुत्वाभावान्कुत्वाप्रसंगः
कृतेपि वा श्रुत्वेसंयोगान्तलोपस्ति सिद्धा
भावन्यायेन नलरभावान्कुत्सेगानमेव
नस्याद्दिश्या सिति वहुव चनेनवहूनाभु
पादानोरस्यापि लेनेव कुत्वसिद्धि नरस
न संख्या विस्तादीनि सिद्धा भाव स्यापस्या
पि निमत्त्व प्रलियादनादे वागिस्या द्याव
पिदिष्ठा सिद्धनेनैव कुत्वसंभवेचोः कु
रितस्यानर्थकापाभान श्वसिद्धेर्वहिरंग
मेनरंगइति वहिरंगसंयोगान्तलोपस्या

लरेगेप्त्वेसिद्धत्वाच्च अंचेः इयीलसन्त्रा
नुवृत्तेरीत्यि इकारेचेमुत्रो चकाराद्धात्
क्त सम्युच्चपापीलहृते इतिचेड्डो रिस्यतो
वानुवृत्तेस्तस्यचऋव स्ययाप्रजार्थस्याच
तेन्व अंचेरिति लुप्तनकारनिर्देशेनुप्र
जार्थस्य नलोपाभावादेव न अकारस्य
लुप्तत्वाच्चकारस्यवच भवेति नियमादी
घीसेविभाहिधानसामर्थ्यात् सर्वस्येति
समाव्यचेहितराव ग्रासः ततश्चप्रती
च इस्यत्र प्र इस्य स्याकारस्याप्रसंगः त
द्धिते प्रतीचीनः प्रतीच्यः इयि प्रतीची
दिक इकारे॰ प्रतीचीकुले पंचास्वि ति
निर्देशेनयत्कार्यंतत्र स्त्रीपुंसयोरेवेति
नपुंसकेनुमभावः प्रजार्थस्यनुपचस्व
विशेषः प्रसारोप्रस्यचः प्रस्येचोऽह्ना
योगान्नलोपेकृत्वेचप्रस्यङ्प्राणित्यादि
सुपिङःलः कुक्टगिति कुकिपत्वेत्वादेश
वद्भुतिरश्चादयः श्चादिप्रत्यङ् तुत्रस्य
र्धः ।रो ३ अन्नायिमादिस्यनुवृत्तेरमुके
इत्यत्रन मत्वेऽउत्वेच हलन्तइति हलाके

तत्प्रसंगे गमन्नित्यत्वात्परत्वाच्चेत्यर्थः सामा
न्येऽन्ति सामान्ये विशेषाप्रकाशनेर्थे अ
देशशब्दात्कप्रत्ययो भवति सच स्यादिव
त् से सिप्रत्यय स्यादिः प्रकृतिः अदश
शब्दः तद्धित तस्माद्धितस्याप्यन्तस्सोऽदस
कार्यं भवतीत्यर्थः अथवा सिशब्देन सका
र उपलक्ष्यते ततश्च से सकारस्या आदि
वदतिदिस्यादिवत् सकारान्मूर्द्धन्यं भवती
त्यपि तेऽतेणार्थः ततश्च तत्र च ध्वपति
तस्मान्हरणेनगम्यत्व इति कप्रत्यय सहि
तस्य सेरो सोसः इत्यादिकं कार्यं वस्तुतः
स्यादिवदित्येव पाठः असकोऽन्ति स्त्रीपुंस
यो नपुंसकेऽदक इति सेरोऽस्यत्र ह्रस्वो
वेत्यतो मुडुकत्तुल्यावार्तुहेत्वे: प्रत्ययस
हितस्य वा डोत्वाभावपक्षे च स्यादिवत्वा वि
विधानकारणपि कार्य्यांतापरत्योत्वे अ
मुक इति केनुक प्रत्ययस्य स्यादित्वात्तिदे
शात्क प्रत्ययेपित्यदाद्यत्वमत्वे त्वादि भ
वति व्यवधानाच्च न सत्वोत्वे अत एवामु
कश्मैत्यादि प्रयोगसिद्धिरित्याहुः सद

सत पाशीति विरोधात् अमुकस्य अमु
कस्मादिभुकयस्यपसहितम्पसहीदिक
पीभावप्रसंगाच अमुकस्यादिनुपणक
ग्रावादेव इत्तिसारस्वतप्रसादेहसौना
पुल्लिंगः नहः २ धातोर्ऽसेइत्यधिकारा
देवनेहुमित्यादावपि उपनस्यतइत्युपन
तदिवः अथाविस्पतुहेत्रिभावात्तहेचो
त्तरसे उच्चारसच्च उरसेतास्मिन वसोव उ
त्रिस्पतः तुमित्यनुवर्त्तते तलच्चपविनः
इत्यादिके चितुउरसेइतियेवुस्तत्रउऊर
सेइतिच्छेदः रसमुंहसोपलेहरासात्
उद्वतियोगविभागात्साधुहुपइत्यादौ हे
कारेयितुत्वे त्रिचतुरोः प तिस्रचतस्र
कौस्वदितिच्छेदः स्त्रियामितित्रिचतुरो
विशेषणं स्त्रीवाचकायेत्यर्थः ततश्चया
तिस्रश्चतस्रोवायस्पासात्रियतिस्त्रा त्रिय
तिसयादौतुसपिस्त्रीवाचकत्वादेवतरा
वादेशो त्रियस्त्रियस्त्रीतीवाचत्वारः चत्वा
रिवायस्याःसात्रियत्रिः त्रियचत्वा इत्यादौ
त्रिचतुरोः स्त्रीवाचकत्वाभावात्स्त्रियामपि
वादेशो ततस्तुरारइत्यानभवतीति रेः

वासु
४२ तोऽउ उरित्यतः कृतइत्यनुवृत्तेस्तस्यतपर
त्वेनतावन्मात्रग्राहकत्वाद्दस्यचकृतका
रान्तिदेशात्तुरारः इतिसत्त्वेनाश्चारनव
वतीसर्थः अपवादनिहृत्त्रावुत्सर्गाभि
हिरिति अपितुल्यन्यायत्वाच्च अभ्यासो
रस्यह्रस्वत्रानेकाचसमानानुवृत्तेस्तिस्यच
नसम्याशसोल्लोपेनत्वेचन दीर्घकृतका
रान्तादेशमपहापतरमिदेशारामिन्
ट तथा गोगात्वेसोरः पुसः कृतोऽउ उःश्रो
अभ्यासोरस्यइत्यादिसेरा॰ धेरइत्यादि
चेमचति प्रो इत्यु उपत्यस्त्रयोः इचवव
त्वेतस्मिन् विसिलोपेपिप्रत्ययलोपेप्र
त्ययलक्षणमितिदीर्घः योरितोयोग
विभागात्सुपिः सुपिसोइत्यादेःसिलो
पेमस्यविसर्गेपि इकारस्यदीर्घःरोषा
मितिरेफादेशोवा इय र आदेशविधान
सामर्थ्यात्रदोषत्वाभावः हसोऽनत्वाभि
लोपः आसामिन्यादावकारादेशोऽप्राप्त॰
प्रातिपदिकेन्यायेनाप्राप्तिहितस्यत्वकारा
देशोऽचडोऽस्यत्राहितिनियोगविभागात्स
त्वेनेहलिहिः सिरपार अपामितिवहु

वचनोत निर्देशात्त्रित्यबहुवचनांतस्ये
वरत्वे स्यात्त्वंगोमात्वेः ततु क्रमवादीनामि
ति तस्यतदुत्तरपरस्यवेति तदुत्तरपर
त्वप्युक्तमित्तिनामयिमवतीति भावः षष्ठी
निर्दिष्टत्वादेतस्यादिशाचोक्तुरित्यतः
कुरित्यनुहत्तौ तेबहुवचनात्सुयोगतोर
षड्रुतुकिलिडुपयतयोपकृत्या इतिसारस्व
तप्रसारे इसोता स्त्रीलिंगाः अपमइति
तमपमइत्यत्रतपुंसकत्वेनास्य अपम
इति विशेषणादित्यर्थः अहः सत्वावि
यतः सइतिवृत्स्वतशब्दस्येति नाम्नो
नोलोपश्चाधाविस्यनेनेत्यर्थः अयपा
ह्रेस्याप्या हेत्वविरित्यत्राम्नोस्यादिपसे
गः अधाविति निषेधस्यनोक्तमनित्यत्वि
ति नाम्नो नोलोपश्चेति योगविभागाद
सेवुहो नपुंसकात्तोन लोपेवेति हेवुद्द
हेवुस्सन छोरसीतिसर्वस्य उशिलोप
आगमजस्यापितस्य छोरसोलुक नि
मित्तामावस्याय स्य चानित्यत्वाद्दीर्घत्वा
स्यान्निर्दृष्टि अथवा वाआपाइमिरेः
ततश्च शिलोपे निमित्तामावन्यायेवत्त

मुपधादीर्घयोर्लिच्छ्रौ अकारस्य आकारः
अथवा वाशब्दनिर्छेदः लवे चते लोप
शेषश्च आमवलीयर्थः ननु कश्चित्परत्वा
नावादागमजविध्यानित्यत्वाद्धातुमत्रा
वेस्वर्णदीर्घः अधाविस्वरते रूपूत्तद्
गत्वा छेदस्त्वाद्वोपदास्तोद्दौच्चलै
नानित्यत्वाद्वाग्नोमन इत्यत्र ने लोपाभा
वः परमेमनानीमिति श्पेनत्वधोनरार्थ
त्यदादीनामिति लुकि नन लिमिमपिति
प्रतिषेधादित्यर्थः इन्त्रिहसो नानपुंस
कलिंगा अथ्येति त्रिलिंगस्वरान्तु हस्वान
निरूपणानेतरे नाम्नि चयुष्मादिनामा
गेरित्यादौ नामस्य: पणक्षकारित्वादन
पो पथ्यात्तु क्लिपुत्रैव स्वमेवरूपे स्वरूपे
विस्तरस्यापौ नात्वादि परित्वागेने यर्थः
वा अलिंगत्वादिति वचनेवाकृतस्या अ
लिंगत्वान्न स्वविषये लिंगधोतकाभावा
दित्यर्थः अपमर्थः सर्वस्य त्रिगुणारब्ध
त्वेनसम्यो द्विकवाचित्वेपुंस्त्वेरतउ द्विक
वाचित्वे स्त्रीत्वेनम उद्विकवाचित्वे नपुंस
कत्वेमेवाति अनयोस्तु धर्म्मि मात्रवाचि

त्वेन्यलिंगत्वे अथवा उपचयापचया
पमावव्याचित्वात्रलिंगत्वे अनत्ववोक्ते
अलिंगेयुष्मदस्मदी केचित्तु वाच्यमि
प्युच्यते येषां लिंगमजस्रेतुपः विशे
षणत्वमापन्नो वाच्यः लिंगः सउच्यते
इति विशेष्यलिंगत्वात्रलिंगत्वमित्याहु
स्तरस्तत्र युष्मदि शब्दो नाम्नापि वाच्य
लिंगत्वेनालिंगत्वप्रसक्त्या अथवा पम
वृप्रसंगात् अत्रापि स्त्रीवाचत्वेथाप्युसे
गाच्च त्वमहं २ सा के नि केप्रथमा द्विव
चनोत्ते स्त्रिनाजसाउयाउसेति सहार्थे
तृतीया निर्द्दिष्टात्समासेप्रधानेस्थि गौणा
त्वेवानयोः सदेवएतेअरेशा नवेती
तिसूचने तत्राप्यपरमत्वेपरमाहं तथा
त्वोमा युवां आवां युष्मानस्मानेवाति
क्रान्तइत्येविग्रहे अतित्वं अस्यहं एवंम
तद्विष्वपि युवावो २ द्वयोःवचने द्विव
चनेद्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः तत्रयोगा
त्वात्वोद्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदो द्विव
चनपरत्वाभावेपि युवावौ स्तराव यथा
युवां आवां वा अतिक्रान्त अतिक्रान्ताव

अतिक्रांतेने इत्यादि विग्रहे अतियुवां अ
त्यावां अतियुवान् अत्यावान् अतियुव
या अत्यावयेत्यादि ननु द्विवचनपरत्वा
भावे कथमादेशः युवयोरावयोर्वा युवः यु
ष्मत्तः अस्मत्तश्च इत्यादावपि कथं
वाचित्वात् युष्मदस्मदोर्युवावौ स्यातामि
तिचेन्न मैवं चोद्यस्य तोऽनुहेत्याद्यवस्
पालरमावात् अप्राप्तो न च विधावपि
सावर्णदीर्घत्वे नेष्टसिद्धावपि विधिवैय
र्थ्यं विधानसामर्थ्याच्चाप्राप्तोरस्य कस्य
चिल्लोपप्रसंगात् अन्यथा मादेशमेव विदध्या
दिति चेन्न मैवं अमादेशेत्वामासेति प्र
संगात् नेचः सलदत्तोपलिपदे केप
यनलात् तमीहकृत्वा त्वरसेनवः अस्मा
देवज्ञापकादस्मान्नरहरोन्यायमुपस्थापयते:
अन्तरंगबहुलमित्यादावप्यामोरस्य सक
रलोपः त्वन्मदे एकत्वे एकार्थवाचिनि
रित्यर्थः ततश्च त्वामतिक्रांतो अतिक्रां
ते अतिक्रांतेनमेत्यादिविग्रहे अतित्वा
न् अतित्वानित्यादिपदानां युष्मानस्मान्
चेति विग्रहस्तदा युष्मदस्मदोर्योका

कोवाचित्वाभावात्पुंवद्भावत्वस्मरादेशाने
समायावस्मियुष्मान् अस्मान् अति
युष्मयेस्मादि आमस्तोः २ आयम स्तो
अमचसचाभिस्यनस्मिनमिनाभियुप
लक्षणे अन्तेनु एवंविधीयते विधान
सामर्थ्याद्युटेरनुहेन्नोषष्ठीति हि कृत्वा
येनो स्मस्यादेशेनेह सिद्धो दीर्घविधिवेय
कोमिति चेन्न मेवं युष्मादिरित्यादावेका
रोलत्वेनापि सामकारस्याकारश्रवणार
थमः २ ३ ।। भ्यसोऽभ्यन्नुरिसे ३ ३ ।। भिसा
हचर्थो भ्यस एवेपचम्या एवेमवधारणा
यदि शेषाच्चतुर्थी भ्यसः १ भ्यसमवली
स्वर्थः अनेकान्तदेशत्वात्तु रत्वेसर्वादेश
त्वसिद्धो शिलकरणप्रयोजनमाह शाका
र इति व्यर्थे सत्किंचिदिहेज्ञापयतीत्या
पादित्यर्थः अतित्वयामेति युवयामति
युष्मायाभिसादिषु अपवादेविज्ञातुत्वे
ऽपवृद्धिरित्यात्वमपिनेत्यर्थः ३ ङसिभ्यसो
नानुबंधकृतमनेकान्त्वमितुकारानुवं
धत्वादनेकवर्णादेशत्वाभावात्षष्ठीति

सिद्धिहेत्वेनेत्यस्य प्राप्तो प्राप्तेत्वात्सर्वैत्येम
विप्राक्ते शाकारः सर्वादेशार्थ इति त्वन्त्र
दादेशोऽस्य राघत्वे संयोगान्तलोपो वा नवे
वेलोपश्च विधीयतां एकत्वं वा चेत्वात्वे
न्न दादेशो वे ह्रस्वि द्विःस्याद्देवेति चेन्न
तस्य अस्मित्रस्य पलद्वगात्वेन सदापत्व
प्रसंगात् यथा पिलुकि त्रियमाणे न प्रा
प्नोति नणत्वमिति भुवस्तथा वरिस्यामि
धार्थं प्रुविधिः सामान्य स्तु दाहितान्याय
तामस अप्रो केनवतीयार्थः सम्बुद्धन्या
देश विधानाज्ञेतात्वे च सुडसात्वोदाव
मोपायरे टाझोरस्य वरा इत्येयोगवि
भागाद्देरत्वेप्याकेकस्य च स्येव अपादेश
व अतित्वयामति सुवयामति सुस्म्य पा
मित्यादि केचित्तु सम्बुद्धेर्ति दैदृशस्य भाव
सुट निवृत्तार्थत्वा दाम एवाकविधेर्गौरि
त्वेप्याकेस्य च स्येवेति अतित्वाक स्मिया
दीस्यात् अकविधाने नैवे ह्रस्वि इवरा
न्विधाने यथा सुष्मदस्मदोनुद्वित्वतर
तीत्समापानः अवलेत्तरासुवावोतरिति

रसेख्येसमासार्थे १ अग्निवरुणिस्येकत्वे
समासस्मपत्तस्तरात्नयोस्त्वन्सल इत्यारे
शोमेव तो द्वित्वचेहुन्वान्विते समासार्थे २
३.सजडे.सास्मिश्चष्टानस्तवममनुम्पलण
मस्य दृयेपवेत्वमहस्लिनिसर्थैवेचसुरा
देशाइति उदाहरणानिलचेतयोक्तानु
स्तानिषष्ट्याहिसहितयोर्गुण्कारस्यदोस्त
त्वयादि विधानेयच्छ मितेमयोवाधित्वा
त्वामाइति विशेषादेशोमेवतस्तत्पाष
ष्ट्यापेकवचनमेनद्विवचनमात्रविषय
मेनद्विवचनमात्रविषयसेकस्पादेवेचय
पासेख्यत्वाषष्ट्यादि द्विवचनसहितयो
स्तेमयारयः यलञ्पेरन्निस्यतश्राह अथा
नयोरेरसविशेषविधिरितिश्रादेशास्त
वममारयस्तेषालेमपाघादेशविशेष
विधानमित्यर्थः एवेचनवाध्यवाधकमा
वादिदोषः गुण्कारसमदेः तेमयादीनो
त्रस्येकेगुणकारस्मस्मालेवेधायपासख्य
त्वे षष्ट्यादीनोच त्रिवचनोत्मकत्वेनते
मयादि त्रिकाणा त्रस्येके यथासंख्यन

नुसंधे षष्ठीत्यत्र स्वरस्यासंहितत्वं किंचि
त्तु वैपरीत्यविधानेन नियमो न ह्यनेन बुधे
ष्वउधेवेत्यतो वानुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थया
अनन्वादेशे विकल्पेन अन्वादेशे नुनि
त्ये विद्यमानपूर्वप्रथमानामस्मदोरन्वा
देशेपि विकल्पेन० षष्ठीचतुर्थीद्वितीया
त्रिरिति सहार्थ० तृतीयानिर्देशाद्धि भक्ति
लोपेन भवेति युवयो युवः युष्मत्युत्रस्मा
।दो अन्वादेशे तं मयादीनत्र मेशा दा
हरति स्वामीत्येत्यादि चतुःश्लोके त्वामा
२ अमेति तृतीया० तेमयोरयवाः शेषे
पूर्ववत्समदेनेत्यालीढो युष्मो मदेशोन्मत्ते
इत्यर्थः नादे २ आदावितिसामान्यत
आपि मात्रमत्तयोरादेशनिषेधात्त्वपानु
मां पात्वित्यादौ वाक्यादिमत्त्वयोरपिन
स्यादिति उक्ते विति नादावित्युक्तेनेतियो
गात्संबोधनपादादिस्थायुक्ते यथा देवा
स्मान्पाहि न हरे विष्णोस्मान्नतत्सर्वदा
विशेषपूर्वसंबोधने तु पूर्वसंबोधनो
नास्मदोस्तु भवेत्तेषयोगविभागस्येह

सिद्धहेतुत्वात् यथा हस्रेहपालोनः पा
हि सर्वे स्वरदेवनः चारिभिः २ चवार
ग्रहं० गवेतिपे च वास्यः आवयोर्द्धवया
मेव फ विशोहे शस्तयेवच अहेशआव
यारवेह हरिमीमेव रदेतु साहा योगेयनि
बधः युक्तयुक्तेन हरोहरिमेत्वामीमारे
मवेमेव अनुक्तसमुच्चपाणीचकारने
नियोग विभागाद्वा अवाहुपत्नानार्थे
तुभिः साहा स्यरं परया वा योगेनेते सुः
यथा चेनेसात्वेन मीदतेमक्रस्तवरूपं
धायति चाहुर्जानसुः मकेस्तवपश्यति
चहुबेस्यादि प्रयोगतोऽज्ञेयं नामाख्यात
निपातोपसर्गात्मकं चतुर्विधं शब्दानु
शासनं तावच्छब्दशास्त्रेन न नामिनि
रूपरातंवदयति चाख्याते निपातोप
सर्गीणामपि स्यापेतलक्षणलनिरूपणा
द्वाम्रेवादीन प्रसंगतो निरूपयन् नि
पातसंज्ञानस्त्रवसवतारयन्ति चादि २ अ
द्रव्यार्थानामेव चादीनां नियतत्वं दर्शी
नादवे चार्थे आरिगीनो निपातसंज्ञोम
वतीस्थर्यः ततश्च चयोरक्षणाकयोरि
साचनिधानो ह्यादीनां चोरादिद्रव्यवा

विस्पेनिपातत्वेन द्वयोश्चोक्ते वस्तुपलब्ध
ोयत्रसत्त्वेनोपप्रयुज्यते इत्यभिप्रेत्योक्ते
सोर्थे मेयत्वेन विवक्षितो इति मेयत्वेन
विशेष्यत्वेनेत्यर्थः अत्रापि चिन्त्यमेतेन
यतस्त्वनेकेषामर्थानां निपातानामनर्थ
सेत्ताविज्ञानादनेकार्थत्वेनपाठविप्रसि
द्धप्रयोगानुसारेणवाचकत्वमपि किंतु द्यो
यर्थः कण्ठेभ्यश्चान्वाचयसमाहारेतरेत
रसमुच्चये विनियोगतुल्यत्वेऽपि सावधा
रणाहेतवः पादस्य द्वेरणोव्यक्तेनवर्णो
श्चवाक्यं तत्रान्वाचययोस्तुल्यतिष्ठवधा
नविवक्षितः समुदायप्रधानः समाहारः
प्रत्येकप्रधानमितरेतरयोगः एकत्रा
नेकप्रचयः समुच्चयः क्रमेणोदाहरणा
नि मित्रामृदंगं चानय पाणी च पादौ च
पाणिपादं रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ
ईश्वरं गुरुं च भजस्व चाहे सत्रुघ्नावः
ध्यानं चोपास्य तस्य पश्चात्तलः पथ्यानां
नवचेमहिमावाङ्मनसयो ग्रामो गंत
व्यः शीलेच मीमः पार्थ स्तब्धेवचद्वे
यमानं च धनं विकल्पान च कृष्णु स
मुच्चये चान्वाचये वा अहूतत्वेऽपि ब्रकौ हिंते

सावाप्रोमोस्तरीपावामोमूर्त्तिर्जलमपीम
मज्ञोनामस्येनुदिनमपि नापश्यन्नीवान्य
हेरूपोगतक्षेवा यवेद्वीहमिची कस्यचे
हनुजवीर्थशालिनः वायुचीरहनोवा प
रस्य पूर्णहोके विनियोगेऽप्यतिक्रमे मेत्री
पीतहो वाच त्वहेग्रामे गच्छत्वयमास्ते
उपविशति उपध्यायेह मे विनयोगेन
याचारातिक्रमे पूजने ध्याह त्वमहेग्रामे
गच्छत्वयं महारण्येनपाल्या चाप्यमहपरा
तिसंगमयति श्रूहमारावकमध्याय
अयोगस्यव्यवच्छेदस्यान्ययोगान्ययोगयो
एवावधारणोचोक्तमव्ययचतुर्थीके तत्र
विशेषणासंगतस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः
क्रियासंगतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोर्थः
विशेष्यसंगतस्य चान्ययोगव्यवच्छेदोर्थः
शंखः पांडुर एव नीलं सरोजं भवत्येव पा
र्थ एव धनुर्धरः कर्त्तव्यमेव एवप्रकारचा
र्थपरे शोगीकारनिश्चये प्रकृतस्यपर
मर्थानिर्देशे व्यपविद्धः एवकुरुश्वनि
रेवविधः एवपदं एवकर्मा: एवमेतद्
एवंवादिने वर्षौ एवंतावत्र चनेतश्चक्ष्य
पश्चात्कस्मरणीयापि विविनिश्चये नेनशरत

कुल्लाह्नकाशाः न्नेनेहेनास्मिरावणो यथ
ऽविनाचमेदार्थेनानानेकविनाथियोः स्व
त्रः पथक नास्ति चेद्युः विनावाने विना
वर्षं नानाविधं देहमनोसमाजो नानाना
रीतिष्वलालोकयात्रा पुरायाशीः देममं
गल्ये स्वस्ति प्रयन्ति वादने स्वस्त्यस्तुनेध
र्म्मिकमध्यसादाल स्वस्तिनेस्तुलनयास
देनेद् स्वस्त्यस्तुनेसोस्यादिरायजीव स्वस्ति
श्रीकुशमपुराल राज्ञानमस्कृताविप्राः
स्वस्तीत्येन स्वस्तीत्येन प्रयुञ्जते स्वस्तीति
विपमानार्थेदोषारा त्रावुदीरिते मषामि
ष्याच विनयेरहोस्यो न्यार्थे पोमिषः स्वस्ति
हीरागोः दोषमन्यमहः मषाघाः मिष्याव
री मेत्रयतेमिषः मिषः प्रहरतः प्रस्यक
स्यूधिकारेषु पतिज्ञायोसमुच्चये मेनसा
नोलराटे मेष्य ष्टस्वर्थे पणाक्षपे स्वप
शास्त्रोसिमेत्रे स्वपकल्पे तुमः स्वपस्त्रा
नविधि गोडोमवानपेतिङ्गमः मीमोर्धी
ज्ञेनः स्वप वरस्येपदाति स्वाचानन्तु के
स्वपशाद्वात्रुशासने स्वधोऽस्यथ्वरेयम
चारेशेनयेवच इमवेरमध्यापय स्वप्ये
रवेव्याकरणो स्यः स्यासर्वं हिनेष्कस्तुपर

स्मिन्दिवसे तया उच्चैर्नीचैर्मीहस्यलेख
ग्गीपरलोकयोः स्योमवत्र प्रयोगेनास्ति
उच्चैः पुरुषः नीचैर्गच्छति छायेवपाव
र्ज्जेलेषु स्वयमीतस्यस्य पुत्रस्य अनेनमेधे
तपाशानः प्रसृष्टस्योपरावच पुनर्वि
हेघोपृथमेत्रयोपिपुनरर्थके अनेनहीष्यं
प्रातःसेध्यासुवासीत प्रातर्मीत्यर्थकिंउ
तद्वीस्यताः पुराणा पुनरेकेत्रयोपिरश्री
ते अहोस्विन्नु वितर्के चेरर्थेपि परिकीर्त्ति
ते अथ स्यात्पुराहोस्विन्नुरथः अहोस्वि
देवंवरेः सहसाकेस समंसत्रा पर्थेमेव
व पुत्रेणासहागतः एवं सम्येपि मध्येत
राविनार्थेच प्रह्वीभावेनमः स्वतः अंत
रात्वमाहरिः त्वामेतरानामरस्यपतत्री
तमोवेरमः अलेत्रषणापर्याप्तिनिषे
धवारिवारणे अलंकारः अलमत्यधने
अलव्यालमिदेवचोयंस्मशारानपाहर
त अलेमस्त्रोपत्नाप आलमतिप्रसंगे
त कृते निषेधमानोनास्तरर्थाः परिकी
र्त्तिता कृतमतिविस्तरेण अविद्रहवंमा
वसे विप्रवत्स इषेद्रत्यर्थैः माकुरनो

अवस्यात्तन्येनैकः सुमेषु नागपान ६
षरस्येविलेतिस्याद्यज्ञीसेमाव्यरेनुषु
तचिन्यच्छरगा लोके षविषात्तमनीषि
भिः इषज्ञोरः जयानकेसेकिलवानुर
यः पार्थः किलविजेष्यते नकिलकवि
नोक्तं एवं किलके विहरेति त्वं किलपास्य
सेगोत्रसवलितेकिलाष्टमेकृत्वा विषध
वाक्याल्लेकारजित्तासातुनपेषुव विध
मेतिष्ववेरेतोविषारेपिखलरिते खल
कः खलु वाचके अपोखल्वाहुः मखल
धीतेवेदानखलनुध्येमाहसकार्येमेत
ते प्रवृत्तमाराः खलु माहशाधियः नख
लेशस्य त्वरधीते खलु रेहितोमुषेन
विशीर्य्यकदिनाः खलुभियः वैश्यान्से
वोधनेपरधूसतोवनेपेपिच एवंवेविध
वृहस्पतिवैरवानोपुरोहितः नवेपुनः
कार्यमिदं हिसाहस आरात् दूरसमीपेव
मशानेस्पर्शे वाचके आरात्पक्षेतोः मराव
सेतु प्रतीतानारात्स्यापयेत मेषमाह
महीपतिं यत्कारणे तथा तत्स्यात्स्वराणा
प्रतिरूपकाः स्वरादिपातसंज्ञाः स्युरित्येका

र्थस्य वाचकाः यत्नमासप्रथमे तमस्तोपि
संबोधनेऽप्यथ लपार्थे भावे च प्रोक्तमव्य
यं इति मन्मीने तथा खेदे रोषोक्ताव पिकी
र्त्तिते ऊ रूषोक्तो तथा नर्कीसंबुद्धौ पार
स्परतो भेदस्तो मे स्वकारः स्यान्तलेकारोपि
तथा मतः ए ऐ ओ औ च चत्वारो इत संबोध
नार्थका यथा संबंधमत्स्यछोपार्थेछ्वेत
व्ययात्मकाः इत्येवमादिरिति इत्तिशब्दो
गतासमाप्तिसूचकः प्रकृतपरामर्शको
वा एवं दृशा स्याद्रोयस्य सतथा प्यादिना
शाश्वत ब्बोषट वौषट वषट स्वस्त्रयः
द्योगस्येज्ञेयाः एतेषु केचिद्योतकाः के
चिद्वाचकाः केचिदनर्थकाः तदुक्तं केचि
द्योतकाः केचिद्वाचकाः केचिदनर्थकाः
आगमा इव केपि स्युः संभाव्यार्थस्य वाचका
इति अथ प्रत्ययांतनिपातानाह तत्रा
दिरिति विभक्त्यर्थे देशकालाद्यधिकर
णात्वेर्थे हि जवत युष्मदस्मदोर्वर्जोपि
त्वान्तस्यास्मद्वीरेवहु शब्दा च्चैसमम्यर्थे
त्रत्निपात्यते तद्धितेतरतोऽथ्य प्रयपेस
त्राद्यर्थेः तसिल् तथोक्तेषां तस्यां त

५०

सुवे स्यर्थे तत्र यस्मिन् ययो येषु यस्यां या
सु वा यत्र कस्मिन् कयोः केषु कस्यां कासु वा
कुह कुत्रेष्ठ सार्वे विभक्तिक इति सर्वास्यो
विभक्तौ नामत्थे भवतीति सार्वविभक्ति
कः पूर्ववत् पश्च अमतो गच्छेसादिप्रयो
गादिस्यर्थः रद्दितास्या रतता दि चोकु
लाइस्य नेन दूरार्थीस भ्रमस्यर्थे श्चादिप्रम
यात्ता नियानइतिस्र चनेगामादूरेण्व
तेषां विवासात् किमहति सर्वे प्रत्यया
तात्किमशब्दात्सामान्ये विशेषावकाश
नेर्थे चिरादि प्रत्ययगणो भवतीत्यर्थः
कोचित् काचित् किंचित् कानिचित्
कास्मिंश्चित् कस्यां चिदित्यादि किमइ
तिसामान्योक्तेः षष्ठी चेन्नकुत्रश्चनेत्यादि
नरधीनइति नरधीनइत्यर्थे तस्य का
स्मिन्नित्यर्थे वेत्यर्थः राजाधीने राजसा
त सर्वं नस्सनस्सादित्यर्थः ष्विकत्वात्वः
सइन नात्यव वो द्रियो पिस्वत्रो विचिन्गुः
यूत्रेरानितसादित्यादौ ततः नस्यचत्वाष्मि
वः पदे राजो कोय नस्मापे प्रादिर प्रश्ना
दिस्यमप्रादिगीताः उपसर्गसंज्ञा

स्यादित्यर्थः इत्युपसज्यत इत्युपसर्गः इ
त्यन्वर्थसंज्ञा सो धात्वर्थस्य द्योतनो नक्रि
यायोगे तो प्रत्येकोपसर्गत्वे तन्नश्च प्र
गतो नायको यस्मात्स प्रनायक इत्यादौ
गमनक्रियायोगेऽपि न क्रियायोगाभा
वान्न प्रस्योपसर्गत्वाभावाणत्वाभावः
प्रादिकर्मणीतीदंधेशस्य प्रशसे मवनपि
प्र वियोगशुद्धिशक्तिच्छाशांतिपूजाग
दर्शने क्रमे गोरा हरणानि प्रयातः प्र
वलासबकाः प्रमुरेशस्य प्रवरेति प
पारः हिमवतो गंगा प्रभवति प्रभुक
मले प्रोषितः प्रसन्नमुदकं प्रशांको वि
प्राय प्रार्थयते कन्यां प्रशांतोऽग्निः प्राज
लि प्रवाले प्रलोकयति वधेगतोदर्शने
चविक्रमाभिमुख्ये प्रे अधीनमोहना
प्रतिलोम्यके सुपरामतः पराहतः प
रागतः पराहृतः पराक्रांतः पराहत्तः
पराजितः पराधीनः पराकृतः पराङ्मु
खः अपोवियोगे विकृतो विपरीतेन
दर्शने अपनेरेवर्जने चौर्ये वारणे नम
मीरितः अपयाति अपकृतवान् अप

वानु
५१

श्राद्धः अपदिशति अपहसति अप
त्रिगर्त्तौ ह्रष्टो रवैः अपहरति अपसर
ति संयोग एकत्र संवेमवत्वति द्विगुण
णीकरणे श्लेष क्रोधाग्नि सुखवाचिते
संगतः पुष्णा संचरति संरब्धः संनवस
निकाशो गाते जानाति संपश्यते संनि
धिः संस्कृताकेम्या संगृह्णाति संधत्ते सं
क्रुधाः संयाति वैराधि स्थानसामीप्यप
श्चाद्भावस्नुवेधने साम्याभिमुख्यहीने
षु विसर्गालक्षणेष्वनु अनुवाकमधी
ते अनुष्ठानेरेण अनुमेचवर्षति अनु
रथं अनुशाया अनुवत्सो मातरं धावति
अन्वर्जुनं योद्धारः अनुतापः अनुय
नमसन्ताग च्छति ज्ञानावलेच कुटीष
दर्थव्याधिपराभवे अवोज्ञेयो वियोगे
चलोपयोगानुसारतः अवगतोर्थः
अवलेच्यस्थिया ति अवशेते अवले
वते अवकीर्णी अवधूति अवपातः नि
श्चियोगास्वपादेशोति क्रमेण स्याननिष्प
ये निःसंगः निर्बंधे निर्दिष्टे निःशेषः
निर्घोषः निष्क्रमे दुरीषरवेकच्छेपे

कृष्णासंयपत्निसंकटे दुर्म्मीति: दुर्जीवन:
दुर्व्बल: दुर्गत: दुर्दिने नानाविप्रयोगार्त्ति
प्रायप्रशमोहेसर्वाद्यधे येभ्रुन्यास्मर
णोनुषेधर्णीनामिमुखाके अवस्था
नुरूपशोध्यैरर्शनेविरशह्वत: वचित्रा
गतिर्मेगचेत: पाशीनो: वियुक्त: विको
शी: विलक्षानघ: विमनस्क: विर्गुः विम
र्वेति विगायति विम्मृत: विग्रथित: विलि
खित: विमुख: विश्लोल: विश्लिष्ट: विक्रान्त:
विलोकयति आदि. छोमपवाक्येधर्णी
क्षेपादिकम्मीणि वेधने विधीशब्दस्त्रै
सामीप्यसंश्लेषे अभिमतमिहत्याशीवी
रानुमवविस्मयोपपनिछारेशमर्थ्यारास्य
द्दीमुख्योद्दीकम्मीणि अस्वादने आविग्नः
अजानाति आलम्बनस्थ: आलिंगति
आरमते कवचमावध्नाति आकुमारय
श: पाशीने आचरति कपटेन आहृत:
आसन्नावथ आवसथ: आमंत्रणा आ
धावति आशस्य आरत्ने आपीने आर
वकिलसत आस्पदे आरिष्ट: आमुक्तोई:
त्वे अबध्यते आगच्छति आरोहिति शस्य

शास्त्वमशारेशानिस्वकौशालवेधनेऽभेन
मीवेसमीपेनिरेशीनोपरमाक्ष्येनिकरो
मरणीनो निपतनिगृहीतः निरिशाति नि
विशालेनिपुणः निचयः निपीनमुरवे नि
कृष्टः निरशीने निहतः पापात निलयः
अधिरध्यापने अध्यवशीत्वस्मरणाधिके
उपाध्यायादधीते अधिपतिः अधीनः सौ
तुरध्येति अधिकृते अपिसंभवगर्हाशीम
निमेषासमुच्चये अपियोजनमस्ति अपिपा
पे मद्रमपि मरणमपि अपिनत्यनिहारेत
दपि विक्रमानिकमेवुधोमशाणीनिशये
ष्वति अतिरथः अतिक्रामति अतिगह
ने अतएव अतिमनुते ज्ञाने अधेमानुम
ते भूजामशालुमुमेवसः सुदुरथः सु
कृते सुसाधुसुनमः सुदुष्कर सुगंधः
उत्प्राबल्यवियोगोर्द्धकर्मीलाभप्रकाश
ने आश्चर्यमोहरोऽयावेवलजाधाम्यश
क्तिषु उद्धलः उत्कृष्टति उनिष्पति उत्पते
उच्चरति उत्सुकः उद्गतोऽभ्यः उत्पथः
उत्कटः उद्दिष्टः उत्साहः अभिभूजामशा
र्येहाव्याधिसामान्यानिमुख्यके सौरत्यव

चनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः अधिव
दति गुरौ अधियुक्तः अधिलिप्यते अधि
स्पर्शे व्याधः अधिजातः अधिसुखः अधि
रूपः अधिधाने अभ्यवहरति अभ्यस्यति
साहस्यादान हिंसागीष्कृतो प्रतिनिधो छं
चित्त व्याध्याभिमुख्ययोः प्रोवाररोग प्रति
गच्छते प्रतिदेवदत्तस्य प्रतिगच्छति प्र
तिहति प्रतिज्ञाने अभिमनुरक्तेनतः
प्रतिप्रतिस्थायः प्रतिस्पर्धीगच्छति प्रति
कीर्तिः याञ्चति प्रतिषिद्धः परिसमंततो
भावव्याप्तिदोषकथासु च भूषाश्लेष प
जने च वर्जने श्रुते परि भ्रमति परिगतो
ऽतिगीते परिवारः परिष्करोति कन्या प
रिभ्रजते परिचरति गुरौ परित्रिगर्तेभ्यो वृ
ष्टो देवः परिधत्ते वासः परिदेवने उपः सा
मीप्यसामर्थ्यव्याप्तावार्ष्टकेतो मते
दोषाद्यानक्रियावीप्सारंभाध्ययनपूजने
उपकुर्वनतिष्ठति उपकरोति उपकीर्तिः
पाशुविषप्तिः उपादिशति उपदन्तः उप
घातः उपहरस्व उपाचारः देवदेवमु
पचरति उपक्रमते सोऽहं उपाध्यायादधी
ते उपचितः पितापुत्रेण अस्मिस्याप्ति

वासु
५३

काचुद्वैस्यारेतन्मिथेतथामजे भ्राकट्ये
र्थेतथा स्याविः कविभिः परिकीर्त्तिते व्यव
धने अतसीमतः आविष्कारः प्राग्भासो प्र
काशितेसामान्येनोक्ते उपस्थवतिष्ठते य
थासाईमित्याद्यो ग्रवधान प्रयोगेष्णुपम
नीत्वेएतेषुकेचिद्धात्वर्थवाधते यथा
आरज्ञे वितरति केचित्तदर्थविशेषयति
यथा विजयते प्रभवति केचि व्यन्वर्थम
नुवर्त्तते यथा अधीते आश्रकते केचिद्
धात्वर्थस्याधात्यारतर्थकः यथा अ
वतिष्टते वितनोति तदुक्तं धात्वर्थवाध
तेकश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते तमेवविशि
नष्टयन्योनर्थकोन्यः प्रयुज्यते कारते उ
कारयः प्रत्यया अन्तेयस्यतत्रथा तेच
ववपतुमश्चित्राचधा चनु शाम इत्यम
आम् सः इत्यादयः प्रयोगतोज्ञेयाः लि
गादिनियमाभावे ऊंकारस्तु निपातपदे
एषुनिसमतिमाह उक्ते हीमनवचनप्र
येन एकवचनादियाच्याएकत्वादिसंख्या
यते तथाचलिंगकारकसंख्याविशेषा
नुपादानापत्तोनमेति ननोऽव्ययमित
र्थः विभक्तिनिमित्तत्वात विभज्यते प्र

त्रिपदिकार्थ इत्यत्र विभक्तिशब्देन कर्म्मा
दिकारकमुच्यते एतेनाव्ययसंज्ञेयमिति सू
क्तं इतिसारस्वतप्रसादेः व्याख्याति उक्ता
नुवादपूर्व्वं स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजा
नीते उक्तानीत्यादि लिंगेषु स्त्रीयं नपुंसके
षु विशेषः स्त्रीलिंगे तस्य च विशेषणं ज्ञा
पयितुमिच्छया स्त्र्यधिकारविहिताः प्रत्य
याः स्त्रीप्रत्ययाः यद्यसोन लोके स्त्रीपमि
तिप्रत्ययः स्तुधर्म्मः स्त्रीत्वे सच गोत्वादि
वत्सामान्यविशेषः स्तनकेशापनिक्षपः
तदुक्तं स्तनकेसादिमें बोधोविशिष्टेव
स्तनादयः तदुपचयज्ञानाज्जातिर्गुणा
वस्थागुणास्तथा शब्दोपार्जनितोपीत्या
शब्दसंस्कार इत्यपि लिंगानेलिंगमत्व
ज्ञेद्विकल्पः समरशीलाइति तथा इयम
यमिदमिमि ये उभयवरे श्राद्दश्यते लो
के स्त्रीपुंनपुंसकानि शब्दे ध्येतेनानि लोकेर
गोत्वादिस्वाध्याये येषु सामान्यमुपलक्ष्य
ते व्यंजके वृत्तंतु तत्त्वान्स्त्रीत्वे पुंस्त्वादि
के तथा नतो व्यंजकवैचित्र्यापेनात्रस्त्री

त्वमेव हि यजते नवु त्वादिः सोपि स्त्रीस
सन्निधीयते इत्यादि अजाते रिति जाते र
पोपधादित्यादि विशेषविधिनाद्विप्रा
ववने वालावत्साकन्यके त्यादेव प्रयन
वयोवाचित्याद्ङीप चकारादनुक्तसमुच्च
यार्थो त्सेनस्त्रीजितसमापिते स्मः फलात्
सफलान स्वफले त्यादि एकफले त्यपिके
चित् अन्यत्रदासीफलीत्यादि तथा उ
ष्णक निष्णा मध्यमेति सुयोगेपि तथा
सस्मा त्फो डडात्त शते केस्मः परात्सुम्नाद
पि सस्तुम्नाक पुष्पा अन्यत्र तु शेख
पुष्पीत्यादि तथा न स्त्र्यंकी स्वलादपि
अम्लात् अन्यत्र दर्भमूलीके चिवाच्याप्यो
पादेनादपि द्विपादा त्रपद मन्सेतादन्ने
नाच्चय हुत्रीहेर्ङी नोवेति टिलोपः वहु
सीमे वहुसीमानो वहुपञ्चे वहुपञ्चानो
उपधालोपिनो अवेतात् आवीपोनोवे
तिवाराव्यवस्थायाः आत्मवेदि लोपो
न ईप वहु राजे वहुराज्यो वहुराजानो इ
त्यादि प्रयोगानुसारतोऽनुसरणीयं काशि

तु ककारेणाऽव्यवहितः आप् काप् त
स्मिन् कापि तत्र व्यवहितः परिव्राजका
यस्यां सा बहुपरिव्राजकेत्यत्रापः स्यादि
परत्वेन तेन व्यवधानान्न आपो ह्रस्वेन
साहचर्यात् ककारोपि प्रत्ययसंबंधी एव
बोध्यः एवं च शल्कः शल्का विस्तारः पचा
पयाचि आपुःस्यपककाराभावेपि नव
ति तथा नेरभ्यकायति नरिकेत्यत्रापि अ
पवा कापीति सामान्येका वपिवाशब्द
व्यवस्थयाशकेत्यात्रा विलासाः पका
प्रकेत्यादो प्रत्ययसंबंधिका व्यापिन ए
वे अधित्यकोपत्यका जीवका नंदका
रेवका यत्नका हिपका धुवका चटका दे
उका इष्टका हलका पिष्पका एडका अ
लका करका भेनका कन्यका एरकेत्यादि
प्रयोगानुसारेणानेत्वे तारका ज्योति
षि अन्यत्र तारिका वर्णिका तांतवेऽन्यत्र
वर्णिका वर्तिका शकुनो प्राच्ये उदीचां तु
वर्तिका अष्टका पितृदेवत्येऽष्टिकान्या
इत्यादि क्षिपके च्चेरेनमतमेरेनवेत्वाभाव
तज्ञावव स्यात् न पातनकारीनो वास्रति

का ऌलका पुत्रिका पुत्रका वृंदारका वृं
दारिका तथा यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाका
रस्य स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा आर्यका
आर्यिका चटकका चटकिका तथा भस्त्रे
षाजाज्ञाद्वास्वा एषां नञ्पूर्वाणामपि वा भ
स्त्रका भस्त्रिका अभस्त्रिके अभस्त्रका ए
षका एषिका अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका
द्वके द्विके द्वका द्विका अद्वका अद्विका स्व
का स्विका एषाद्वेतयोर्न्नपूर्वयोर्नेव अ
नेषका अद्वके भस्त्रादेरुपसर्जनत्वेपि
वा नि भस्त्रिका अभाषितपुंस्काद्विहित
स्यातः स्थाने योकारस्तस्यापि वा गंगका
गंगिका अगंगका अगंगिका परमगंगका
परमगंगिका उक्तेपुनकस्यात्पुत्रिका
तथा बहुव्रीहौ निसे अखर्विहो धात्वेन
पकपोरपि नित्यमिस्यादि यथा योगमव
स्यावसेया वाशब्दात् लोकाद्ध अभाषित
पुंस्कादनः स्थाने आद्ध गंगाका ह्रस्वे वेन
यवस्याद्भूत्वा भावेवापत्तेयात्पुत्रके आव
नः स्त्रियामिस्या ख्याचेत्वियोगविभागात्क
विद्दसार्नेस्यो ख्या ख्वलपद्स्यात्विदेस्या

का तथा रहितात्यिकाहत्यिकेस्यारोमरूपल्लिसे
तथा स्तुतात्यिका स्तुपाकिकेस्यारहुत

गुरिसेमतिमाह वह्नीति हसान्तानामि
तित्वमितिलिढ्हसड्त्याहाराग्निप्राये
ण पाठस्तु हलेनानामिति हृस्वः२ का
यीति ऋद्धेतः नरादाविति तुशब्द व्याव
र्त्तस्ययोक्तो नेचनरनमरूपकल्पारपः
वहुव्रीहौकप्रत्ययेवासुसोमपाकः सु
सोमपकः नौका रेका ग्लौकेत्यादेश्चन
विधत्वरेत्यादेशेप्युवङावेनीत्यादि वाश
हारवसेपं वाशब्दस्याविकल्पार्थत्वेपि
निपातसंज्ञाच्चार्थकारत्वेकार्थत्वमित्या
ह निम्नयेनेत्यादि त्वसः नचकृचचथरा
चएघोसमाहारः त्वस्य तस्मा त्वसः ॥३॥
नोवेस्पसोमेड्डक च्छुत्यावानुटमे त्वत्वा
दिस्यः संख्यावाचिनकारान्तेभ्यश्चन
प्रावतः स्त्रियामित्यत्राप्यनेनएववा
नुटत्रेयचास्त्रियइत्यादेनलोपेषट्का
रान्तत्वेनापिप्राप्तेयिनकारान्तसंख्या
वाचिनोनेत्यादिकमवस्थापनीयं इ पि
राज्ञइति राज्ञइति राजन्शब्दकारकस्यना
नस्यवकारमकारान्तसंयोगादनुत्तरस्य

वासु०

५६

स्यकीविवक्षातः ह्रिदाम्नीस्यादित्रिङिः
श्रौपगवी स्वज्ञाकारलोपार्थमाह यस्य॥
लोतोवेयसतोवानुहेसाच्छीवस्यपसमो
सान्नन्हितादिवस्यपसेवेधिपकारत्व
रेळेवनत्रिभिमज्ञादिस्वरे अनोवाङुः ह
ध्याःतेस्मारावप्रसंगइतिव्यवस्था ह्निसः
षष्ठह्चउष्मष्कृष्मष्ठुनादिघस्यनस्मा
त् अज्ञापिपर्द्धैवद्वान्तुत्ररेउपपल्लज्ञा
पामिस्मादेः पचापचिउपेस्मारोषिते
पिनत्तनेधपीस्यउधेटस्तुस्यादिस्मादि
व्यवस्थापनीये नदादे। नदादेराकृति
गणात्वात्सोपरोपि पीवरी जित्वरी
प्रावरी द्वादशी पोचमी प्रमनयोः वि
हितलदेशानदादेज्ञेयाः इन्द्रदेरि
ति इन्द्रदेगंशाङीनीप्रत्ययोवक्तव्य
इत्यर्थः तेचइन्द्रवरुणभवसर्वरुद्रमृड
हिमारण्ययवनमातुलाचार्योरयः
व्यक्ष्मस्यास्त्रोकाछुकारा॥ हिमारण्य
योर्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी अरण्या
नी यवाहोषे दुष्टोपवोपवानी यवना

लिप्यां यवनानी मातुलानी मातुली उपा
ध्यायानी उपाध्यायी आचार्यादणत्वं च
आचार्यानी आर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे
आर्याणी आर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया
पुंयोगे तु ङीषेव ब्राह्मणी क्षत्रियाणी इत्य
पि केचित् इत्याहुस्तन्न अनीवेव वि
धीयतां विधानसामर्थ्याच्च यस्य लोप इ
त्यल्लोपो न स्यात् अथ वा न्यनीपमेव कुर्या
दिति चेत्सत्यं इंद्रमाचष्टे इंद्रयति इ
न्द्रयति इत्यस्येन्द्रः स्त्री इन्द्राणीत्यादावपि
दीर्घश्रवणार्थमानीविधिः ब्रह्माणीत्या
दौ नो वेति हिलोपे विदीर्घश्रवणार्थं च
इंद्रसमाहार इति समाहारार्थं वाचोर्ह
पुरुष्यः प्रवृत्तिस्य चगुणो वक्तव्य इत्यर्थः
त्रयाणां समाहारस्त्रुपीरावेहपीत्याप
पि पुंयोगे २ पुंवाचकोपियः शब्दः पुंयो
गात् स्त्रियां वर्त्तते तस्मादीप्स्यादित्यर्थः
क्षुद्रस्य गणस्य स्त्रीत्यर्थः चकारास्याल
कशब्दो ज्ञान्त गोपालिका जाता २ अ
वोपधादिति सामानाधिकरण्यं पाके

ज्जातिशब्देनाभिधेयाभिधायकाभेदोप
चारात् जातिवाचको लक्ष्यते इत्यभिप्रेत्या
ह जातिवाचिन इति तल्लक्षणं चोक्तं
आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां न च स
र्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च च
रणैः सहेति गद्यतेऽनेनेति ग्रहणो आ
कृतिः संस्थानं ग्राहकं यस्याः अवयव
विशेषव्यंग्येत्यर्थः एतेन गोत्वादि जाति
रुक्ता ब्राह्मणत्वाद्याकृतेः दाक्षिपादिष्वसं
भवात्तत्संग्रहायाह लिंगानि चेति पा
तवे लिंगानि न भजतीत्यर्थः ब्राह्मणः
ब्राह्मणीत्यादेर्द्विलिंगत्वात् एतच्चाधि
कसंग्रहार्थमिति तटादेः सर्वलिंगत्वे
घे ऽपि पृषीवास्य जातित्वं देवदत्तादेरस
र्वलिंगत्वेनातिव्याप्तावाह सकृदाख्या
तेति सकृदुपदेशान्निर्ग्राह्येत्यर्थः एते
न नित्यत्वमेकत्वे प्रत्येकपरिसमाप्तत्वं
चोक्तं तत्रैकस्मिन् पिंडे उपदिष्टा
तस्मिन्नष्टेऽपि पिंडान्तरे उपलंभादे
वदत्तादेश्च सत्ताशब्दस्येनातथात्वा

वाच्चा नित्यान्निरिति भावः नन्वेवमप
त्यप्रत्ययान्तस्य सर्वलिंगत्वे प्याह लिंग
हरणाभावाद्याप्तिः स्यादत आह गोत्रेच
चरणैः सहेति गोत्रमिति पूर्वाचार्यसं
ज्ञापत्यसंज्ञा चरणानां वेदशाखाध्ययन
क्रियासंबंधात् क्रियाशब्दानां जातित्वार्थ
युक्तिः अत्र जातो रिति योग विभागेन प
वयस्य पत्नुकपमत्स्य मानुषेभ्यो याप्यधेमो
पि गवयी मत्स्याहि नोवेसमतामंडूक लुप्ता
वानुहृन्नेम्मी ह्यिकावलाकेत्यादे स्त्रीमामा
त्र विषया ज्ञातिवाचिनो न प्रथमवयो
वाचिन इति बालकृतासरीराव स्थापे
वनादिर्वयः तत्रप्रथपथिके चिकौमार
यौवनमध्यत्ववृद्धत्वानि च स्यायथाहुः
अन्येतु कौमारयौवनस्थविरत्वानीती
च्छंति अपरेत्वाषोडशाद्भवेद्बालोयाप
वत्क्षीरनिवर्तकः मध्यमः सप्ततिर्या
वत्परतो वृद्ध उच्यते इत्यन्य यावत्तीयाप
दुः तत्रापि प्रथमवयोवृत्तिभ्यो वयस्यात्ता
सर्वीराकौकस्येप्रथमवयः याप्राप्य
वस्यत्तारा शौकुस्य द्वितीयमिति द्वि

वास्तु
५८

यः यदेवात्मिप्रेतः साचोक्तः वर्द्धितायाव
दनेन वर्द्धितमपश्चादयापेन गुप्तला
मिति एतदेवाभिप्रेत्याह प्रथमगमहणा
छदेति संयोगात् २ संयोगस्य रूपं चोक्तं अद्
वेमन्निमित्तसंयोगं प्राणीस्यमविकारके अ
नन्तस्य तत्र देहे वै तत्र यायुतमिति प्राणी
एस्यन्तरचारी वायुः प्राणः सोस्यास्तीति
प्राणी तत्र तिष्ठतीति प्राणीस्य तत्संयोग
एवेत्वेस्यापि प्राणिस्थित्वात्संयोगतास्या
त्तत्राह अद्रवमिति तस्य तु द्रवत्वात्
एवमपि तान्तस्य प्राणस्य स्यत्वाद्द्रवत्वा
त्संयोगतास्यादत आह मूर्तिमदिति अस
र्वगतद्रव्यपरिमाणं लक्षणगुणस्य स्य
र्शलक्षणस्य चातत्वानंगीकारात् मूर्ति
मत्वेतान्तस्येस्पर्शः एवमपि शोकादेर्वि
षोलक्षणवत्वात्संयोगतास्यादत आह
अविकारजमिति विकारो वातादिवैष
म्ये ततो न जातं शोकादिस्तु विकारजः
रथ्यादिगतकेशादेः संयोगतासंभवहार्थ
माह अतन्नयतत्र देहे चेदिति तत्र प्रा
णि निहूते अन्यदा तत्रावर्तमाने मपि

स्वागे एवमपीत्युक्तिमात्रपर्यवसानोत्तु
स्वादीनोऽग्रणीष्वद् इत्यात्वयोगत्वान्तस्या
रत्राप्याह तेन चेत्र लक्षणमुक्तमिति तेन
ज्ञापितायेन प्रकारेणासंख्यानविशेषा
दिनासंवेधत्वायप्रापणानापिसंवेद्ये
स्थापितत्तरपितत्वेस्यर्थः ज्ञारोग्युत्वादि
शहूशमप्रगल्भीसुख्यापपिस्वोगमिति
भावः उदाहरणंतु सुकेशी सुकेशावा
रण्या सूक्तनी सुत्तनावा प्रतिमा प्रसु
दाहरणक्रमेण सुमुखा पत्ला वहुस्वरे
सुत्ता नासुशोफाइत्यादि कृदिकारादि
ति अक्तोरित्यत्रक्तिप्रत्वेन्ज्ञापितगत्यते
अक्तापीदित्यर्थः तत्वधाप्रकरणीः अरे
राशिरित्यादौन वक्तव्या हा एवमचारे
रित्यादिशव्दात् कृ शाकण्यागिकुलि
लकुल्लीइपत्तकत्वयोगरपेले पततकृतो
सुयुयोगएव अम्यत्र पत्नकत्वेः स्त्रीयत्वा
रपः १ स्वांगाद्वयतोवानुष्टेत्वेः कविर
र्थविशेषे कविच्छवेतिव्यवस्थापनीय
लत्रपत्नीइति यत्रसंयोगएव अम्यत्र
गवोपतिः स्त्रीवृषलपत्नीसुपमार

५९ विद्यमानधवेऽस्यतु वृद्धपत्नी वृद्धपति
सपत्न्यादिषु नित्ये सपत्नी एकपत्नी
चेत् नवैकस्त्री गर्भयोगादेव अध्यूढानवैनी
श्माला तथा भर्तृयोगे पतिवत्नी अन्य
त्रपतिमतिनगरी तथा सखी सवयस्या
सख्युर्मेच्छ्यपि नाधिकृर्धस्याः सापुष्पि
पदी अर्ध्वजरती षुवतौ प्राची मत्स्ये का
नुषी सूरी अग्रागस्त्री अस्तिनपालितया
रसिक्नी पलिक्नी एलाएनी जानपदी
कुंडी अमत्रे चेत् कुंडान्या गोणी अवप
नोचेत् गोणान्या स्थली अकृत्रिमा चे
स्थलान्या भाजी पक्वा चेत् भाजान्या
नागी स्थौल्ये चेत् नागान्या काली वर्णे
चे कालान्या नीली अनाच्छादने चेत् नी
लान्या कुशी अयोविकारश्चेत् कुशान्या
कामुकी मैथुनेच्छावती चेत् कामुकान्या
कबरी केशवेशश्चेत् कबरान्या ओषधी
त्रागृहितिचनीली सेन्नायोवानीलानी
ली शोणी शोणा स्यादयोविहितलक्षणा
पत्न्यादेरूढ्यस्याः वो उवाउः गुणादे
नमनुष्योपादमेदोपचारादगुणावच

चकोग्रमाने वा शब्दश्चवस्यपेवस्वरसे
योगोपधाने स्वरः वायिवराकस्यापाइः
गुणत्वतदसंबोध्यः सत्वेसतिविशेषेऽपेति
दपत्कजातिशून्यत्वे आधेयत्वात्क्रिया
जन्यत्वमेः सत्वप्रकृतिगुणाः सत्वेद्रव्ये वो
कामान्यववच्छेदकत्वात् सत्वेसतिविश
तेद्रव्यत्वेनसत्वमात्रवृत्तित्वात्त्रत्वातिव्या
प्तिः स्यादत आह अपेति अपगत्वति
मूर्यसिद्धत्वादेव यथापीतसाया मात्र
हेतौतिमा नचैवं द्रव्यत्वादिद्रव्यादेर
पेति यद्येवं गोत्वसामान्यादिमतिवर्तमा
नस्यादेरपेति अत आह पपगजाति
शून्यत्वेइति सोस्तिहि द्रव्यत्वावांतर
नानाजातिशून्यहृदत्वे गुणस्यचान्यत्रा
हेतुःदृष्टस्यनीलादेस्तगादिष्वपिरश
नात् एवंसकलजातिव्यवच्छेदे द्रव्येतिक्रि
विशेषणविशिष्टत्वात्कर्मणापतिव्या
प्तिवारणायाह आधेयप्रयुक्तिक्रियाजप
क्रीति आधेयतुस्याय:- पुष्पादियोगा
हृत्वादिषुविवर्जधः अक्रियायोनिस्यः आ
काशादौसमहत्वादिः कर्मेत्यस्यापमेव्य

नत्वेवेदूधेत्यतिव्याप्तिः तस्योत्वारस्यकाव
पदेषुत्रिवेशात्तन्नाशोपगमानुत्पादप
पत्वाच्चेत्यतन्त्राह सोसत्वप्रहणेतिगुण
इति गुणानदूधस्य भावः इधेतदूधस्य
भावमिति नतु सञ्चारीनोनित्यत्वादुत्पा
द्यानुत्पादीनयतरूपत्वभावादेवातिप्र
संगाभावात् पूर्वीर्द्धविशेषणवैयर्थ्यमि
तिचेत्तस्येनित्यगुणसंग्रहार्थत्वाधिक
रणेत्पादगुणोनास्पोनयतरूपत्वेचात्राक
दूधरूपजात्याभिलितपोरुत्पादानुत्पा
द्यनरूपत्वादतिप्रसंगः स्यात् अधूरणार्थ
तरिति रिकडतः २ अत्रापिपर्वेतोवा
नुवृत्तेः व्यवस्थापाधेतुः रजुः इस्याद्योन
यपपिहस्वोकारविधानेपिदीर्घकार
देशादीर्घस्यवर्णानुपपद्यते नपापि
दीर्घविधानेज्ञस्येवधः जीवंवधूरित्या
दौसमासान्तकप्रत्ययाभावार्थमित्यनु
सधेयं एवंत्तिरिति पूर्वेनशब्दोवित्रस
योभवतिइकोपवादः नलोपः इतिसा
रस्वतप्रसादेमहृवासुदेवविरचितेस्त्री
प्रत्ययाः लिंगविशेषप्रत्ययापकप्रत्य

यान्तिरूपपूर्वोक्तस्यादिप्रत्ययनिया
मकप्रकरणमवसरसंगत्यारिप्सुः प्रति
जानीते अथेति विभक्तीनांप्यासोवा
च्येवार्थो विभक्त्यर्थः पंचप्रातिपदिकार्थ
पदेघोस्यत्विक पत्तोवाच्यः येषु पंचस्वर्थे
षु प्रापा विभक्तयो भवन्ति तेविभक्त्यर्थो
उच्यंतइतिभावः एकवचने ज्ञास्यमित्र
येण तत्र प्रथमोद्दिष्टप्रथमार्थमाह
लिंगार्थेर धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिं
गमितिकलापादिषु लिंगशब्देन ना
माभिधानोमलक्षणमेवलिंगलक्षण
माह धातुप्रत्ययवर्जितस्यादिप्रत्ययशब्दे
नाऽत्रप्रत्ययविशेषोविभक्तिरूपलक्ष्यते
नामलक्षणोलिंगलक्षणेचविभक्तिव
र्जेत्यभिधानात् धातुवर्जमितितुसम
वर्मिप्रायं विचारविशेषश्च नामल
क्षणोक्तोवसेयः सन्मात्रेइतिशब्दप्रवृत्त्यु
पलक्षणं यत्रार्थान्तरापेक्षया शब्दप्रवृ
त्तिः स सर्वोपिलिंगार्थइत्यर्थः पुंस्त्रीन
पुंसकलिंगादितु नान्तरीयकत्वाल्लिंग

र्थ एव अविहितकारकस्यार्थः प्राति
पदिकार्थः सम्पन्न इति तत्रापि लिंगा
र्थे प्रथमा लिंगार्थस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वे
पि तत्र तत्र कर्माद्यर्थे विशेषविवक्षया द्वि
तीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहि
तप्रथमाया बाधान्नेति प्रसंगः लिंगाद्
पार्थेन केचित्स्यागीनीयाः लिंगं स्त्रीत्वपु
स्त्वशब्दवाच्यः कुमारद्वयोपचयापचि
तिरूपो वस्तुधर्मः स एवात्र प्रसवो लिंग
मित्यादिना महाभाष्याद्युक्तः परिमाणं
खारी० द्रोण० आढकमित्यादिशब्दवा
च्यपरितः सर्वतोमाने दारलोहादिव
पपाद्ये उन्माने प्रमाणे च वचने एकत्व
द्वित्वबहुत्वानि तत्र प्रथमार्थः प्रथमा
याश्चार्थः एवं वचनेष्वपि प्रथमावचनो
क्तार्थः उदाहरति तदित्यादि नत्वमसी
तवाक्ये तदित्यनेन कारकविशेषावा
कलितवस्तुमात्रमुच्यते स इत्यनेनापि
सदसीतीवाक्ये न देवोऽस्मत्से नित्यवि
शानमात्रे रघुर्लेभ्यादौ चुस्यपदे नापि

निरस्तसमस्ताविशेषंसन्मात्रमुच्यते य
द्वा यन्न्वदो नित्यसेवेधात् यत्सत्तत्काल
त्रयाबाध्यत्वेन परमार्थसत् तद्रूपोस्य
र्थः रविरिव राजते राजेस्यादेकत्रोपप
स्यतिङ्पुरुषैकत्वाल्लिंगार्थत्वाल्लिंगार्थ इ
त्यनेव प्रथमा न चाचोक्ते महदामाख्य अ
भिहितोयोर्थः सपन्नः प्रातिपदिकार्थ
इति नचैवमन्योक्ते प्रथमेरस्यस्यचेयष्ठी
प्रवृत्तिरिति वाच्यं तस्य कर्मोपपदसद्भाव
विनीयादिशास्त्राप्रापि नियमार्थत्वात् त
त्र स्वार्थोदन्तके कर्मोपपदे विनीपादयः
इत्यर्थः अमे त्रेणामानिस्तुस्वीकरणे तस्य
चलिंगार्थत्वाभावादहारे नः हेपदम्र हेप
वमाने स्यादेसंबोधनेस्य शन्त णात्मा
मुकृत्वाप्रहृष्टीणापि नमोस्तुभ्ये नमोस्तुते
इत्यत्र भवस्तुते इति इत्येरः नस्तीतीस्यस्तुत
तस्मै परस्य स्तवस्याभावादविद्यमान
त्वात्पेयपर्थः अथवा भसरकुणारोपण
गुणावत्रयाज्ञापनेवास्तुतिः तत्रभगव
न्नुणानामनंतत्वात्तेषामशानेविषिष्ट्व

चेनासेनवारविद्यमानस्तुतिर्येस्यत
त्संबोधनेतुलावसामर्थ्यात्केवलेतुसं
नमइत्यर्थः अत्रावोक्तं कात्यायनेन ने
ताद्यथ्याहृतिसाहितेस्तुतिपरमेष्ठिनः
यद्वा अः केसवेविरिंचेसन्निधानात्
येनतुस्वरूपस्तुतिर्येस्य स्तथा सर्वेस
त्वविरिंचित्तत्रेत्यर्थः हेअघो अघवन
स्वस्मरेनाशकेपापेघात्येत्यर्थः शेषा
१ कार्येइत्यादिभिन्नपदनिर्देशो द्विती
यादिषट्विभक्तीनोषट्पदार्थेषु सत्त्व
त्वार्थः उक्तार्थः शेषइतिप्रथमापा
उक्तत्वात् अस्माश्वदर्शिदृशाद्वितीयाद्य
ट्विभक्तपदइत्यर्थः नत्रतावदीप्सिता
नीप्सितद्विविधकर्मणोइप्सितस्याद्वे
विधेपिसंस्कार्यविकार्ययोरवान्तरभे
देमाप्तिमत्वात्द्विधाप्यमाहउपायेइत्या
दि तत्रोपरसज्जायतेतदुत्पाद्यतत्रो
त्पाद्यविकार्यसंबोधनोविशेषः प्रस्ते
तोत्तुमानेनेवानप्रतीयते केवलेप्राप्य
ते तदाप्येगुणान्तराधानेनक्षयदेशेन

रनिमित्ते सत्कार्य्यं प्रकृत्युच्छेदेनावस्था
न्तरत्वमापाद्येत विकार्य्यं प्रकृत्यनुच्छेदे
नतदुच्छेदस्थासेत्कार्य्यविकार्य्ययोर्भेदो
नवस्तवः अत एव किं त्रैविध्यमुक्तं नते
हरिणा निर्वर्त्यं च विकार्य्यं प्राप्यं चेति
त्रिधामतं तत्रे। किंतनमेकर्मैवतुद्वीय
त्तुकल्प्येते तथा परसंज्ञायन्ते द्वैजि
ज्ञानोपस्थकाले तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यं
च कर्मैद्वेधाख्यवस्थिते प्रकृत्युच्छेदसं
भूते किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किंचिद्गु
णान्तरोत्पत्त्यासुवर्णादि विकारवत्
कृयाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्रनग
म्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति
कथ्यते अनीप्सितं च द्विधोक्तं उदासी
नयत्प्राप्यं पश्चोक्तं कर्तुरनीप्सितं सेद्यो
तरैरनाख्यातेप्यचः चाप्यन्यपूर्वकमि
ति सेतान्तरैरनाख्याते अपादानादिको
रकविशेषैरकथितमित्यर्थः अन्यपू
र्वके द्विः कर्म्मैवेत्यादिलक्षणो न देवे
सनविधेकर्म्मेउस्यापादि चतुर्विधक

र्म्मेक्रमेणोदाहरति कटंकरोतित्यादि
रूपमितित्रयमुदाहरणं राज्यमिति
चसेत्कार्य्यस्याभिषेकादिसंस्कारस्य
राज्यशब्देन विवक्षितत्वात् अनीप्सितो
दाहरणं च विषेत्तुकेय्यामे गच्छेत् नरा
स्पृशन्ति अकथितस्य चतुदाहरणं हवि
षक्तिविडुश्चाप्तिविकर्मयुक् नीदृक्
क्षेपवहिदेतुगहमुष्यचकर्मभाक्
तुहादीनोधात्नोधनकर्म्मतयुक्ते
स्यास्य नयादानादित्रिरकथितेकर्म्म
यथा पोदुहेदधरामन्त्रेपाचेवसुधां
वलिरूरोधदेस्यास्यातालेषछेरेचवो
च्छितेधर्म्मानवाचनोहेरमवुद्धीनान्व
सेविनःपार्थिवानचणाडक्निविलो
कीरूजपदृिपनवारकामनयवेधुत्
क्तिगीमहरसुर चकर्षकेसविपिन
नमेपदीरधिसुधां अवहन्मेररसि
धुमदेडपररीनसन्न जगाहघुनरश
केमनुष्याहितिजासुधां पचलिडा
लीनोकर्म्मपःफलेनहरिंमजे इत्या

दि हरिः ज्ञानिनोधर्माधर्मलक्षणो
फले स्वर्गनिरकादिरूपे पचति तत्र
त्कर्मणा निमित्तभूतेन फले निष्कारणं
तोऽस्य पचेः नेतृहरिमजेत्यन्वयः एवञ्च
स्तमिति सर्वेषुसेवध्यते धरादीनामन्त
हेरशाघपाशानादित्वेन तदविवक्षया
निमित्तत्वमानापेक्षेपद श्यादितिप्रश्नो
कर्मत्वविधि तथा गमनाद्यपेक्षधात्व
त्रोमरापोताद्यस्यकर्तृरापतावस्याथोक
र्मत्वयथा प्रात्नतगमयत्स्वर्गवेदार्थेवा
नेवरयत् शाशयच्चामतेदेवान्वेदमथा
यय हिधि ज्याशपत्वमलिलेपच्छीयः सम
क्षौ हरिगीतिरित्यादि प्रयोगानुसारेण
द्य अन्यपर्वप्रासे अदाचाहेक्ष्यती
स्यादि एवंकारकद्वितीयाद्युक्तोउपपद
द्वितीयामाह अभितसर्वतसोरिति अभि
श्रसर्वथ अभितसर्वोतान्योतसोअभि
सर्वतसोर्हद्वानेश्रूयमाणयोरेवप्रत्येक
मभितसेवध्यते इतिसापात्रसः प्रत्येक
सेवेधः तथाधिकयोगेद्वितीयाकार्या

उपर्य्याद्यधः उपरि अधि अधः एतेषां
द्वेभवतस्य परमाम्रेडितमिति द्विरुक्तो
त्तरांशस्याम्रेडितसंज्ञा त्वान्तरेतेषु प्रयुज्य
मानेषु सत्सु आम्रेडिते द्विर्द्विरुक्तस्य
ति त्रिकोडीयाद्वितीयाद्विरमनेनयेषुप्रयो
गे द्वितीया कार्य्यस्यर्थः ततोऽयत्रापि
उभयसर्वतः समयानिकषाहाप्रते
प्रसां द्वियोगेप्यपि क्रमेणोदाहरति । अ
भितो ग्राममभित्यादि धिक्जाल्मेसप्तो
ऽजाल्माद्दीनोसेवोधस्त्वेन विवक्षितस्ता
न्हेत्स्ताध्वर्थी विवक्षिता । द्विगर्थियोगान
वान्न द्वितीया उपर्युपरिस्तादे उपर्य्य
धाधसः सामीप्ये इति द्विर्वचने समया
निकषाशहो सामीप्यलक्षणा सेवधयो
तको अत्रायपि सेवधस्यो नपतित्व
त्वादुभयत्रापियोगस्तपाप्येर द्ववचेन
स्पष्टस्य पवारत्वारपवाहो सत्त्वगीति
वत्रैकइति स्यापाच वय्षष्ठी ज्ञानानद्वे
द्वितीया सेवेधस्य हि इत्त्वेपप्रधाना रे
वषष्ठी तिवत्तमानात्वात् अपिप्र द्वस

विकल्पार्थत्वेन हारामहादेव रतातमात
रस्मादोन क्रियाविशेषणानामपिकर्मत्वे
स्तोकमोदनंपचति क्रियाविशेषणानाम
पिकर्मत्वाहीनेकारणत्वेकार्य्येनकरोति
प्रत्यहेणापश्यति सुखादीनांचवासुखे प्र
त्येनेवाकरोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणाप्य
वापीयतोवसेये कालाध्वनोरिति काला
ध्वापीनेरसर्व्वे यमेनसंयोगर्थेद्वितीये
स्यर्थः नैरसर्थीकिं मासस्यद्दिरधीते क्रोश
स्यैकदेशेपर्वतः कर्तृसाधनयोरितिपदे
व्याख्येहे कर्तरीत्यादि तत्रतवत्कर्ता द्वि
विधः स्वतंत्रः प्रयोजकश्चास्वतंत्रोपिहि
तानविहितभेदाद्विविधः प्रयोजकोपि
प्रेषकोध्येषकः अनुकल्पभागीयति
त्रिविधः तत्रप्रभुत्वेनप्रयोजयन्प्रेषकः
यथा शिष्येणाकारयति हीनः प्रयोज
यन्नध्येषकः यथा गुरुंनजयतिपत्रुप्र
भुत्वहीनेत्वाभावेनानुकल्पमात्रेणप्र
योजयतिसअनुकल्पभागी यथा अ
नेरयतिपितरंसुतः एवंपंचविधः

कर्त्री तत्राभिहिते प्रथमाभिधानादनभि
हिते कर्त्तरि तृतीया अथ कर्त्तृलक्षणमाह
प्रधाने क्रियाश्रये इति क्रियाश्रयः कर्त्ता
मुक्ते कर्मादीनामपि तथात्वादतिप्रसं
गः स्यादत उक्तं प्रधान इति प्रधानत्वं च
तरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारक
प्रयोक्तृत्वं यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्या
मोदनं पचति एतच्च देवदत्तः स्थाल्यां प
ते इत्यादेः न स्थाल्यादीनां कर्मादीना
माश्रयाभावादव्याप्तिमिति धात्वर्थक्रिय
त्वे प्रधानत्वमवसेयं यदीयो व्यापारो
धातुनोच्यते स कर्त्तेत्यर्थः तथा चोक्तं
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्य
ते इति करणमपि वा स्यान्मतं नेदं हि
विधं वास्यशरीरादिश्चाप्येतरस्विन्ना
दितस्वेतरां क्रियासिद्धुपकारक इति
क्रियायाः सिद्धिउपसन्निहितत्वेन करण
मित्तथा प्रव्यापारोनेतरमपेक्षितत्वेन
क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः तथा चोक्तं यत्रैद
रिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारा

रस्नेस्तरे विवक्ष्यते यत्तत्र करणत्वेन स
मतमिति उदाहरति छिनत्तीति छिनत्ति
ति कुठारेण कर्मीकमिति रावणात्क नैमिः प्र
यमावान्तरे कर्तृत्रिः करणत्वेन नरेवविंदी
लौकिके रामेणावामहतुनरापिपुष्पने क
रणेशालिज्ञानावेककवचने दानपात्रस्ये
नव्याकुरुते संप्रदानकारकेइतिदाने
नामप्रजोनुग्रहेकामनेनपात्रस्यस्वस्य
त्वपरित्यागेनपरस्वत्वापादाने तस्यपा
त्रे नविपणेकेवलपात्तपसावापिपात्र
ता यत्रहूतमिमेशेमेतद्विपाठेप्रचदत्ते
हस्याद्युक्ते ततसंप्रदानकारकमित्यर्थः
तथाचोक्ते संप्रदाने तेदेवस्यात्मजोनुग्र
हकाम्यया दीयमानेनसंयोगात्स्वामित्वे
लभतेपरीति तच्च त्रिविधं अनिराक
र्तृप्रेरकं अनुमंत्रिचेति तत्रानिराकर्तृ
यथा आदित्यायार्घ्यंददाति प्रेरके विप्रा
यगांददाति मह्यंगांदेहीति प्रेरितोददा
तीत्यर्थः अनुमंतृ गुरवेगांददाति गु
रुर्हि नप्रार्थयतेदीयमानांचतामनुम

न्यते महं कुलमिति तदुक्तं मन्नेह हरिणा प्र
तिराकरणात्कर्तृस्थागोगे कर्मणो निमित्ते प्र
रणानुमतिर्म्याचलमनेनेत प्रदानमासिति
ग्रन्थस्यार्त्वोदंडेदद्याति रजकस्य वस्त्रं द
दाती सा दोसे प्रदानं त्वासे वेधः विश्लेषाव
धावि स्पेत क्याचके विश्लेषो विभाग इति
ग्रवधेर्हि विधेनापादनत्वे वोक्तं अपायेप
हदासीनं चलं वा परिवा चलं ध्रुवमेवात
द्भावेणात्तरपादानमुच्यते इत्येतच्चत्रिधो
क्तं निर्दिष्ट विषये किं विदुपात्तविषये तथा
अपेक्षितक्रिये चेति त्रिधापादानमुच्यत इ
ति यत्र साक्षात्सापायम्नत क्रियानिर्दिश्यते
तदायेग्रामा दायातीत्यादि यत्र धातुर्धा
न्तरार्थे गत्वा थेमाहतद्वितीयं यथा वलाह
कादिद्योतते विद्युत् वलाहकान्निःसृत्य
विद्योतत इत्यर्थः प्रमाणे तरवृत्तीतयक्ता
याकेततीये यथा माथ गच्छतेपरास्त्रा
ह कस्मात्त्वमिति परस्परस्मान्मेषाववे
तर्पत इत्यत्रान्योन्यमविधित्वमुक्तं मे
षोत्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपपयकः पण

क मेषयोः स्वक्रियापेक्षे कर्तृत्वेवपयक
पयगिति संबंधेनदेयरस्माद संबंधेष
ष्ठीति॰ संबंधस्यस्वस्वामिभावावयवाव
यवयिभावादभेदादनेनः कारकेष्य
क्यान्य क्रियासंबंधषष्ठीति भावात न
तुक्तेसंबंधः कारकेष्योन्यः क्रियाकारक
पूर्वकः श्रुतायामश्रुतायांच क्रियायांसो
विधीयतइति तत्रश्रुतायां नमाषाराग
मष्टीपात अश्रुतायाः राज्ञःपुरुषइति
तत्रयपचपिसंबंधस्योभयाश्रितत्वादुभ
योरप्यपष्ठीयेताबाषष्ठीऽयमि तथाप्य
प्रधानाद्विशेषणादेव तदुक्तं परार्थेस्वा
क्तिः तेयारप्रधाने विशेषणे विशेष्ये
तुप्रधानस्यान्स्वार्थस्यैवप्रकाशनातन भे
दयेरकयोःभिन्नहिः संबंधोन्योन्यमुख्य
ते द्विष्ठोपचयविसंबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तुभे
दकादिति एकवचनादिक्रमेणोदाहर
ति राज्ञः-सपुरुषइत्यादि अत्रक्रियायो
गवः पुरुषादय प्रधानभूताः राजादिवि
रप्रधानभूते विशिष्यतेइति राजशब्द

वाउ

६७ स्यादेः षष्ठी पुरुषादेस्तु लिंगार्थौ द्वयमेव
यदा पुनः पुरुषो विशेषणत्वेन तदा पुरुष
स्य राज्ञे स्येव यदा चोभावप्यप्रधानत्वेन
विवक्षितौ तदोभावपि षष्ठ्येव यथा
राज्ञः पुरुषस्य वस्त्रमित्यादि आधारभा
वयोरित्यस्यैकदेशमाह आधारे सप्तमी
ति। अधिक्रियते यस्मिन्नित्याधारः स
च क्रियाश्रयकर्तृकर्म्मणोरेवेति तयो
र्मध्ये हरिणा कर्तृकर्म्मव्यवहिता स
मानाधारवती क्रिया उपकुर्वन् क्रियासि
द्धेशाद्धेधिकरणसंज्ञिते आधारस्य
वाधिकरणसंज्ञात्वमस्त्वितस्याधिकरण
भेदानाह षड्विधमित्यादि तत्रान्यत्रसं
धयोराधाराधेययोः औपश्लेषिकः संबंध
उपश्लेषः सामीप्यं सान्निध्यं तत्र भवः
सामीप्ये भवः सामीपिकमिति वा अपृथग्
देशयोराधाराधेययोः सकालावयवसं
वेधेन व्यापके अभिव्यापके विषयोन्
यत्रभावस्तत्र भवे वैषयिके निमित्ते का
रणे उपाचारस्थलदृष्टाः तत्र भवं कुंभे

तोसाद्दरन्तिकदेशेत इत्यादिभावपरेत्वा
त्विरव्यासुस्तत्स्तरत्वमाह भावः क्रियात
त्त्वाभिति क्रियाधात्वर्थः साध्यसिद्धयः
क्रियायात्वत्वतोभावइतिभावः सर्वविदि
तत्वाश्च सिद्धयावस्थता क्रिययाऽपसिद्ध
वोरागमनक्रियात्वत्पने ऽशुमालीसत्वेः
तस्यतनेपसिद्धे ऽपरातिः शत्रुः तस्यतने
चापसिद्धे एवंकारकविभक्तीप्रदर्श्योपपद
विभक्तीर्दर्शयितुमाह विनासहः देवाते
ऽप्रयमाणोपरेऽन्यकमपिसंवध्यतेइति
यायाराद्दिणद्दस्यऽस्यैकसंबंधः तथा
चविनादियोगेद्वितीयासहादियोगे
ततीयानमऽश्रादियोगेचतुर्थी ऋ
तेऽश्रादियोगेपंचमी निर्द्धारणाहेरर्थे
त्वान्निवारणाहेषष्ठीस्वाम्यादिभिःस
प्तमीति चकारात्पापेनविनापापाद्विने
त्यापि ऽनेनरेणोत्वेनवेनयोगेऽपिद्वि
तीतिद्वितीयाद्विवचने ऽनेनरामधर्मर
यर्थः इत्यायादि पदाङ्गाद्याक्तिति देवो
तेऽप्रयमाणाश्यादिशब्दस्यऽस्यैकसंब

धास्तुयोगानुसारेणानुनीयार्थो हीनार्थो
नुयोगे नहीमन्त्ववसितासेना नृपासह
सेवेधेत्यर्थः अनुहरिं सुराः हरेर्हीना इ
त्यर्थः तथाहा नार्थोपयोगेपि नत्वलक्ष
णो हरिं प्रति सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः त
था लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सार्थ
केः प्रतिपर्यनुभिर्योगेपि लक्षणा
॰ हरिं प्रति परि अनुवा प्रकाशते भक्ति
इत्थंभूताख्याने भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु
वा विष्णोर्भक्तः इति तात्पर्यार्थः भागे ल
क्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा हरेर्भागो लक्ष्मी
इत्यर्थः वीप्सायां मृते मृते प्रति परि अ
९ नु वा प्रभुः केवास्मिन्मते प्रभुरस्तीत्य
र्थः तथा भागवर्जितलक्षणाद्यर्थका
भियोगेपि हरिमभिवर्तते भक्तो हरिम
भि देवे देवमभिसिंचति तथाति क्रम
णपूजार्थातियोगेपि अतिदेवान्कृ
ष्णः इत्यादयो यथा यथामत्स्याः सहा
दियोगे तृतीयां दर्शयन्नाह सहसदेश
साद्दि त्वमहेमिनेस्या हि निर्देशा द्वोप

कालयोगे विनापि तत्रपी विवक्षायांत
तीया याप्यपि योगस्य सेवेधत्वादुभय
सेवेधाभ्दिलत्वादुभयत्रप्राप्तिस्तथापि
बक्ष्यपवादस्यात्रप्रधानादेव आदिश
कास्तृतस्यादिस्योपि प्रकृतस्याचारः प्राये
णायाहिकः गोत्रेण गार्ग्यः समानेति वृष
मेणोति द्विशेषेणानधाय्ये कौशानि सुखे
न ठुः खेन वा पातीत्यादि तथाफलेषु
द्योगम्यमानायां कालाध्वनोरत्यंतयोगे
पि अहंक्रोशेनवानुवाकोधीतः अपव
र्गुमासमधीतोनायातः तथा संवत्सर
जानीते कश्मीरोत्वकारादपिशापितरे
वासेजानीते तथा मासाद्वीपमायां कश्मी
रीवासंतं शास्त्रेवत्सरात पापपतिपद्यः
प्रातेन फलेनवा तथा वारस्मार्द्धमिश्रि
कलहेहीनार्थ पर्वयोगे तेज्ञे पिहृताव
ता धर्म्मस्मार्थाविष्णिति गुडेनमिश्रः
धान्येण कलहः पुरणेनहीनः मासेन
पूर्वः मासेन पूर्वः तथा प्रतिहव्य
वहारेचतुर्थ्यः पेपि दास्यासंपद्धेत

६९ कामुकः इत्यादिष्वयोगस्तोश्चेये नमस्वा
दियोगे चतुर्थी हरिपत्याय नमः स्वस्ती
त्यादि अलंमल्लो मल्लाय स्वधा लं वषट्
पर्याप्त्यर्थः शक्त इत्यर्थः चारस्तार्थस्य
तु योगे तस्मोपेव आदिना क्रियायाम
वेति तत्तोपि पत्ये शोनेरावे रक्षार्थधातु
प्रयोग श्रीयमाणास्यपि हरये रोचते भक्ति
तथा श्लाघ्य हुङ् स्था शपां ज्ञापयितुमि
च्छाद्विपिकृष्णाय श्लाघते हुते तिष्ठते प
यते वा गोपीस्मरात् तथा राधीक्ष्योर्वि
विधे प्रश्नविषयकर्मीतीवचतुर्थी कृष्णा
य राध्यति ईक्षते वा पक्षोगर्गाः श्रुआ
श्रुभे पर्यालोचयतीत्यर्थः तथा प्रत्याङ्भ्या
परस्य श्रुणोते योगे पूर्वस्याः प्रवर्तनक्रि
यायाः कर्तुरपि विप्राय गां प्रतिशृणोति
आशृणोति प्रतिजानीत इत्यर्थः तथा
अनुप्रतिपरस्य गृणाते पूर्वप्रवर्तनक्रि
याकर्तुः होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति
होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः तथा
विपरिकालवेतनेन स्वीकरणे तन्करणा

ह्रं॰ एस्तायशतेनवापरिक्रीतः तथा
त्तुसर्वप्रयोगेसंपद्यमानात् भक्तिर्ज्ञा
नायकल्पतेसंपद्यतेजायतेइत्यादि
तथोत्पातेनज्ञापितेऽपिवातायकपिला
विद्युत्हितयोगेच ब्राह्मणायहितं त
था तुमर्थात्क्रियायोगेतुमुनःप्रयोगेक
र्मणि फलेभ्योयाति फलान्याहर्तुंया
तीत्यर्थः तथा तुमर्थभाववचनाच्च
पाकायपयातियक्ष्यतीत्यर्थः नौकाका
न्नशुक शृगालवर्जे मन्यतेःकर्मणिवा
अनादरेनत्वांतृणंमन्ये नावा
न्नंतुनत्वांनावंमन्यइत्यादि अध्ववर्ज्जि
तेगत्यर्थानांकर्मणिचेष्टायांवा ग्रामा
यग्रामंवागतः अध्वनितुमार्गंयाति उ
त्पथगतोतुएवमेव उत्पथेनपथेनगच्छ
ति अचेष्टायांतु मनसावर्त्तयाति प्रया
तृयः प्रयोगतोज्ञेयाः अत्रवाच्यविशे
षविधिविकल्पादिकंलोकाच्छ्रमाद
प्रवचनाद्वावसेयं हन्तेआदियोगेपंच

वासु

७०

मीमुदाहरन्त्याह ऋते ज्ञानादित्यादि अ
न्यइति अन्यार्थग्रहणात्तत्पर्यायोपयो
गेपि इतरो भिन्नो वा ग्रामात् अथमारादेव र
त्रापञ्चरन्त्रस्याशावन्यादियोगस्यपृ
दक्वादितिहस्त्वेपि एकत्रवाक्यत्वपापे
चम्यानद्विशिष्टसत्यत्वे प्रतिपादयितु
शक्यमिति द्वितीयात्सेवेष्टितः पंचमी
न आदिशब्दादिगष्टशब्दयोगेपि पूर्वो
ग्रामात् अथपञ्चम्यास्पर्धैः दक्षिणाजेन
निपातेदक्षिणाहीत्याद्येतन्निपातनयोगे
पि दक्षिणाग्रामात् दक्षिणाहिग्रामात्
आरभ्यार्थयोगेवाहिर्योगेच भवाहारस्य
मेवाश्रमनिवासेप्योहरिः ग्रामाद्बहिः प्र
स्यारभ्यानयोपचकस्मात्वे॰ नचा नपा
प्रतियोगे उपमानात्पंचमी प्रद्युम्नः
कृष्णात्प्रति कृष्णसदृश इत्यर्थः प्रति
दानेच तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्
तिलाः गृहीत्वापवार् ददातीत्यर्थः प
परिविनानानायोगे पंचमीतृतीयाद्विती

याद्वपृथग्विनानानावा ग्रामात् ग्रामेण
ग्रामंवा तथा असत्ववचने स्तोकाल्पकृच्छ्र
कतिपयान्नोकरणेवा स्तोकात्स्तोकेनमुक्ता
दल्पेनकृच्छ्रात्कृच्छ्रेणकतिपयात्कतिपये
नवामुक्तः द्रव्येवावित्वेतु स्तोकेन विषेण
हत इत्यादि दूरांतिकार्थेभ्यः प्रातिपदिका
द्वितीयापंचम्यौ तृतीया: स्युः ग्रामस्य दू
रे ग्रामस्यांतिके दूरात् दूरेणवा अंतिकादंति
केनवा तथा वास्मीष्टौ नोधात्नोप्रयोगे
वापितुमिष्टात् एवंप्रयोगावारपातिपत्ति
मित्रमात्मनोदर्शनोमिष्ठतितनोपि मातु
ष्ट्रि लीयतेष्टमल्ल: तथावि पास्कीकारेधा
पकात् उपाध्यायादधीते यत्र श्वांछेका
ल निर्मीतो तत्रपंचमी तृक्रोद्दध्वनः
प्रथमासत्रस्योकालात्सप्तमी वनाड्रामे
योजने योजनेवा कार्त्तिक्या आग्रहायणी
मासे इत्यादि प्रयोगाद्वसेये विकल्पा
दिकचरदेवसंकारादेव निर्द्धारणादौ
षष्ठीदर्शपितु निहारणे सावधायचष्टे
निर्द्धारणमित्यादि क्रियायागुणेन जात्या

वा धर्म्मविशेषणानिर्द्धारणमात्रस्य तत्र
हण्यान्निश्चीकरणमित्यर्थः नत्र षष्ठी च
कारान्तरमप्यपि साचा ऽधानान्नमुदा
यादेव न निर्द्धार्यते न न निर्द्धारणमात्रा
वयवः समुदायान्निःस्त्य निमयदा तदा
धारत्वेन विवक्ष्यते आधारत्वादेव हृदा
व षष्ठी स्यादिति चेत् सत्येन तस्यैव प्रयेचा
पीत्वात् निर्द्धारणाधिकषष्ठ्याः समासनि
षेधार्थत्वाच्च क्रियागुणजातिभिरन्यस्य
संभवदुक्तिकत्वात् अमीषोद्धारणादे
वैदत्तः पटुरित्यादौ सत्त्वादिभिरपि व्यव
छेदेऽभवस्यैव क्रमेणोदाहरणि क्रियापर
णामित्यादि आराधनक्रियया हेत्वगु
णानन्दप्रियत्वजात्या च भगवदाराधका
रयो विशेष्यते आदिशब्दान्कृतिकर्म्म
णापि भजे शेषोऽधारणायो नया भावक
त्वे करणोज्चारिवज्जीनोऽरजाथीनोकर्म्म
णि चौरस्य रुजतिरोगः भाववचनकार
न्यवत्तृहीकलेरुजति कर्म्मत्वविवक्षा
यां तु चौरं रुजतीत्येवं नया नाप्नते

कर्म्मणाभीप्सि सर्व्विघोनाप्यते सर्व्विर्म्मै
क्रूपात्रिति प्रार्थयमाने इत्यर्थः अन्यत्र
वहुनाप्ययति पावत इत्यर्थः तथा जा
सते सहेन अस्त्त विपर्यस्त्तस्मि प्रच्छी ई
ते: नाटयते पितृके श्याकर्म्मणोहिंसाया
कि धातः पितृहि अवहेतीत्यर्थः तथा
पुलक्ष्य वहारार्थयो व्यवहरति विपसीम
र्थः ग्राहरोपरमायति सैषी त्यर्थः शत
स्यदीव्यति सोपसर्गस्यवास्यवा शते श
तस्यवा प्रतिदीव्यति तथा हेत्वोर्थ प्रयो
गे कालवाचि न्यधिकरणे ॰ येचहेत्योहे
तुके अधिकरणविवक्षायोत्तु हिरहन्य
धीते इत्यादिप्रयोगवशात ज्ञेयं स्वामा
दियोगे सप्तमी चौकारात्षष्ठी च दर्शयन्ना
ह स्वामीहीति आदिशब्दादीश्वरश
यादसान्निप्रतिभूप्रसूतयोगेषष्ठीसप्त
म्यौ आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरि
पूजनस्यवा अन्ययुक्तः शकटेगो न
था साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायां सप्तमी
मातरि साधुर्निपुणो वा आर्च्चायां कि

साधुर्नेयो राज्ञस्तत्वकथनेन तथा प्रति
नोत्सुकाभ्यो योगेन नीयास इभ्यो प्रसित
उत्सुको वा हरिणा हरो वा इत्यादि यथा
प्रयोगमूह्यं अत्राप्यर्थविशेषविकल्पा
दिरूह्यार्थः कर्त्रकार्थयो ४ अक्रादावित्ति
आदिशब्दात् लाकृवल किं॰ उ॰ इत्तु॰ उ
क॰ क्रायेनाख्यपः शान॰ शान॰ कृत्तु
कान खल्वर्थशीलार्थेनच॰ नविष्णु
र्थकाकमविष्णुरायधरोपीन् इत्यादयो गृह्य
ते क्रमेण प्रत्युदाहरणं त्वेयाकृत्ते ग्राम
ग्रामः सर्वकृतवान् विश्वे चक्रिः हरिर्
दृष्टुः अलेकारिष्णुर्हरिः देव्याच यानुकः
जगत्सृष्टा सुखकर्तुः हरिप्रणाम्य लक्ष्मी
मिच्छन् मालोविभाताः अन्ये पचिवान्
मुनेचक्रारान् इषत्करः प्रपंचोहरिणा
विश्वकर्त्री सेतुः पालकोवतरति ग्राम
ग्रामी सुखमना दायी अवयवादाङ्गारि
स्पतोवातुवृत्तेलोकाच्च वर्तमानार्थक
योगेष्व ह्री सतो ज्ञातः श्रीलिंगो देवर
त्रेनेत्यादयो चन् कोमोहरिपश्चइव प्रजा

नाभिस्यादेतेनुस्यात् तथा नपुंसके भावे
क्तयोगे कर्म्मणि च विवक्षायां षष्ठी स्तो
गते कर्त्तर्येव तु सङ्गितेत्यधिकरणा
वाचिक्तयोगेति इदमेषामासितं इदम
षां भुक्तमोदनस्य उक्तस्य योगे कर्म
योगे षष्ठीष्ट तत्प्रयोः काचुकः तथा हि
षः शत्रुघ्नीः पुरस्य पुरेवा हि षत् कृत्स्ना
नो प्रयोगे कर्त्तरि वा यथा मम व्रासे भोः हे
रिः उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी नचेतस्यात्र
जेगावः कृतेन कर्त्तकर्म्मणोः उभयोः प्रा
प्तिर्यस्मिन् कृति तत्प्रयोगे कर्म्मणि षष्ठी
स्यात् गते आश्चर्यो गवां दोहो गोपेन सा
दिक्षुये स्मरतो स्मरतावित्यर्थः ग्रहणा
ततस्य स्मरणार्थधातु प्रयोगे कर्मणि
षष्ठी स्यात् चकारादुभयोरपि सर्पिषो
दयते: जेगसामीहेः कर्म्मत्वे विवक्षाया
मुमातरस्मरयितुं कर्म्मणि विवक्षाया
संबंधमात्र विवक्षायां षष्ठी सिद्धावान
दीक्षमेतस्मे मिचेतनस्य एतदारं यस्मा
न्यर्थीरपवर विधानबघ्यानसमास
इति सूचनात् ततस्य मातुःस्मरणमि

वासु

१३ स्यादेतत्समासाभावः हेत्वादिति साध्य
साधक इत्यर्थः शब्दः पक्षः अनित्य
त्वं साध्यं कृतकत्वं हेतुः अनित्य इति
प्रथमे प्रयोगस्य साधनत्वेनानापेक्ष्य
दोषः न्याय हेत्वादिति न्यायस्य हेतुः कार
णं तत्र पंचम्यर्थः न्यायेत्युपलक्षणं
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानां ततश्च पा
पाज्जुगुप्सते पापाद्विरमति धर्मात्प्रमा
द्यति षष्ठी च हेतुप्रयोगे इति प्रयोगस्य
शब्दधर्मत्वात् हेतुशब्द एव गम्यते न
हेत्वर्थः चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि
कस्य हेतोः केन हेतुना इत्यादि सर्वनाम्नो
हेतुप्रयोगे तृतीयातिरिक्ता सर्वा वि
भक्तयो निमित्तकारणहेत्वर्थेषु भवन्ति
तन्याख्याकारारूपः को हेतुः केन निमि
त्तेन कस्मै कारणाय इत्यादि सर्वनामप्र
योगेपि प्रातिपदिकमात्रात्तृतीयादयः
इति केचित् तन्मते निमित्तेन हरिः से
व्यः इत्य अनेन प्रकारेण भवनं इत्य
भावः तस्मिन्नर्थे तृतीया भवति अर्थः
शिष्यपुत्रत्वेन संसारमसारत्वेन पश्य

णीत्यर्थः येन २ अंगविकारस्तस्मै सेंगश
रीरे येन तिलरवयवो हेतुत्वेन निर्दिष्ट
नेसत्त्वविकृतेनाविकारहेतुरिति येन
विकृतेनांगिनो विकारो लक्षते तस्माद
गात्त्रयेत्यर्थः जनिकर्तुः २ जननं जनि
जनेर्जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता तव जाय
मानः स्यात्तिः सेत्याद् जायमानस्य का
र्यस्येत्यादि उपादानमेवकारणमात्रग
लातेन समवायिकारणे भुजात्समाद्देजा
यते इत्यादौ नरमावारप्रसंगात् अपा
दानसंज्ञेत्यात्राप्यादानेपंचमीतिस्त्र
भूयानुसारेणान्तः आद्यादियोगे चेति म
र्यादाभिविधार्थ्यक आङ्योगे पंचमी अ
दिनावर्जनार्थकापिपर्य्यायोर्योगेपि अ
पिहरिपरिहरिसंसारः हरिं वर्जयित्वा
संसार इत्यर्थः तथा प्रकर्तुः प्रमेवा पि
हिमवतो गंगा प्रभवति प्रथमं दृश्यते इ
त्यर्थः तथा पराजे प्रयोगसद्भावीरपि
पापात् पराजयते इत्यादि ज्ञेयं सारोर्थः इति
तद्धेनेनकार्य्यमित्ति हिश्यते तस्मेर्दद

तदर्थे तदर्थशब्दः कार्यप्रयोजनेका
रणमाह तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तादर्थ्य
शब्दः कार्यकारणसंबंधमाह ततश्चष
ष्ठ्योऽप्राप्तौ वचनं क्रुधादियोगे चेति क्रुध
द्रुहेर्ष्यासूयार्थैः क्रुधादयस्तद्योगे य
प्रतिकोपस्तत्र चतुर्थी वा चैत्रस्यार्थः न
न स्वभार्यामीर्ष्यति सारेणोऽप्रतिकोपा
भावांच्चतुर्थ्यभावः सोपसर्गयोस्तु क्रुध
द्रुहोर्द्वितीयैव क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रु
ह्यति एवमायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखा
र्थयोगेप्याशिषि चतुर्थी षष्ठी च कुशला
यं कुशलस्य वा चिरंजीवतं रमादित्यादि
कं ल्यब्लोप इति यत्र ल्यबर्थः प्रतीयते
स च न प्रयुज्यते स ल्यब्लोपः तस्मिन्स
ति कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्ये
त्यर्थः हर्म्यमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्ष
त इत्यर्थः निमित्तादिति निमित्तात्प्रयो
जनाद्वा विशब्दात्कर्मण्यधिकरणे
च पंचमी वक्तव्येत्यर्थः चर्मणीत्यादे
हनननिमित्ताच्चर्मणि द्वीप्यादि कर्म

योगेसप्तमीसमर्थस्तसीमवनिमित्तेपुष्क
लकः पाषाणोहस्तोविहितः केचित्तु
गुरमेद्रोतरग्लौगसीमेतिप्रोच्यतेबुधैः
पुष्कलोतुषपरेः स्याद्न्यः सोगंधदेत
कः सीम्निगुरमेद्रोतरग्लौवपवनिमित्ते
पुष्कलोम्बषकविशेषोदतोधनइत्यादु
विषयेचेति क्रियापाद्यप्रयोगेकर्तृकर्म
पसेप्रवक्तसाधारत्वासम्प्रदानरम्-तर्ह्ये
चतुरइति तर्हिविषयेचानुष्वीमसम्यर्थः
चकारातसाध्वसाधुप्रयोगेसाधुःकुशलो
मातरि असाधुर्मातुलेतथा क्रोतेनेतयो
गेकर्मणाः अधीतोव्याकरणेइत्यादि
षष्ठीसप्तम्यौचानादरइति अनादरेषो
षषष्ठीसप्तमीचवक्तव्येत्यर्थः अनाद
रश्च वलः ०६० विवेकाविवेकजत्वाच्च
तुर्दैति चेनसिक्तस्योदाहरणाचतुरुप
माह वद्धनामित्यादि वद्धनक्रोसितोना
दृश्यगतइत्यर्थः आद्यो विवेकोविवेका
दसन्मार्गमनादृत्यसन्मार्गेगमनात्मोभ
र्वः अनादरइत्येवंविवेकारनादरः

वासु°
७५ सन्नमागीस्याप्रभुजनिसन्नस्यानि हरा
छिवेकाद्वा चकारात्कारकद्वयमध्यस्या
त्कालाद्घ्वेनमस्मसप्तमोपचस्मोऽथष्ठ
त्कायेध्याहे छहाद्वामोक्ता अत्रकारकेन्ना
मक्रियानिमित्तमस्तापाप्तिः ततस्याचतु
र्जिपोद्वयोःकारकशक्तोर्मध्येकालः अ
थ वाधिकरणकर्त्तृकारकद्वयमध्यस्थः
एवमिहास्थापेक्षासेक्रोशावलस्येविश्ले
न अत्रापिहस्तलत्स्यया कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये
ध्यो लणा अधिकयोगेपि लोके लोका
अधिकोहरिः इत्यादिप्रयोगवशादुसे
अस्मोके २ अस्मेरके मम्योके नस्ववित्त
णोनियदि २ मिति हलाचेति चकारान्न
हितेच समासेनच ताद्धितोक्ते कुंकमेन
रक्तेकोकुंमेसमासोक्ते प्राप्तमुदकोग्रामः
प्राप्तोदकोग्रामः छेदसीत फलिस्तहृष्टि
रितिवाहुलकात इधिज्ञोहोमीनि द्विती
यार्थेनतीप्रा वृक्षस्पतिमिमृष्ठेप्रथमा
हुजस इत्यर्थे द्वितीयाइत्यादि कर्त्तृक
र्मवचकरणासेप्रदाने नथैवच अपाद

नाधिकरणमित्याहुः कारकाणिषट् इति श्री
मद्वासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे कार
कप्रकरणं विभक्तिनामर्थवत्वे निरूपयन
ष्ठुक्तानां समासनिरूपणं प्रतिजानन् समा
सम्मान्वयेनाम्नामिति नाम्यर्थीनाम्याचष्टे
अर्थीथैवदित्यादि अयामाशयः समास
स्यान्वयेनाम्नामिति निरूढेचेद्विभक्तिनाम
निपरिमाषिकिंनामगम्यते नद्वाविभक्ति
रहितत्वात्साधुत्वे अनन्वितत्वे समासे
नवग्निविभक्तिलोपविधायकवैयर्थ्यं च
स्यात्तेनानामाख्यते व्यासेप्रसिद्धत्वेना
परपर्यायेनामगम्यते अतउक्तेपशना
मिति पारत्वे चानर्थकानां निपातनामसं
ज्ञि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानामित्युक्ते
अर्थीविधेनेयेधुनानि अर्थवेति विभ
क्तिनिर्विशिष्टानि विभक्तिविशिष्टानी
तानि चतानि चवसण्या अथवा अर्थीवि
वेसेयस्तुना अर्थीवस्यः अर्थवस्यास्ता
विभक्त्ययस्वत् विशिष्टानां अर्थवद्विभ
क्तियहणास्तु सगसंगतिः स्वचिता विभ

क्तौनामर्थैकत्वविरहपरोसमासार्थस्यापि
विग्रहार्थैकत्वान्निकारणयोश्छिन्नत्वान्न स
मासः ४ समासत्वे समासः स चैकस्यत्वे
मेवतीतिद्वयोर्विहितोवास्यात् तत्सक्षना
म्नोच नामानिच नामानितेषांद्वयोः पारस्यो
समासत्वकेवेष्टविहद्वयोरिस्यादिपरस्प
रसापेक्षत्वमन्त्रूपः समासइति सामान्य
समासविधायकोयोगः अन्वयेनान्वामि
ति नियामकोपरोयोगः तत्रैव सामान्य
तेः अनेकेषांपदानांसमासोभवति सच
नान्नामन्वयपदयोरप्यत्वेसत्येवभवतीत्यर्थः
चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात्विहितोप्यन्व
वयोरपत्वेएवेत्यविशेष्याह चकाराद्विहि
तोपीति नियमफलमाह तत्रइति देवद
त्तस्यभार्यापुत्रस्यवस्त्रमित्यादौदेवदत्त
स्वित्तभार्यापदेवस्त्राभित्रपुत्रपदयो
रन्वयेवन्नित्वोरन्वयाभावाच्च समासइ
त्यर्थः एवंवस्त्रमुपगोरपत्यंचैत्रस्येत्या
दौतद्धितोपिन द्विगुकर्मधारयोत्तरप
दत्वेपि अपोनरमेदाभिप्रायेणाबहु

ष्यमाह स च षड्विध इति महाभाष्याद्यु
क्तानि ज्ञापकान्यव्ययीभावादिलक्षणा
न्याह पूर्वपदप्रधान इति आदि सादृत्ति
यान्वितत्वे प्रधानत्वे तस्य परार्थस्यैव स
म्भवतीत्यभेदोपचारात्स्वीयसारादिभिः पू
र्वपदार्थनीलत्स्य ते षडुपमेयपरप्रधा
नस्यापि पूर्वपदप्रधानत्वमस्ति तथापि
नियमोऽङ्गीकरणात् नानिष्टप्रसंगः वाक्यस्य
सच्छेदरूपकल्पनात् एतच्चोन्मत्तगंगमि
त्यादौ च संभवतीत्यव्यापिकत्वेऽमुक्ते एवमु
त्तरत्रापि पंचगवधनमित्यादावुत्तरपदपदि
द्यु द्विगोरुत्तरप्रधानत्वे पूर्वपदार्थप्र
धान्ये हेतुमाह तस्य क्रियाविशेषणादिति
एकपदप्रधानानेकपदप्रधानप्राप्तौ वि
ध्यमाह उभयपदप्रधानो द्वन्द्व इति
ततश्चेतया निषादस्थपतिं याजयेदित्या
दौ निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे निषा
दश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये च प्रा
प्ते उभयपदप्रधानत्वात्कर्मधारय एवा
ग्रवसीयते तत्पुरुषे षष्ठ्यार्थलक्षणा
देव प्रसंगात् समासप्रयोजनमाह ए

कपचक्रिस्यादि अनेकेषांपदानामेक
पदे समासे आगुराज्ञादिस्वरेकांचे
एवैकविभक्तिकत्वमपि तत्राव्ययीभा
वेप्रतिपियार्पिगुरस्वपदविग्रहस्यानि
त्यसमासत्वात्स्वानित्यत्वेरश्रीयत्र वि
भक्त्यर्थाव्ययपदहैसमासनिरूपणाप्रक्रि
यामाह अधीस्त्रीइतिस्थितेइत्यादिवि
ग्रहंश्चार्थमाह अन्वययोगार्थेति अ
न्वययोगार्थं समर्थयतिवोधयतीति
तथा यावदित्यपर्य्यवसन्नोर्थः इतेस
मासइति समासइतिसामान्यतः समास
विधायकेनयोगेनसमासेकृतेइत्यर्थः
पूर्वमव्ययेऽप्रधानत्वेनाव्ययपूर्वपदेइ
त्यर्थः ततश्चाश्राश्रयात्उक्तेसुत्वइ
त्यादेर्नातिप्रसंगः समाससंज्ञायामिति
अव्ययीभावाख्यसमासविशेषसंज्ञाया
मित्यर्थः समासप्र अव्ययाद्विभक्तिलु
गित्यतोविभक्तेर्लुगित्यनुवर्त्तते समास
प्रत्यययोरित्येकाविसनमीभेदेनान्वेतिसा
मर्थ्यादित्यत्रविप्रेत्याह समासेवर्त्तमाना
याविभक्तेः प्रत्ययेचपरेइति समासावय

वन्नतायाइत्यर्थः नामसेनायामित्यर्थः
हृस्वत्वेनपुंसकस्येतिसूत्रेणेत्यर्थः अव्य
यदर्वत्वेपि दृष्टेपरार्थप्राधान्याभावार
व्ययीभावाभावरर्थेयत्नस्यारयः अंताप
र्वोहितीयेति तत्पुरुषोदाहरणोहृस्वत्वप्रसे
गनत्वाह राजपथमतिक्रांतमित्यादि कृतेस
मासेव्ययस्येतिसामान्यनिर्देशान्नचेतिप
तः कुलविशेषणत्वात्क्लीवत्वे यथा २
योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्या
नियथार्थे तत्र सादृश्यपक्षातिरिक्तेर्थेवर्त्त
मानीयथा शब्दः समासमेते इत्यर्थः तत्र
पदार्थानतिक्रमेउदाहरति शक्तिमनति
क्रम्येत्यादि सादृश्येतु यथाहरिः तथा हरः
अतोमतत्नः ३ अव्ययीभावादित्यनुवर्त्त
तेनातइतिसंधाने अतोनइतिनाव्ययी
भावविशेषणं विरोधात्किंतुअदेसविशे
षणमित्यभिप्रेत्याह अनेवर्जयित्वेति श
षणोव्ययीभावस्यैकवचनेनत्वादनत्त
इत्युक्तेः पंचम्युपलक्षणं एवंवाटाछोरित्य
त्रापि अव्ययीभावादित्यभावात्तु क्वचिदित्य
नुवृत्तेरकारांताद्व्ययीभावान्न विभक्तेर
लुगिति अन्याचाभावेलुगभावः अव

७८ धारणार्थे २ अवधारणं नियमस्तदर्थके
यावच्छब्दे सुबन्ते परे सति योऽव्ययः सोऽव्ययी
भावस्स्यार्थः अमत्रे यावदमत्रं तेनावधुनेना
वधारयामि किंपञ्चपात्रमस्तीति मत्रिका
णाममावदस्ति विग्रहे अव्ययीभावाद्यैकाव्य
पसमासे क्लीबत्वाद्ध्रस्वत्वे अमादेशे च नि
ष्पत्तिरिति सिद्धिमिति सिद्धिर्निर्देशः यावदिति चेति
अनुक्तसमुच्चयार्थोच्चकारादर्थविशेष
षु अव्ययीभावो ज्ञेयः तथा अनुक्तविनो
या हृदेरभ्यादिवेदि गमेय यथाप पाठो
च अनुरूप आत्मनो वे सावकल्ये यागपद्य
च २ सादृश्ये यथा अव्ययीभावे तथैव चेति वा चिवे
यि शब्दे प्रादुर्भावे अत्र संप्रत्येतदर्थे च
२ ह्रस्वादावपि नित्ये णि हेरिण्ड्व्ययीभा
वः सामीप्ये २ यथा उपस्य हेतुः समस्यारे
त्र यत्र शलाकासंख्याः परिणामनिनाद
नामसमासार्थे तिष्ठद्गुसमायन्ती गवमिस्या
चे सिद्धमेव निर्दिष्टं ४ आङ्मर्यादाभिव्यो
रपपरिबहिरंचवः पंचम्याः पारे मध्ये षष्ठ्या
सार्वाव शेन वा समस्यन्ते इति एतस्मा
द्वाक्यो दाहरणानि स्वयमूहनीयानि वि
स्तरभयान्नप्रपंचितः इत्यव्ययीभावः अ

मासो ऽश्वमश्वादिये घांसे ऽश्वमारयः द्विती
याया: समस्यते नाविभक्तः नासा च तृत्य
यत्यास्तस्यपयहेणोन नरेन स्यजातावेक
वचने पूर्वे व्यापी मावश्यतः पूर्वे इत्यनु
वर्त्तते ऽस्मेतन्तर्व चेत सिद्धमाह द्वितीया
चैते पूर्वेपरे सत्ती निवैर्गुणादिस्यतो वानु
वृत्तेर्वीकमपि वाशब्दा ऽऽमादावितिसाम
र्थ्योके लौका धास्वयपक्तेन सामिक्तेन ऽस्य
द्वावपि प्रयोगनस्तत्पुरुषो वसमः तथा च
वैन्निन्यसमासः सर्वलिंगता च द्विजायार्थ
द्विजार्थः पटः द्विजार्थी पटी द्विजार्थं वस्त्रं
तथा ऽश्वेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च
वागर्थाविव तथा निर्द्धारणार्थषष्ठ्यान
समासः गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा एवं पृनि
परविधानापि षष्ठीन समस्यते सार्थिषो
त्तावे तथा पूरणगुणान्तपूर्वसरकमत
व्ययसमानाधिकरणार्थैर्न षष्ठी न समस्य
ते सतोषष्ठः पटस्य शौक्ल्यं चंदनगंध
इत्यादौ सदागुणवाचिनस्तु मत्वस्यैव फ
लान्तोन नः द्विजस्य कर्तृत्वेन सतो कृद्योगाः
सत्ताकृत्वा शतानक्रिये त्यक्तः राज्ञोनलस्य:

एवमन्तुहृदञ्जिनयोगेपि न समासोमलो
पृष्टः पञ्जिनोवा अधिररगावाद्विक्रयो
गोपिन ररमयानित्तेगलेतुक्षेवा उप
पक्षाद्रो कर्म्मषष्ठ्या अपिन अन्यथोग
केरोहो गोपेन नापिकोस्माद्धो अकयो
गेकर्तृषष्ठ्याः समासोन अपात्वष्ठा व
चस्यात्रीसनामर्द्धेकस्याद्धोकर्त्रीरित
जकाभ्योन भ्रमत्रीउदालकपुष्ठाजीड़ा
मेञ्जिकादेनलेखकदस्यादोचैवमेव
सादिप्रयोगवसारूपवस्थावसथा क्वचि
रमापतस्येति असाद्रोपर्ह्यपदेसौली
सुकेःमाघेनस्यतस्युरवषदृ ही निपात
त्वमुक्तं अत्रप्रयोगमः क्वचिन्परत्वेवक्त
व्यमित्यर्थः क्वचिदिसुक्तेरन्याहितदस्या
पपि उरोणेगनैनदस्यत्रे रेफान्यस्यापि
नस्यगात्वामावनिर्द्दिशतापकाद्रिन
परस्याणिमित्तेणत्वाभावात्समासेगो
कपंचगात्वमेवेति नवेस्याकोत्तायामा
हे समासे क्वचिदेकपचामिति क्वचिदि
सुक्तेः उरगामिप्सकासारिकाकोटरा
गेम्भोवनस्पतिसे उरगावगमिस्याद्दि

एवंप्रवर्त्तो निर्द्धर्मास्मित्याद्यावधि तोऽबाधि
वनस्यानिवार्त्तित्वः परस्य तु वचनस्य वा इ
कीवर्त्तो द्वैविवचनस्मित्यादि पूर्वारेप्सवन्तश्च
कपापेव हेतुरुक्ष्येव सर्वाद्विर्द्देरस्य परनारम्भा
द्वेस्यादिप्रयोगाद्वस्तो भावे पि इति चेदः
नेजोतत्त्वादृश्यमेभावश्चैतत्रस्यत्वेतद
त्यता त्वप्रावेस्यविरोधश्चान्यजेष्यो बहु
प्रवृत्तिर्न्निताकारान्तत्वाद्रकारान्तादेशवे
पर्व्वप्रसंगात्सर्वस्य यद्व नेत्यस्य सा के
निकप्रयमोनत्वान्निर्हिश्यमानस्यादेशा
नवतीतिसर्वस्य नाकादिवज्ज्ञैयमिति पु
वद्वयतोनेतरस्यज्ञावानुहेतेकीवस्यया
नाकादेचेत्यर्थः नाकादयश्च नाकन
कुलनखनपुञ्छिनपुंसकः नक्षत्रादयः
श्चन२क्षौद्वस्वादिः स्वरेह्स्यत्र प्रोच्चेत्य
नेत्रसत्वनोवानुहेते कीवस्यया श्चतश्च
इत्यादोनेतरभावः नरस्येत्यादि नस्मार
न्यः तेनविरुद्धः तस्याभावः इति विग्रहः
वार्थेर चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् जातमि
प्रायेरोकवचनेचाप्याह समुच्चये स्या

दि समुच्चयान्वाचययोः स्वरूपं निरूपय
न्नन्वयोगपद्याभावात्तत्र समासाभाव इत्या
ह नन्वेति ईश्वरं भज स्वगुरुं च भजस्वेति
एकस्यामेव भजनक्रियायां ईश्वरगुरुसं
बन्धेन संबंधात्समुच्चयः यत्रत्वेकस्य प्र
धानस्यानुरोधेन तरस्याप्यन्वाचीयते त
त्रान्वाचयः तत्राह॰ वटो भिक्षामटेत्यादि
अत्र भिक्षाटनेनुद्देश्यगवानयनेनुषासंग
के एकस्य वटोः क्रमेणाटनक्रियया गवा
नयनक्रियया च संबंधादन्वाचयः अत्र
यो श्चार्थयोः समासाभावे हेतुः परस्पर
संबंधादिति समुच्चयेनावयवस्य परानभि
संबंधात् एवेश्वराद्यो भजनादिषु संबध्य
मानाः समुच्चीयन्ते एवमन्वाचयेपि अ
न्योसंबंधावयवप्राधान्येनक्रियान्वयइ
तरेतरयोगः स एव निरोहितावयवप्राधा
न्यः संहतप्रधानः समाहारः द्वंद्वे पूर्वमा
वनियमाभावे नियमामाह द्वंद्वेल्पस्वरे
त्यादि अल्पस्वरस्यात्मपदप्रधानस्या
भ्यर्हितस्य इकारांतस्य उकारांतस्य च

पूर्वनिपात इत्यर्थः अल्पस्वरत्वं च समस्य
मानपरापेक्षया अनेकप्राप्तावेकस्य नि
यमः हरिहरगुरुहरवः हरिगुरुहरा तथा
प्रोखदुदुम्बिवीरणा वीरणाप्रोखदुदुम्बराः
वक्तव्यत्वात्प्रयोगतः स्वरादेरकारान्तस्य
पूर्वत्वे ईशकृष्णौ बहुत्वेनियमः अश्व
थेन्द्राः इन्द्राश्वरथा तथा स्वराद्यकारान्तस्ये
कारोकारान्तस्य च मिथः समासे चरापदेन
स्य पूर्वत्वं इन्द्राग्नी इन्द्रवायू तथा समादर
णीयऋतुनक्षत्रवाचकानामानुपूर्वेण पूर्व
त्वं हेमन्तशिशिरौ अश्विनीभरण्यौ एवं ल
घ्वक्षरस्य पूर्वत्वं कुशकाशौ वर्णानां चातु
र्वर्ण्येणैव पूर्वत्वं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शू
द्राः जायापती पुष्यपुनर्वसू इत्यादाविका
रोलोकारान्तयोरपि न पूर्वत्वमित्याह द्वं
न्तु समासवाक्ये चकारः किंच न प्रयुज्य
तेइत्यत आह उक्तार्थानामिति इतरेतर
योगादे समासेनोक्तत्वाच्चस्याप्रयोग इत्य
र्थः देवता द्वन्द्व इति देवतावाचकानाम
न्योन्ये द्वंद्वसमासे पूर्वस्य पूर्वपदस्य शा च

वास्तु

८२

रस्येदीर्घोविक्रमात्स्यात्स्वर्थः वाशब्दस्यव्य
वस्थितविकल्पार्थत्वादग्निवायूवाय्वग्नी
इत्यादौ न द्वारेश्वलपालोतुनुमामिति
षत्वविधानज्ञापकात्पदादेःसस्यषत्वा
भावात् अवगमात् अग्नीषोमावित्यादेोक
कथंषत्वमित्यतआह अग्न्यारेः सामा
दीनामिति सस्येति शेषः वक्तव्यस्यप्रयो
गानुसारित्वादीर्घोऽग्नारेवाग्निशब्दान्ने
ह अग्निसोमौ माणवकौ आदिशब्दात्
अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमः
आयुष्टोमः मातृष्वसा पितृष्वसा ए
वंछइत्येवमादयोज्ञेयाः इतरेतरयोगे
द्विवचनमिति द्वयोः समासे द्वयोरव
पयोप्रधान्याद्द्विवचने बहूनांतु बहु
वचनम् सौ समाहारस्यतुरूपप्रधान
त्वात्तस्यचैकत्वादेकवचनेप्राप्तेविक
ल्पमाह एकवच्चेति केचित्तु सर्वो
द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति इतरेत
रयोगेप्येकवद्भावइत्याहुः वाशब्देन
वस्थायापाणिनीयसेनांगानीनांहव

स्यनित्यमेकवद्भावः वृक्षमृगतृणधा
न्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापरा
धरोत्तराणांनोच चूताशोकंचूताशोका
इत्यादि फलसेनावनस्पतिमृगशकु
न्तिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानांबहुप्रकृति
कएवएकवत् बदराणिच आमलक
निचबदरामलकं द्विप्रकृतौतुबदरे
मलकेस्वतः दधिपयआदीनांचने
कवद्भावः दधिपयसीत्यादि अन्यश्च
अन्यश्चेतिविग्रहे द्वंद्वेविभक्तिलोप
एकवद्भावेपूर्वस्यान्यशब्दस्यसमाग
मेसस्यविसर्गेतुत्वोकारयोरलोपवा
योन्यमितिवक्लीबत्वात्कस्मिंश्चिल्लिह
रएवसर्वे अन्योन्येविशिष्टानसन्ति अम
ऽन्यान्यपरस्परमित्यत्रकुत्वोत्व
ल्वोवेतिवाशब्दात्तथाभावेडोत्सौकिः
सःशशकुशपलाशमित्यादौनपुंस
कत्वार्थमाह एकत्वे २ अत्वनपुंस्थ
स्यादुपलक्षणात् वादाद्योरित्यता
वानुवृत्तेरस्त्यव्यस्ययावस्यायोनक्त

स्तुरथः पूर्वपदार्थानांवाहुल्यपेक्षावे
स्यात् शालमानोच्छायाः शालमच्छायं न
पारवान सभेईश्वरसभेरक्षः सभेस्त्री
सन्नमिति सेचाते नणा सेनासुराच्छाया
शालानिशानेवाच्छावे द्विजसेने द्विज
सेनीइत्यादि अससेनेत्यादौ च नेति द्वयो
गलोकेपे चार्थे द्वंद्वस्य द्वंद्वस्य द्वयोर्गुणा
रित्यतो मंडूकप्लुतिन्यायेन वा तु द्वंद्वे
प्राणीतूर्यसेनांगानां समाहार एव द्वंद्व
द्विविधं यथापारीनामितरेतरयोग एवद्वं
द्वे समगारीनेवोभयथेतिव्यवस्थाय ए
कत्वे द्विगुद्वंद्वावित्यत्र द्विगोः समस्ताप्र
संगतो द्विगुरित्यपि विघ्नोऽस्त इत्याग
माह संख्यापूर्वो रात्रिवा च्यवाचकयोर
मेसापचारात् संख्याशब्देन तद्वाचक
परत्नुपादीयते तत्पूर्वकोन्ययोधोद्वि
गुसंज्ञो भवतीत्यर्थः स एकवचनसमाहारेस
रईप द्विगुरित्यतो नेकवाक्यतया चेति
तत्र व्यसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुः
सचेद्विकारोनस्तत्पातनई विशर्थः ए

वेच द्विमार्थे इत्यादौ संख्यासंख्यापूर्वे
त्वेपि शशकुसपलासमित्यादौ समा
हारेपि द्विगुत्वाप्रसंगः समाहार इत्य
स्य तद्धितार्थोत्तरपदोपलक्षकत्वात्पं
चकपालेषु संस्कृतः पौडाशः पंचक
पाल इत्यादौ तद्धितार्थे द्विगुः पंचगावो
धनं यस्येति पंचगवधन इत्यादावुत्त
रपदे परे समाहारे ४ अत्रापि वोगुला
दिसस्तो वानुहस्वे गवतात्र द्विगोरीपवा
त्रिखट्वं त्रिखट्वी तथा अनेनोत्तरप
दस्य नकारलोपः ईवृ पंचकर्मी पंच
कर्मी पात्रादौतूत्तरपदे च न पंचपात्रं
त्रिभुवनं चतुर्युगमित्यादि पात्रादि
श्चाकृतिगणाः त्र्ययाणां फलानां समा
हारस्त्रिफला अत्रानादिपरपराप्रयो
गतो द्विगुत्वे अकारांतत्वेपी वभावेन
पुंसकत्वाभावो स्त्रीत्वं च बहुव्रीहिः
२ अन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्त
परस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन अस्ति

वा ३

८२ धनइत्यत्रअस्तीतितिङन्तप्रतिरूप
कमव्ययंसन्नार्थे अव्ययपदार्थस्यप्रधा
न्येनसमस्यमानपदार्थस्यविशेषण
त्वापत्तेरन्यास्याद्वैविध्याद्विशेष
णत्वेनानुगतसेविज्ञानइत्याह तस्यप्र
धानस्येति तस्याप्रधानस्यान्यपदार्थ
स्यएकदेशः शमस्यमानपदार्थैः वि
शेषणतयासख्याचन्द्रकत्वेनपन्नस
मासेज्ञापतेसमनुगतसंविज्ञानइत्यर्थः
यस्येतिपाठेयस्यप्रधानस्यएकदेशः
कस्मिंश्चिद्विशेषणतयासमस्यमानपदा
र्थत्वेनस्यर्थः तस्यान्यपदार्थस्यगुणो
वंत्रिपदार्थैः कार्यत्वेनयत्रसमेविज्ञाय
तेसमनुगतसंविज्ञानइत्यन्वर्थसंज्ञे
यमितिभावः पूर्वोनियममाह बहुव्री
हाविति बहुव्रीहावित्यस्योपलक्षण
त्वाद्रेलतेस्यादेः कर्मधारयेपिविशे
षणस्यपूर्वनिपातः वक्ष्यमाणस्य
नामसंख्ययोः पूर्वनिपातः सर्वश्वेतो

विशुद्धः मित्रोत्तमोऽसमासे संख्याया
पूर्वत्वाच्च न्यः नपो ग्मा स्त्री यस्याः प्र
धीत्वेद्विजा प्रियस्य च पूर्वत्वे वा गुडप्रि
यः प्रियगुडः गुडप्रियस्य समासे न स्याप
रत्वे गडुकण्ठस्य गडुकण्ठः बहुगडुरित्यपि
हे बाहिस्य समासे न स्यान् पूर्वत्वे इन्दुः
शेखरेऽस्य इन्दुः शेखरः यस्य नाम्नः क
पिध्वजः चक्रपाणिः हेतुपाणिरित्यादयो
ऽप्यप्रयोगत्वेया प्रजामेधयोरिति प्रजा
मेधाह्स्य नपोः समासे सुगागमो वक्तव्य
इत्यर्थः सुप्रजाः यस्य दुष्प्रजाः यस्य
ति विग्रहो ऽसुक्रियस्य लोप इति श्रका
रलोपेऽत्वसोमावितिदीर्घः यथा सुक
उकारानुबन्धित्वात् द्वित्वोऽनुमितिनुमप्राप्रे
ति नपाविवारीयोः शत्रुरित्यतोवानुक
र्षणान्न वक्तव्यत्वाज्जे दुः सुमेधा ले
ऽपरया नेह मेधुसमष्ठिसमेष्ठितमेध
या ऽप्रागमानशासनस्यानित्यत्वाच्च धर्मा
दिति वक्तव्यत्वात् केवलात्परापरः केव
लोधर्मशब्दस्तस्मादन्प्रत्ययो नपो
वक्तव्य इत्यर्थः नेहन् परमस्वाध

र्म्मः परमः स्वधर्म्मो वा यस्य परमस्वध
र्म्मः स एव ज्ञार्थ इति सिद्धरूपे प्रदर्शित
स्य क्रियामाह अप्रमार्थे १ त्रिचतुरा स्त्रि
यामित्यतो विभक्ति विपरिणामेन स्त्रियां
इति षष्ठ्यंतमनुवर्त्तते ह्रस्वो वेत्यत अ
ह्रस्व इत्यभिदेश्य वाच्य ष्ठ स्त्रीलिंगस्य
स्यादि पुंवत २ समासप्रत्ययेनाम्न्यामि
ति समासे इति सप्तम्यंते कर्म्मधारयतु
ल्यार्थ इति तुल्यार्थत्वे च समानाधिकर
णस्य चेत्यभिदेश्यात् समासे सती स्यादि
स्त्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययांतशब्दस्यार्थः
पुंसा तुल्ये पुंवदिति पुंवद्भावातिदेशा
ति मित्राभावः प्रत्ययेनाम्न्यामिति समासे इ
ति सप्तम्यंते कर्म्मधारयतुल्यार्थ इत्यत
तुल्यार्थ इति स्यादिकाराविहितस्येयाति
वृत्तिरित्यर्थः वाग्महादिति निपातत्वा
दनेकार्थीरित्यर्थः अतएव उक्तं पुंस्त्वस्य
वार्त्त देपुंवत्त्वं नेह गंगाभार्यः नद्याप्र
मातिन त्वत्वशसे त राज्ञो पुंवत् एनीवा
चरति एतायते पुंवद्भावा री प्रवृत्तस्य
त्यादय इति निपातितत्वात् स्यानस्याप्तिरिति

वृत्तिर्वैडितमास्माने मत्यसे पेडितमानी
त्वमयोरुत्ता वाचकस्यैव पद्दामावः प
टुता पटुत्वेनेह केवी त्वे अत्र जातिवा
चित्वे अल्यादेहिश्रत्यसः पटुतरा पटु
तमा गवेचरट जाती अकल्परेश्यरेशी
य रूपपाशादो तथा कुक्कुरस्थादीनामे
डाहिणु कुक्कुटया अंडे कुक्कुटांडे मगपदे
मगद्दीरे काकसावद्दत्यादयः प्रयोगास्तु
सारे गोष्टा मेरवा मेरवावाचिपरस्माष्ट
रयतुपमानेवाचिन गतेपद्दौपस्यतस्य
स्यर्थः शसादाविति चकारादनुक्तेस
मुच्चयार्थाद्दीकारो ईपि अप्राप्ति विते ति
द्विपदी कुलो द्विपदी द्विपदो हकेनद
१ हित्वौपिहसांतत्वा शापि चवुवत्वः द्वि
पदोः पत्स्ये हेपरः वैयाघ्रपद टाउकाः
टवत्र अत्रउत्कक अने तथा गतेपस्य
यासमासेना अत्राप्यामावादिमायथा
योगेपत्रवेनीस्यर्थः अत्रापिवानुकर्षेणा
स्तुसरवसारावपुसेगः नोवा २ वोक्तः
स्वरे इत्यतोपस्वरयस्यलोपद्दत्यतः लो
पइत्यतः लोपः टेरित्यतष्टेरित्यष्टेरे

स्यतुवर्त्तयः येनविधिस्तदंतस्येति नो
मस्ये स्येनस्वेतसि कृत्वा हन्तो तस्येत्यादि
श्रद्धो मध्यामिति विग्रहे तत्पुरुषे कृते विर
मा चेतस्यपरत्वमिति परत्वे सवर्णदीर्घ
त्वे मध्याह्न इति इष्यिते अप्रत्ययेनोत
त्वा आमति लोपनिहन्नो उपधाकारलो
पे मध्यान्ह इति पुस्त्वाल्लोकान् कर्मधा
रयः २ तुल्यार्थत्वेनासमानो येत्व
नेखशायशः परयोर्ह्रस्वमिति परह्रस्व
हस्तुके नेननीलोज्वल घटहस्यादेव
हुपदेष्यदोषः एकार्थमिहसमीति
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे एकार्थसमाज
महिम्ना एकस्मिन्नर्थे निष्ठाहृन्निर्थस्य
स्यर्थः अनध्यक्कृत केवलशाब्दावनति
प्रसंगः नीलपदे नीलघटादिभ्यो व्या
हृत्य उत्पलपदेच तामरसादिभ्यो व्या
हृत्य एकस्मिन्नसितनले राजेवर्त्तनेइस्ये
कार्थमिहष्टत्वे नीलपदस्यविशेषणत्व
स्यर्थनिपातः रकमलतस्यउसमानाधि
करणलतापदे पुंवद्भावनिवृत्वानिरे
शादेयोनिवृत्तिः पुमः खपरस्यस्य

वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वात् ख्याधा
तुवर्जिते अमरस्याहारपरे रमपे इसनु
संधेये ततश्च पुरख्याने पुंवीरगमित्यादे
रवपेपि संयोगांतलोपः नाम्नः ४ प्रादि
रुपसर्ग इत्यस्तो विरक्तिव्याख्यायेन प्रादे
रित्यनुवर्त्याह प्रादेरुपसर्गस्य नामन्य
ति यद्यप्युपसर्गाणामपि नामत्वमस्त्येव
तथापि नामाख्यातनिपातोपसर्गा इत्यादे
र्भिन्नत्वेन निर्देशान्नपुष्पगुप्तिः समासस
मासस्य समास इति स्वर्वोक्तयोगेनैवसि
द्धेः समास इति विशेषपरे सर्वोत्तरपदा
दिप्रधानत्वान्न सुरघ इत्यादिषु स्यात्तेषु
रुषोभवतीति अमासे सुरघ इत्यतोमंडू
कप्लुतिन्यायेन तत्सुरघ इत्यनुवर्त्तनीवी
वकाराद् ईरीहलस्य प्लुती हलस्येत्यापि
कालात्मोक्तमित्यादेश्चन उद्धेः हलस्य उ
द्धे हलस्येत्यादेश्चवेत्यादि प्रयोगवसादेव
सहारे २ आदिनासमानस्य ज्योतिर्जु
नपदरावेनाभिनासगोत्ररूपस्यानव
सीवषोवचनवंधिषु पिंडगंधलोहित
कुहिवेरणपल्लीपदेषु तथावृत्तोवरमा

णे ब्रह्मचारिणि परः प्रत्यययोगे तेनोपश्च
सो भवति समाने ज्योतिर्यस्य सज्योतिः
सपिंडः सब्रह्मचारी समानोदर्य इत्यादि ग्रहणे
सतो वानुवृत्तेः क्वचिन्नित्यं क्वचिद्वा क्व-
चिन्नेति व्यवस्थया ज्ञातेतरस्ये वा सोदर्यः
समानोदर्यः रूपनामगोत्रस्थानवर्णव
योवचनधर्मजातीयेषु वेति केचित् सरू
पः समानरूप इत्यादि दृग्दृशवतुषु सदृदे
शुत्र सदृक् सदृशः सदृक्षः इत्यादयः प्र
योगतो ज्ञेयाः पुत्रास्रहिष्याग नइति वि
गृह्ये समासेऽप्यपत्वात्सहस्य पूर्वनिपाते
सहस्य च सगुणर्द इति सिद्धं सहस्येत्वतो
स्यत्र सहस्य सध्र्यादेशः समस्येत्वतो स्य
त्र समः समिरादेशः तिरः स्येत्वतो स्यत्ति
रसस्तिर्यादेशः राचे देवानाचतिविष्व
गेवति अनुमचतीत्यादि विगृह्ये देवद्रि
विष्वद्रि अद्र्यादेशः देवद्र्युङ्. विष्वद्र्यु
ङ्. अद्र्युङ्. नञ्पुरुषसमासे कुशब्दस्य
कुत्सार्थे ईषदर्थे च वाच्ये कत् कवादा
देशाः अचि त्रिरथवदेषु कत् का देवापु
रुषेपथि ईषदर्थे च वाच्ये पुरुषानुष्ण

कत्कवा १ कुत्सितमन्येकरच्चे कदश्वः
कद्रणाद्वरः कोद्दः कापुरुषः कुपुरु
षः कापथः कुपथः ईषज्जले कोज
ले कोष्णि कदग्निः कवाग्निः कोष्णं क
दुष्णं कवोष्णं नगोवजातो कर्दमो तु
पुरुषरन्यत्र वुत्प्राराजा बोउभित्स्मादे
षटदेनायस्य षटच दशच षटषका
रेणोतिविग्रहेक्तृत्वेसहादित्वात्षषः षो
दृत्यादेसनि मित्राभावन्यायस्यानित्यत्वा
दुत्वानिदृतिः पुंवदेत्यतोवानुदेतेष्व
कुत्रस्ययेवाषदुः कविरपरोतेपरोन
ताष्यरमानदुत्वाभावः तदुक्तं षप
दुत्वेदतदशधास्तत्रयदादेदुत्वेधा
सुवावकत्यामिलितदृहतायनिरितिवि
ग्रहे देवतायोवाच्याये हहतः ददस
आदेशः सस्यविसर्गोकत्कादित्वाल्सं
एवेचोरवाच्येनतेकरोतितिलस्करः
महाध्यासावीष्परष्कोतिविग्रहे समा
नाधिकरणेजातीयदेशीययोश्चपर
तः महतः महादेशः घासकरविशि

केष्वपि महायासः महाकरः महाविशि
ष्टः महामायेत्यादौ महतीशब्दस्यापि
योऽस्मिन्निष्येति विग्रहे द्विवचनस्य वा
च्यावादेशः एवंजायाचपतिश्चेति विग्र
हे जायाया जेभावे भावो वा जंपती दंप
ती जायापति महादेराकृतिगणत्वमा
ह आकृतिगणोयमिति आहृत्यासिद्ध
शब्दस्वरूपदर्शनेन तदन्तगणपतनस्य
चर्थसेनानः सिद्धशब्दस्य स्वरूपमुप
लक्ष्यादेशविधानेयस्मिन्न स आकृति
गणइत्यर्थः अलुक २ समासष्ठस्ययो
रिति प्राप्तस्यापवादस्त्वाकृतेरनेचनस्ता
प्यमावात्मरसिजमित्यादौ नाम्नश्च
कृतेसमासपार्थवादौ नामिति पार्थि
वादौसमानाधिकरणोपर्युस्यपदुत्तर
पदेनस्यलोपइत्यर्थः शाकः प्रियोय
स्यस शाकप्रियः देवान्पूजयतीति देव
पूजकः इत्यत्रोत्तरपदयोः प्रियपूजक
पदयोर्लोपः मध्यमपदलोप इति पाव
समुदायो पेतयामध्येवनेमानस्यत्य

तीः आन्महतसगणायं आदेश्चेति हंहे
समासे आ आदेशादिमनस्यायरस्यलोपो
वक्तव्यः वक्तव्येनुप्रयोगत्वइतिप्रयो
गतोव्यवस्था कृतांहं हरति विद्याया
निसेवेधिवाचनामकरानानाएवेच
परेपूर्वपदस्याकारोवक्तव्यइत्यर्थः मा
ताचपितानाचेतिविग्रहे समासेङ्योमा
तागरीपसीस्याद्विवचनान्मातुःप्रधा
नत्वात्पूर्वनिपाते आकारादेशःरावे
होतापोसारो पितापुत्रोऽइत्यादि अत्र
त्रकारस्याकारो हंहइतिश्रसंख्यादित्वपि
निषेधः ननष्ठष्ठसमासेसर्वादित्वेन
भवति वाऽइतिजसीतिशेषः काशस्कारे
ववाजसिवोनान्यत्र वरीष्ठ आम्रमा
ष्टइत्तरेचेतिविग्रहः वेअधिकरणप
सिति विच्छविमेच्छसपरवाच्यत्वेवे
अधिकरणेगेधपरस्यमध्यवर्त्तिनो
लोपेइत्येवेस्योच्चारणेत्वारप्रयोगः व
कारात्पूर्वणवर्णःस्यकारान्तदेशः वेको
दादेवनिगीतास्विपरेगुरुयोयस्मा

त्मनि श्लिष्टः खट्वः इत्यत्रांगुलिपरस्यो
त्तरस्यापि लोपः द्विवर्णेस्वे इति द्विग्वा
वेकसंख्यावाचकशब्दा विग्रर्थः संज्ञा
यामित्यनेन नित्यसमासत्वं वनाम्नल
क्षणमाह अविग्रह इति स्वशब्दानिरि
स्यादेर्विग्रहश्चन्यपदको नित्यसमासः
अधिस्त्रीत्यादावस्वपदविग्रहः सम
समानपदान्यपदविग्रहो यो नित्यस
मास इति नित्यसमासो द्विधेत्यर्थः
इति सारस्वत प्रसादे समासप्रदेपः
समासप्रत्ययेनास्याभिव्यक्तेच शब्द
नोहितत्वाप्प्रत्ययोग्यत्वेनाव सेस्य च
नात्समासस्समाप्रावर्यस्यरासंगत्यान
द्धितप्रत्ययान्निरूपयितुमुपक्रम
ते येति नद्धितेष्वपि प्रायेणोक्तवच
नोतम्पः प्रत्ययो ज्योतिरुपदेश्याकेन
रपतिपादनशक्ति प्रकरणेन हितोत्तुक
लक्ततद्धितइत्यन्वर्थसंज्ञा विज्ञानाद्व
द्धितसंज्ञायाज्ञेनाभिनिमावः अपवे
रनाद्ववइतिनामप्रकरणत्वात्तद्य

त्राणि ह्रस्वदीर्घानन्तरान्वेनपरे प्रोच्यते वा
को ऽत्रोपगवइतितत्रहितार्थबोधके इति
प्रोक्तः अपस्यार्थस्यासंभवादुक्तार्थो
नामित्यपदाद्वयोगः आदिस्वरस्य ५
आदेस्वरः आदिस्वरः आदिसंचस्वरा
पेक्षयेत्यत्रिप्रेत्योक्तं स्वराणांमध्यइत्या
दि लततश्चवासि छइत्यादौ वृद्धिसि
द्धि तत्र यसेमवरमित्राये तत्रश्चआका
मस्थापस्यमाया इत्यादौ वाघे तवृद्धेक
स्मिन्निस्यादि वद्भावाद्वसेव वृद्धिसि
द्धि तत्र यसेमवरमित्राये तत्रश्च नेचगा
वन्मा: इत्यस्य संज्ञितनामित्र तद्धि
तेयरतइत्यत्र हितप्रकरणित्वात् ऽोका
रोकारयोस्थानादिनोतरतमत्वोदेका
राइ छिरिस्यर्थः वो २ वो अवयः स्वर उ
आ उ ऽोश्चवो: इत्येतोकेतिक षष्ठीद्विव
चनोते यश्चस्वरश्चेति समाहारः तद्धि
तप्रकरणत्वात् तद्धितेएवेति गोयत्रमि
त्यादावनतिप्रसंगः उकारस्यस्वरे अ
विसिद्धये यकारविधानार्थवचने य

यपिकृत्विस्वरत्वयकारइतिस्वरत्वा
तिरेणयकारेपि श्रवसम्भवतितथा
पिसत्रपस्यवक्तव्यानुपजीवत्वादेकारे
त्रिप्रुत्रैव नामसंज्ञायांस्यात्प्रसङ्गोदे
वदत्तपत्रयः विशिष्टस्यापस्य गोत्र
नस्यापत्यमितिविग्रहे ऋषिवाचकत्वा
दिजमावेश्रणुयस्यत्वोपइत्यलोपः ऋ
उरसो ऋषणामानरणामितिविग्रहे अ
णीसरव्या पूर्वत्वात्तद्धिताधीविषयत्वा
द्विगुसमासेविभक्तिलोपप्रसंगनव
माश्रियषोड्इतित्वे मत्यपे दृषणम
पमित्यादाविकजमेजमावेस्यश्चेचयथा
श्रवोजवाइत्यनुवृत्तेः वाजमेप्राजमा
मेवेतीति जवस्यउकारस्यसवर्णेनादा
जमोणकारः केचित्तुनाभिलुप्तेपिप्र
ययलक्षणाइतिन्यायेनदाधिनोइद
तिणकारइत्याहुः अन्येतुहसईमईति
घत्वद्वित्वेरसपरत्वेनपूर्वस्यबोउइति
इत्वेरवसाचपाइतिचपरेकारसंयोगा
न्तलोपचनिमित्तामावन्यायस्यानित्यत्वा

ल जमानमावेत्तिटस्यता इत्यादु अत इञ्
अत इञ् इत्यनेयोग विभागात् वेदिगीति
रोहास्ति विरित्या दावृद्धिवाचिकेभ्योपीञ्
वाहाञ्ज्ञो रित्यनो मेडुकलुसावानुवर्ज्जैवे
कस्यया छिवादि भ्योनद्धि वाचिभ्योका
रोस्ते भ्योपी ञ्च छिवस्यापत्यं छैवः स्याप
ल्कः राधसः वासुदेवः आनिरुद्धः नाकु
लः साहदेवः याशब्दादेवलोकान्ते वाद्या
दिभ्योऽनकारान्ते भ्योपीञ् वाहवि डेपग
विंशवि औडुलोमिः अङ्गिरशर्मिः नोत्ते
भ्यो नोवेति हि लोपः राघन्तुसुधान्तुभ्यास
वरुटनिषादः चण्डालविं वानामित्रिभ्य
कडादेशः सौधातकिः वैयासिकि वार
टकि रित्यादि प्रयोगाद् दृष्टं रापायनार एप
अत्रापनत्ताचरण्य अस्तीय भ्यतेनपा
गर्गी भ्यानडभ्या त्रिभ्यस्त्रीचपितेखसाच
तेअत्राहोपस्यस्तेनयाद्वदातेत्वाद्यादिश
कुस्यअन्यकस्मेवेधइत्यभिज्ञेस्याहगर्गा
देरित्यादि गर्गादेर्गोत्राप्त्यपः नडादेर्गो
त्रात्तायननत्र अत्र आदेर्गोत्रान्त्रीलिंगाच

एयस्यापि तत्वसंदेगि सामानाधिकरण्य एवं वा
शब्दानुवृत्तेस्यादित्वाद्दिलोपे पित्वसेयः
मात्र त्वसेयः इति विवेकः स्त्रीलिंगादिति
स्त्रीप्रत्ययान्तोपलक्षणं अतस्त्रमसेरण
से सौमहस्यासावतसेनः लुग्वहुत्वे रू क
चिदित्निगर्गिपत्यचिदादिमगवश्चिकुलो
गिरोवसिष्ठगोतमेस्मनुल्यतृत्तीयमः
परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुगमव
तीत्यर्थः रेवते रेवताच इरमच रेवतेर
मीरेवतेरनृपयोर्थः रेवतेरमर्थीत्तामिन
उक्ताश्रमारयोयथायोगंसवेनीत्यर्थः
केचित्तु श्रादित्वस्येत्यत्रपरत्पयेनेया
श्रादित्वेविशेषाहयोः पूर्वपदाद उत्तर
पदादेश्चवृद्धिसंवतीत्यर्थः श्रातिमरान्तो
देवतेश्रस्यतत्त्व श्रतिमारतेकर्मनिवि
शेषपरे सुद्देशमावः लुमगस्याभावोऽ
निविगहेमाचार्यप्रत्ययानामाभिधा
नारत्रयेवारणावक्षव्यइतिवक्षव्य स्वा
र्थे योस्यापि शव्दानुकूलसमुत्वेपाध्यी हा
विकारमावसमन्हासावसा सिद्धेरत्रापि

नेनैवचक्रमोव्याख्येया सोमागमितस्य
भावेनत्वयगाइतिपरा यद्दितुभावेप
रावक्रमइतिपाठस्तत्रा भावेनत्वयमा
इत्येवष्वृत्तिरितिमहाभाष्यानुसार इ
त्यत्तुगाक्रियाजातिरूपे केचित्तु इत्यत्र
ताः क्रियाजातिरूढयः शब्दहेतवइति
श्रास्त्रगानेस्यचवाश्रास्ससा प्रवृत्तिनि
मित्ते जातिःसमाहारेनाचेस्यावेनानि
हैप्रमानस्यनित्यस्त्रीत्वमस्वनाद्य१
समाहारेनाचेति चकारात्तुक्रमसमुच्च
पाधीन हस्तिनांसमूहोहास्तिकं धेनु
कमित्यादौसमूहेकः तस्यचर्माणेनोवेति
शीत्वादादित्वं हि तथा आपूपानांसमू
हः आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादाव
चित्तवाचेकेकः एवंकवचानांसमूहः
कावचिकं केदाराणांसमूहः केदारिकं
केदार्यमित्यत्र कइकरापाः तथा मित्र
हित्योरा मित्ताणांसमूहोमैत्रं यौवतेन
पाया पाशादिम्योयत् पाशानांसमूहः पा
श्या वात्या खल्या गव्या रथ्या वाताद्

लः वाल्मलः स्थाण्वल्लगोरथे स्युः
इति स्रवकस्य च खलालामहः ख
लिनीगोत्रारथ कल्पेस्यारथः प्रयोग
तोह्येयः स्त्रीत्वादिकेचेलोकाल गुणा
क्षेति विशेषार्थीचेकारात्रिशब्दस्येव
गुणाः कर्मणपीति अपिशब्दात्साध
र्थीपिसामस्तुसाधः सामान्यः कर्मणः
नोवेति च पणास्ति द्व नैसैववक्रशेन्वा
रवयः गीतः २उक्ता अगारथः प्रत्यया
विषयोनरेतुरब्यविषऋास्यस्यारथा
रथास्मिन्विषयेद्दरमर्थाद्देगीतौ गी
त्वार्थकृत्तोवासचेतौस्यर्थः अपवर्गा
त्यादिरेशोगीतोःगीतौच्चस्यैतवि
कल्पेनगीत्वविकल्पनरमावार्थः
अजगुशब्दादिरमर्थेऽगीगीत्वविं
कल्पाहुह्वि विकल्पः धनुर्वेदेत्वाजग
वपिनाकिकरगोवनमेत्रिकास्यमते
नित्ये अमरसिंहमतेनु पिनाकोऽज
गवधनुरित्युक्तेनेति विकल्पः विष
याननरहस्यस्य प्रत्युदाहरणो कोऽनुरग

ध्येति तत्रैवेयधिकरणपदबहुव्रीहिसंभ
पर लोपेव चकाराङ्धशब्दस्याकारादे
शे कुसुमरंगेधि शब्दोत्तरपस्यार्थे गमादि
त्वात् तपःप्रत्यये विषये तत्रत्वाभावात्री
त्व विकल्पाभावः स्त्रीत्वाद्राप् क्वचित्तु कु
सुरंगधेति शीत्वाभावोदाहरणमप्य
स्ति तच्चिंत्ये विषयांतरत्वाभावात्रीत्व
विकल्पाभावात् वैषम्यवमित्युक्तत्वे
शीत्वे गवामिस्यादौ च न चतुरस्यलो
प इति चतुरशब्दस्य यकारस्य
तपरीप्ययोः परतः लोपो वक्तव्यः इत्य
र्थः चतुरशीत्स्वापूरणादिति विग्रहे
स्वार्थे यो व्यपि शब्दात्पूरणार्थे रणीप्रो
तयोश्चशीत्वाभावादिहेष्यभावः श्च
तस्य रणीति अन्यशब्दात्पीयरगाग
मो वक्तव्यः किल्वादेते अन्यस्य रमिति
विग्रहे कारकांतर क्रियाधात्वर्थस्तत्सु
तस्ताम्यः सचक्वचित्कर्मी क्वचिद
कर्मी यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र
गमनक्रियाश्रयो देवदत्तः देवदत्तेउ

९२ इत्येपचतीत्यादौ चविक्लित्तिरूपायाः प
चनक्रियाया आश्रयः स तोदनः इत्य
त्रिडेत्यकर्त्रिरिकर्म्मणी चाविधेये इत्युक्ते
य क्रियायुक्ते कर्त्तकर्म्मणोस्तत्क्रियाकार
कारणास्योस्तेवेति तद्भिन्नेतस्य चेत्ये
वचाये स्तेवेताभिस्पर्फः कौकुमभिस्मत्र
जनक्रियायाः करणाकारकत्वस्तुकमाद्द
जनक्रियायुक्तेवस्तोऽविधेये साधुरमि
तिकर्म्मकारका द्वहनयुक्ते कर्त्रीयीनउ
हिवाच्ये स्यः एयरागीतोवेतिव्यवस्था
रीत्याभावादारिहत्वावः एयराद्यती
तोद्रहिकेन १ कस्माईनस्माईयस्माईक
स्मैनपारीत्वे चेषा चेकाल्पिकमिति
गीतोवेत्यस्याग्रातुहृद्रेरितिभावः सध्य
गेवसधीचीनः सम्यगेवसमीचनः त्या
चैईन व्रस्ययेलाद्वितेपरेचेचेदीर्घ स्मो
कारलोपश्चैवकारस्येयीतिरश्चीनइ
त्यत्र तिरस्माईयः इतितिरस्मानिपातः
यलोपश्चेतिकाचित्तद्धितेपरेयकार
स्यलोपोवक्तव्यइत्यर्थः कन्यायांमव

इति विग्रहे ईकः यस्य लोपः इत्याकार
लोपः आदिवृद्धिः पुष्यमेवं पौषीनः
ईयो वेति तत्र शब्दाज्जातावेवयः दैत्र
ज्ञातिः दैत्रियः दात्रीयः अदैदीक्षति
शब्दान्करोति तर्कमधीतेवेरवेत्यादि
विग्रहाः वैदिकीयत्रनरादित्वादीय कि
मादेरिति किनु शब्दः आपः अपवोयस्य
तस्य कारकाङ्गुलाप्यः च अमाइहेवेतमि
त्रातेभ्यः आमाप्यः इहस्यः हौत्यः कुतस्य
कुत्रत्यः इत्यादि एवमेषतत्रस्यः अत्रत्यः
एषमत्यः स्यस्त्यः क्वस्त्यः तथापरत्य
रादिविरालत्वः परस्वे परारिल विरले
रहिताय श्वासुरसत्यः तस्य चरीतो
वेतरीत्वे रहितास्यानवोराहिरणाप्यः प
श्वाप्यः पौरस्त्यः इत्यादयो ह्यत्र्यादौ २ अपि
शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन श्वोष्ठसिद्धि
चत्वारराववर्णाः इति विग्रहे कर्मधारये
चतुर्वर्णाः शब्दात्स्वार्थेयपः अमीनयोरि
ति अगाचईनिष्कु अमीनोलयोपरतः यु
ष्मदस्मद्दोस्तवकादि एकत्वे तवकममको
द्वित्वबहुत्वयोयुष्माकास्माकौ चवत्रो

९३ व्यादिस्पर्शः अनेकवर्णत्वेन गुरुत्वाद्
रः शिद्धेति सद्धीदेशः तवर नत्नीयोना
त्क्रियानुल्यइति व्याख्येये तेनपुत्रेणानुल्यः
इतिव्याख्येये तेनपुत्रेणानुल्यः स्थूलः
गोमान्वाइत्यादेगुरुत्वाइत्यनुल्येन केवि
त्नुल्यइतिसमाप्योक्तेविवद्दिनायीश्रये
गदर्शनान पुत्रेणानुल्यः स्थूलइत्यादाव
पिश्चत्तीत्यादिक्रियाध्याहाराद्विवतुज
इत्यादाविवक्षत्यपेक्षा शेषानतीया
नाक्रियानुल्यइत्यादिविवक्षानेति चेद्
देवघटेदेवपटस्येवेतिप्रथमासप्तमी
षष्ठ्यन्तादपिस्यादुभावेर तस्मात्स्वरूपा
वेनैतथा नवस्यम्भाव्यवेत्प्रवृत्तिरितिमा
वसवस्यान्वर्थतामभिप्रेत्याह शब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तेभावइति नचैवनुद्भयोश
शानोवाशब्दव्यवस्थयादिलोपावसंगः
नाम्नोनोलोपशधावित्यत्रापिद्वन्द्वोचेन्न
नोवानुकर्षणा व्यवस्थयानत्रादभावः
एवंसमायोसाधुः सम्यः समानतीर्थवा
सीतीर्थ्यः सहादेरितिसमानस्यसः समा
नेउदरेचापितेः समानोदर्यः सोदर्यः

विकल्पेनसादेशः अग्न्यादिच्चविपपतो
मावार्थं अग्रेसवः अग्रियः अग्रीयः
अग्र्यः तथाहितादिशरीरावयवाचरत् रे
नेप्योहिते रसे केप्ये ऊष्ठ्ये इत्यादि एतेन
क्रीतः शस्यः इत्यादिप्रयोगेऽनुसारेणोहिता
तोवेतिगिरि स्वस्थावस्था लोहितारे इत्यावेन
स्वपराद्यनुवृत्तेस्तेपि ततस्य लोहितता
लोहितत्वे लोहित्यमित्याघयपिरूत इतिव
न्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्भूमादेरुंघु
रित्येव नेदं हृजमाक्रुश्याभावेहोरीतिदमना
शीनामित्यादि शब्दे नेष्वेसोगेहरणोपुनर्व
होरितिमस्यानित्यनियमार्थं अस्यापाद्मना
शीनोप्रकृततत्वान्नेषामेवस्यात् यद्यपिते
कोमिकारलोपसामर्थ्यान्नेसेनेवति तथा
पिपूर्वस्यापचमेनत्वेनस्थानेषष्ठ्युतस्य
वथ्युत्रिंशुत्रैव अनरवादेः परस्येति
परिभाषयापरलोपप्रसक्तोसेनवरनिश
येलोकारस्येत्युक्तिः ततस्यसयानित्यादेरोई
कारस्यापिलोपः अस्यार्थं २ अतेरर्थोत्स्य
कः विद्यमानार्थः तस्मिन् नाम्न इत्येव

९५ ।मोतपरे तत्र श्लक्ष्णमोताच्छ्रोऽस्तुपा
धिकाऽस्मन्तुरित्यर्थः अस्याऽस्मिन्वास्तीत्यर्थ
विशेषस्तु वाच्यत्रैरवसेयः गोः श्रीश्चास्य
स्याऽस्मिन्वेति विग्रहे उकारानुबंधत्वान्न द्वि
तिरन्तिय ऽपि विनिरापसे सानुतिस्मयोगेः
निश्रायत्ने सेसर्गोऽस्तीति विवक्षायां मत्वर्थेऽतिमतु
वारयः क्रमेण श्रुतेक्षणवान् ग्रामः उदरिणी
केऽस्यास्तीत्युदरी चान्वटः तौरिणौ हृतः विषा
वाच्चरः देडौऽन्यस्त्यर्थो राहरणं चोक्तं अद्
काविति अश्वश्च हस्तकास्यन्द्रकोसेभ्यमावः
मेरेहार्थः एवं प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः श्राद्धः
आर्चः वृत्तिरस्यास्तीति वार्त्तः इत्यादेर्गणो लोवेति
व्यवस्थापकारणीत्वे चकारानुक्तसमुच्चया
र्थात् प्रयोगानुसारेणान्येऽपि यथा फलब
र्हाभ्यामिनः फलमस्यास्ति फलिनः ब
र्हिणः रथिनः तथा बलवाताभ्यामूलः
बलमस्यास्तीति बलूलः वातूलः तथा वाता
तीसाराभ्यां किन् रोगे वातो रोगोऽस्यास्ति वा
तकी अतीसारकी तथा कंशंभ्यां वभाः स्युः
कंशं वाऽस्यास्तीति कंवः शंवः कंयुः शंयुः

केलि शेत्रि केनु शेतु केञ्च शेलः तथा
तुन्दिवलिवटिभ्यो भः तुन्दिभो विघेभः
स्मिन् तुन्दिभिः वलिभः वटिभः कृष्या
दिभ्यो वलः पूर्वस्यच दीर्घः कृषीवलः
रजस्वला दन्तावल शिखावलो संज्ञा
या अन्यत्र दन्तवान् शिखावान् तथाम
ध्वादेरः मधुरः ऊषः त्वारस्त्रिकास्यास्ति
ऊषरः सुषिरः मुस्वरः मुष्करः कुञ्जो
हस्तिहनुः सोस्यास्ति कुञ्जरः कच्छके
तु सोस्यास्ति दन्तिकच्छुरः अस्यदृश्यसी
सोवः सलोपश्च असीसिजलान्यस्मि
न्सन्ति असीवः केशाद्वपि प्राशस्त्ये वप्रशस्ताके
शाः यस्य केशवः तथाकाण्डाण्डयोरीरः
काण्डमस्यास्ति काण्डीरः अण्डीरः मेधा
रथाभ्यामिरः मेधिरः रथिरः लोमादि
भ्यः शः लोमशः रोमशः पामादेर्नः
पामनः प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्या
अङ्गना सिध्मादेर्लः सिध्मलः चूडा
लः इत्यादयो यथाप्रयोगमहा नमा

तोपधात् मश्वश्वमौ तो श्वेते उपधा
यां वस्येति अधिकरणं वहुव्रीहिः वतु
प्रत्ययः सामान्येन मवन्तः इत्यप्रत्ययस्व
कारो नादेवेति विवेकः हृषवानित्यव
शोपधोदाहरणं वसोरकारान्तुवधिस्वा
दोप किंवान लक्ष्मीवान् मकारेन मक
रोपधयोरुदाहरणं गीर्नोवेयनोमंड्र
कन्धुति न्यायेन चानुवृत्ते श्चीवस्याद्याप
व वारेन्द्रे यँमः न मेमिमान इत्यादि किं
नद्विदादिमदस्ति चकाराद् अधिक विधा
यीन्नद्विदादीनां चपारोनां नेवान् वै
विसर्गः इत्यत्रापि स्वोरादेश्यस्य वेन
रतत्र तच्चकारानुवृत्ते मन्त्वर्थे रो पर
यशस्त्वानित्यादो विसर्गप्रसंगः एत
त्किंयत्त्रस्यः परिमाणो वतु इतिरस्यः
परिमाणोर्थे वतुप्रत्ययो वक्रोपः मोनो
पधादित्यनेनेव सिद्धे पर प्रमाणार्थे वच
नेकिमिदमिति किमः किरादेशो वक्रोक्षः
वेकारा चवयनो विस्पष्टार्थे शब्दस्य अर्थः
यत् तत् किंवा परिमाणमस्येति विग

हः इत्यान्नित्यत्रचकाराघः अस्मापेस्यत्रा
सः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणेनेनत्रेतस्य
ति अस्मुत्पयातान्मायाद्रेफोस्यर्थः वच
इतिवाचणवोस्त्यर्थेऽमिनिप्रत्ययोवक्र
म्यः ग्मिनेग्मीकारः ह्रस्वः सः शकारस्येव
जमादित्वमाद्व्यर्थः अथावावागमि
त्रिरितिच्छेदेवाचोग्मिनप्रत्ययः वाचस्प
गकारोन्तादेश इतिवक्तव्ये एवंवाचस्य
स्योपलक्षणत्वात् गोमीत्यादावपिक्रुत्सि
तमनःचित्तेमापितुशीलमस्य क्रुत्सि
तमायी तस्मिन्नतिद्वितौलवामेविवदि
तद्दस्यर्थः ईषत्परिसमाप्तिः किंचिन्न
नत्वे प्रशंसाप्रशस्तुत्सितिरित्यावर
पूर्वैमसः प्राज्ञोज्ञातञ्च इत्यावरटका
रस्योद्विधानार्थत्वादच्चरो प्राचुर्ये
तिप्राचुर्येचविकारश्च प्राधान्यादिष्व
तेसयानेषुमयड्प्रत्ययोवक्तव्यस्यर्थः
प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं वाहुल्यमित्यर्थः
अन्नप्रचुरोन्नमयः मृदो विकारः स्त्री
प्रधानः जाल्मोः समीतकारी ध्यादि

वा॰सु॰

९९ शब्दात्राद्वर्थेपि तदेवाह अमतनमयमञ्चे
द्वइति अमतनरूपइत्यर्थः एवमादिशब्दा
देवगोः पुरीषमयट गोमयं मयट छित्वा
दन्त्यमवीस्थानीयमवकाशविषय तन मधी
नेपटति नहरजानानिवाङ्मयर्थे अ
एवङ्कमइत्यर्थः व्याकरणास्यशब्दोप्या
मरी तस्मादेवह्निः प्रतावपवादमाह
नसंधि घोः संधे संधि सवधि नोयोः स
वेधस्य जन्यजनकभावरूपे विगह
व्याचष्टे संधिजो घावित्यादि इष्ट्वउ
श्यपुरस्कारोद्धानत्वादुभाव्यामवेति
अतएवोक्तं इटउटइत्येतावागमोभ
वतइति नोचसंधियोरेवयथासंख्येन
तत्त्वव्याकरणस्यउवकारस्यसंधि
जत्वाभावाधकारवकारयोर्विश्लेषक्तृ
त्वासंधिजाघकाराद्युच्चेमिकारः एवं
सकारवकारयोर्विश्लेषहेतुत्वावकारा
सहैवमुकारइत्यर्थः विश्लेषश्चवाल
वोधार्थीलिपावुक्तः ईकारोकारयोभ्य
जकारवकारजनत्वाभावादाशिवकैवदे

वानेसुक्ते वृद्धिविषयएवनादेशाध्यापि
कइस्मादेशेनोवदस्यन्तो वातुदन्तेकीवस्य
यास्यागमेस्वश्वरस्येगत्येगच्छुदुन्यवह
रव्याययामस्त्रमनीमेन निषेधयुक्तोहार
द्दीनोचेसेद्धिनत्वमावेपिनिषेधयुक्तोरो
वारिकः सोवास्तिकः नैयग्रोधः वैयासकि
रित्यादि इति इति अस्यजातमित्यर्थेइत
प्रत्ययोवक्तव्यःइत्यर्थी लज्जाजातास्यएवं
तारकितंनभः पल्लवितोवृक्षः इत्यादिए
वं तरतमे २ तरप्तमप्ययसुष्ठइष
ष्ठनेतनया प्रकर्षोतिशयः अतिशयेन
कृष्णः शीतोवेस्यतोयातुदन्तेकीवस्यपा
पाचकतरः पाचकतमः इत्यादेरोतरतमावे
वनेपास्त्विष्ठोगुर्वादेरिति अतिशयेनप्रि
यः प्रेष्ठः प्रियस्य भावः प्रेमा प्रेयस प्रा
देसः स्थूलस्यस्यकअतिशयेनस्थिरः
स्थेया स्थेयः स्थेमा स्थिरः स्थेयान् वरः
वरिष्ठः वरीयान् वरिमा बहुलः वंहिष्ठः
वंहीयान् वंहिमा वृद्धः वर्षिष्ठः वर्षीया
न् तृप्तः त्रपिष्ठः त्रपीयान् वृन्दारिकः

ह्रेदिष्ठः ह्रेदीयान् दूरः दविष्ठः दवीया
न् युवा यविष्ठः यवीयान् ह्रस्वः ह्रसिष्ठः
ह्रसीयान् ह्रसिमा क्षिप्रः क्षेपिष्ठः क्षेपी
यान् क्षेपिमा क्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीयान्
क्षोदिमा अंतिकः नेदीयान् नेदिष्ठः बा
ढः साधीयान् साधिष्ठः युवाल्पयोः क
न् कनिष्ठः कनीयान् इष्ठादयो यथाद
योगं ज्ञेयाः ईलोप इति प्रशस्यवृद्धयो
रादेशः तस्माज्ज्यायादीयसः ईकार
स्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः प्रशस्य श्रादेशः
बहोरिति बहुलोपो भूच बहोरिति इष्ठे
कारलोपबहोर्भूआदेशो यादेशश्चायेन
एकादेशविकृतमप्यनन्यवदिष्ठप्रत्ययेप
रे बहुशब्दात् पितत्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः
अथवा इष्ठस्य ईइष्ठ इति लौकिके प्रण
मांते तत्र बहुशब्दात्सरो पइष्ठकारः
सपि भवति यथा इष्ठ इति स्थाने सन्नप्या
पि आदेशो प्राप्ते आदेः परस्येति परिभा
षया इकारस्यापि आदेश केचित्तु बहुश
ब्दात्परे इष्ठप्रत्यये यकारः यकारश्चाव

त्रिकाद्य इत्याहुः किमोऽप्पदिति एभ्यः पर
योस्तरस्यार्थः वक्ष्यत्वाद्द्वयप्रकर्षेए
वनेह उच्चैस्तरस्तुरः करणकसङ्गवेप्रमा
णाभावान्न तरंतकत्वेनाप्रमिमताः परमा
णावोऽतिशयेनकुलः एवंपरमाणानाम
प्यानेषांपण्डिताद्दिचक्ष्यारंतकत्वमप
तिशयेनकुलइत्यर्थः परिमाणोतिरय
द्वयसमात्रारयः तरधृद्वयसावर्द्धमाने
मात्रस्त्वतिविशेषेण आदिशब्दस्तुरप
हस्तियामेतेऽप्यवपुरुषप्रमाणमस्यपो
रुषं नोचेति वाशब्दव्यवस्थयादिलोपा
भावे हस्तीप्रमाणमस्य हस्तिनेयद्येपु
रुषमात्रमित्यादि द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्धा
रणोद्विःयमाणो किमादिभ्यः किंयत्तस्यो
डतरः एवंबहूनांमध्येनिर्धारणेतरः
एवंबहूनांमध्येनिर्धारणेडतम इत्यर्थः
संख्येयविशेषेति संख्यातुमर्हे संख्येये
तस्यविशेषः तस्परकस्तस्यावधारणाइ
त्यर्थः द्वयोः संख्यापूरकः संप्रसारणास
स्वरस्यरेफस्य ऋकारः षड्भुरोरिति ष
ष चेतुरशब्दाभ्यां संख्येयविसेषावधा

९८ रणोयाडस्ययोवक्तव्यः षष्ठोचतुर्थी से
त्वापूरणीड् इति विग्रहे षस्य षत्वमाख्याता
होडत्वनिषेधार्थमित्यत्रापि षविधानसा
मर्थ्यात्वाष्टोड इति डत्वाप्रसंगः स्यार्विस
र्गस्य व्रह्मत्वाचेत्पत्तोमेडुक छुति न्यायेन
वानुवृत्तेर्वीवस्थयाविसर्गाप्रसंगः पंचा
देरिति सेत्वेपविशेषावधारणोइत्थे सर्वा
त्रानुवर्त्तेते पंचादेई शपर्यंतान्मडप्र
यः सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः एका
दशादेरिति एकादशादेरितिनिपाता
न्नारेकशब्दे दशशब्दे परे आत्वे एवद्वा
दशेत्यादो द्विअष्टानोसमासेसहारंः
सादित्वाअष्टानोसमासेसहारेत्यादिरि
ति द्वात्रयोष्टा: प्राकशतादनसीतेस्यु:
त्रि द्वाविंशत्रयोविंशत् चत्वारिंशादष्टा
वा द्विचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशदित्या
दि षष्ठ्येकादशेभ्यश्च इत्यादो डित्वेविना
पिनोवेति टिलोपः संभवेति तथापिविं
शत्यादोयस्य लोपे टिलोपार्थं डित्व
मितिध्येये डित्वविधानसामर्थ्यात्वका
रणानुसंधानाव पते धाडस्ययासाहरा

च चकारो विकल्पार्थः क्रियाया आवृत्तौ
क्रियाभ्यो वृत्तिगणने संख्यावाचकात्
कृत्वसच् कृत्वसुच् इत्यर्थः पंचवारानिति
पंचकृत्वः द्विस्त्रिश्चतुरित्यत्रापि क्रिया
वृत्तौ विस्येव वक्तव्ये रितिवचनादेःकार
कारित्यर्थः तेन चतुर्नो स्वामी स्यादेरर
अत्रापि क्रियाभ्यावृत्तिगणनात्वहरि शः
गुणाच्छः स्तोकशः अल्पशः अनेकशः इत्या
रितियायपडविनितपश्च अयपटचतोसे
ख्यायाः अवयवे विच तीयोभवत इत्यर्थः
द्वावयवौ अयोवावयवा इति विग्रहः
द्वित्रयी त्रितीयीत्यत्र तसादित्वाशीप इत्या
हुः सरसल यस्यलोप इत्येव सिद्धे डि
त्वे यची प्रसंगात् नद्वित्रप्रस्यायाना
मने नत्वाल्लेनाभिधानु इति श्रीमद्देवा
नुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे तद्धित
क्रियासमाप्तोयम ॥ शुभं भूयात् ॥

देवीदत्त

॥ॐ॥ यस्यसंसेवनात्पुंसोस्यः संसारसार
गरः समुत्तीर्णोनरोयातितंजामिनम् १
एवंनामस्त्रिपान्तोपसर्गान्निरूप्याथप्रिष्ठ
नाख्यातुं मानेनर्थवाचिनाप्यथवेनम
ध्यमंगलमाचरन्प्रतिजानीते अथेति
उन्नयार्थत्वेचास्य श्रानेनर्थोऽधिकारेर्थमं
गलत्वेचाप्यइष्यते इत्याद्यभिधानात् साह्वि
धास्यादित्स्यादिष्वतिदेविधेनाकेलाठिम
कैः स्यादिविभक्तिनिरूपणानंतरमवसर
संगत्यात्यादिविभक्तिनिरूप्यतइतिभावः
अथसर्वभावेनप्रयोगेषुख्यातान्यकथिताः
आख्यातानिः निवारयः नेकेषकृतिप्यउत्स
रनेनकुस्यादनेप्रक्रिया प्रत्ययाइतिपाठे
प्रतिपेमपर्थानेविशिनिप्रत्ययाः आख्याता
ख्यानेप्रत्ययाख्येति तथा तथानान्तइत्यधि
कारविराकरणापाधिकारानंतरमाह धातो
ल् आसमाप्तेरधिकारोयं नाम्नोयईवास्य
त्यादि नासांत्रास्तुकृतित्वेनोपात्तत्वापाद

यो नाम्नः धातोः प्रेरणे इत्यत्र धातो रितु
पादस्यैतुनामाधिकारनिवृत्त्यर्थं धातु सं
ज्ञासूत्रमाह भ्वादि स धातुरिसनोधातुरनु
वर्तते भ्वादिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो
ऽत्र तत्पाणिन्यादिरप्याहुरादि समाप्तेर्द
शगणपरिगणितो गणो धातुसंज्ञ इत्यर्थः
टिघुभादिवदेकैवरसंज्ञार्थासिद्धेः एवं
वाधिकृतानेकान्तरसंज्ञाऽऽश्रयणात्तन्ते
मन्तानामेव धातुत्वार्थम् नैष्वक्रियावाचि
नामेव धातुत्वमतो न तस्य धातुसमान
नामक्रियावाचिनो वाशीनो नैरकान्तर
मेतावाह सर्वेषि आत्मनेपरस्मैपासीमा
त्मनेपदी नचपक्षत्रयपदिनोव्यक्ति न
चापि वाकास्यव्यवच्छेदफलत्वात्तद्वच्छे
दः एवं परस्मैपदी सत्रापि आत्मनेपदादि
नियामकमाह आत्म अनुदात्तङितः चकारात्
शानङो नाविनोयस्येति हुंडुं नस्वादितं
प्रत्येकं संबंधः तस्यासामानस्येति वक्ष्यते

कर्त्तेशत्वादिसेत्स्यपास्थितिरित्यत्र प्रेत्योक्तमा
दित्यात्मनेपदे प्रवर्तीति अनुदात्तत्वेचैव धटे
ष्ठृ चित्त्वाद्दोधातुपाठेऽप्रतिज्ञाने कार्यनोचरा
नेकाम् जित्स्वरितेतः २ जइपस्यस जितु
स्वरितेत् इपस्यमस्वरितेन जित्वस्वरितेत्वाजि
नस्वरितेन् नस्मात् स्वरितेत्वमपि पचादा
वसेयम् उत्तयपदिनो निमित्त मास्यादनी
यमंसा ञौ नियममाह आत्मगामिचेदित्या
दिक्रियाफलस्यात्मगामित्वपरगामित्वा
भ्यो व्यवस्थेत्यर्थः नन्वेवंतु अन्वयादिनिम
त्तसेत्तत्र विज्ञानादर्थानुसंधानादित्यर्थः
परतः परशब्दार्थमन्यात्सकार्यचात् पूर्वो
ऽत्र निमित्तेस्यादि पूर्वमुक्तमनुदात्तेत्वेडि
त्वेस्वरितेत्वेवनन्दृहितादित्यर्थः परासा
त्मनेपदानीत्यत्रनवेत्यनुवृत्तेः परिशेषा
दात्मनेपदम् वर्तमाने १२ द्विपदेवास्व
स्यवेदोनित्वाद्दृञोनिकाचव्यवहारेऽप्रदाइ
ति ञह्मपायाधायत्मातत्रचमावनेवदिप

सा०

२ न्नात्मासर्वज्ञाख्यातगोचरइत्याद्युक्तत्वात्व
र्व्यापारस्यैवाख्यातार्थत्वात्तस्यवर्त्तमान
कालावच्छिन्नस्यविवक्षायांनिवारयइति
स्वयमन्याह प्रारब्धोपरिसमाप्तश्चवर्त्तमान
इति प्रारब्धउपक्रान्तः सन् अपरिसमाप्तो
यः कर्मव्यापारोवर्त्तमानकालावच्छिन्नस्त
स्मिन्नभिधेयेवाच्येनिवारयः प्रत्ययाभ
वेनीत्यर्थः वर्त्तमानशब्दस्यवर्त्तमानसा
मीप्यस्याप्युपलक्षणत्वाद्देवोवर्षतिगृहे
गच्छेत्यादावपिक्वचिन्निवारयः वर्त्तमाने
चोक्तम् अतीतेभूतताकालेभविष्यत्वम
नागतेप्रारब्धःपरिपूर्णेचवर्त्तमानत्वमिष्य
तेइतिकालस्यनित्यत्वेनाऽऽरंभापेक्षत्वा
द्वर्त्तमानशब्देनवर्त्तमानकालावच्छिन्नेव
र्त्तमाने अथवाप्रारब्धमपरिसमाप्तंचास्त्यत्रेत्य
ऽर्शआदित्वादच् ननुकुमारः क्रीडती
त्येवमादावेकक्रियारंभसमाप्तौक्रियान्तरा
रंभेपर्वतास्तिष्ठंतीत्यादौचनित्यप्रवृत्तेरा

रथत्वाच्चमावात्कथंवर्तमानइति चैन्नैवं
कर्मनिपधिक्लीडोपरिनावपिक्लीडनसामान्य
स्यानुपरत्वात् पर्वनादिस्थितेरपिनपात्वाद्
नलहुक्रम परिनोपि चनेसर्वास्मानुनादि
श्चियते पर्वनादिस्थितेरपित्तस्मात्परस्य
ताच्चियनेइति निवादीनोमनानरेसेज्ञारमा
ह ज्यस्येति पाणिनाप्रोक्तमुपज्ञानेवाश्रा
स्त्रुपाणिनीयम् नरधीयनेविद्देनिवापाणी
नीयाः नेवाप्रिसर्थः नाम्नेच प्रथममध्य
मोत्तमाइतिसूत्रेणेषः सज्ञोनरेवापरस्मैप
दान्मनेपदसंज्ञकाश्च ष्टादशाश्चष्टादश
तिवादयस्त्रिस्त्रिस्त्रिशो प्रमाम्प्रथमपुरु
षमध्यमपुरुषउत्तमपुरुषसंज्ञकाभवंति
नेच क्रमात्सामानाधिकरणनामापुपपद
विवक्षायांभवन्तीनमेरेनान्वयः नतु
मावस्पारवानवाच्यत्वेनत्वयामयावाम्बे
पनइत्युक्तेष्टमानाधिकरणयुष्मदस्मदु
पपदाभावान्मध्यमोत्तमपुरुषाभावद्

३ वमेव नाम्न्युपपदे इत्यत्रापि समानाधिकर
ण नाम्नो ऽप्युपपदत्वाभावात्प्रथमपुरुषो वि
न स्यादिति चेन्नस्य पुरुषविशेषव्यवस्था
पकाभावे ऽपि भावार्थं प्रत्ययविधानसामर्थ्या
द्भावस्यैकत्वात्प्रथमानिकमेकारणाभावा
त्प्रथमपुरुषस्यैकवचने चकाराद्युष्मद
स्मदोः प्राधान्य एवेति अनित्वमस्यहेवा
गच्छतीत्याद्योगोणत्वेन मध्यमोत्तमो ऽप्राधा
न्येच स्यादेवपरमत्वं गच्छसि परमाहं गच्छा
मि कर्त्तरि इत्यभिनिवेशैकदेशः कर्त्तरीति
शुद्धस्यैव परस्मैनिमित्तेन पच्यमनेत्तोरनः स्वयमे
वेत्याद्वेः कर्मकर्त्तरीति चकारादात्मनेपद
मपीति आत्मनेपदे ऽभ्यपरस्मैनिमित्तवचनः कर्त्त
र्यात्मनेपदमपि अपाविपरसो गमानेदृष्टा
पको ऽपि स्मनस्मान्परस्मैपदस्याद्विपुरुषात्म
कत्वात्मनामोपपदविवक्षायां प्रथमपुरुष
प्राप्तेन स्यकर्त्तैर्थत्वा कर्त्रीचैकत्वविवक्षा
यां प्रथमपुरुषस्यैकवचनमित्यर्थः एव

चसर्वमुक्तंकारकपरिज्ञायांलिङ्चनव
पूर्वार्द्धंत्यादेरणावपरौद्विधापरस्मैपदमा
त्मानेनतङानावात्मनेपदेपरस्मैचात्मनेभा
गेचववचनानित्रिधात्रिधात्रिपस्तेपुरुषाहे
यांप्रथमोमध्यमोत्तमौ।एकद्विबहुसंज्ञानि
पदान्येकैकशस्तिङाम्परस्मैकर्त्तरिज्ञेयं
नभावेनापिकर्म्मणि। आत्मनेतुत्रिषुज्ञे
यं भावेकर्त्तरिकर्म्मणि। धातोरकर्म्मकाद्भा
वेप्रथमैकवचने तथासकर्म्मकर्म्मकाद्धातोः
कर्त्तरिस्मृतमात्मने यत्तुकर्म्मणिनिर्द्दिष्टंत
तेनेनत्सकर्म्मकात् नाम्न्येवसम्भवेप्रोक्तः
प्रथमःपुरुषोभवेत् त्वंयुवांयूयमित्येषि
त्स्वपिरेवतुमध्यमः अहमावांवयंत्वेषूत्
तमोनान्यथामतः अन्यथानुप्रहासेस्यात्
त्वमन्येहेचमोह्यसहजे अथ २ कर्त्तरीति
निवारयः विशेषणम् यत्तुच्छितस्तच्छत्तु
च्छितानुवर्त्तते तत्रप्रथमाति क्रमेकारणा
भावात् प्रथमोऽकारणवाति वारयोरिप्यर्थेना

सा०

५

अनुःशब्देनोच्यते इत्यनेनैव नस्मिकृत्वाह
कर्त्तरिविहितोऽपिस्यादि अपिचपरगानुशा
देशीवादिकस्यपेरज्ञापनार्थं इत्यर्थः गुणवि
धानार्थमिति गुणः धातोरित्यधिकारात् धरे
दोऽन्त्यस्मिन् इत्यनिर्द्दिष्टस्यान्तिकस्यगुणस्य
नामिशिनयस्यान्तिकत्वनियमात् नामिनइ
गुणस्य इत्यर्थविज्ञायते कर्त्तर्य्यर्थविवक्षायामि
त्यर्थः अपिनादिः २ एइत्यस्यसपित्नाआ
दिर्यस्यमानादिः पित्वेनादिष्वपितादौ ना
म्नामस्मोऽपिनादिः आदिशब्दोपादानादियद
णाऽप्येपायनीस्यादिसिद्धिः ङि त्सेज्ञाप्रयोज
नमाह क्ङिति २ कचङ-चक्ङौ क्ङौ चेत्सेयस्यत
न्यानस्मिन् अप्रुसीतिक्ङि द्विरोपणे द्वे द्वि
रुक्तेधातोः निमित्तभूतात्तुमच्युसनत्माद्दन्य
त्तस्मिन्निमित्तमित्यर्थः एवंच जुहुधुरित्यादौ द्विरु
क्तनिमित्तस्य उसोऽभावात्तस्मिन् नगुणः
नोक्तः सनिनामियन्ते निजुरित्यादावपिनगु
णः अदेशश्च एव अदेसाकेनिकसम्प्रयोगेन

अत इत्यनुवर्त्तते आख्याते प्रकरणात्वात्तस्या
द्वा क्वचित्प्रसंगः॥ क्वचो॥२ अत्रापि स्यादि सेवेधि
त्वविवक्षायोज्ञेनवा तिस्यादावनेतिप्रसंगः
समानाधिकरणानामादि सन्निधानेव्यवस्था
र्थमाह अव्यवधानादिति अव्यवधानेचसोत्र
मवसेयम अर्थेउपविधायकत्वेनवाक्यउपत्वा
तेषांचोत्तरतः पूर्वपूर्वबाधात् नामत्यशायोस्त
त्तरादीनामविशेषात्तेषांचपरस्परतथात्वादिति
भावः विधिसंभावनयोः विधिश्चसंभावनेचवि
धिसंभावनेतयोः विधिशब्दार्थमाह कर्त्तव्यति
कर्त्तव्यः करणायोपयोगी यागादिलक्षणस्तस्योप
देशः अज्ञातप्रवर्त्तनमित्यर्थः यद्यपि विधि
निमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्न प्रार्थनेषु लिङ्
ति पाणिनीयानुसारतो निमंत्रणाद्यर्थेष्वपि
लिङ्दृष्टपूर्वे तथापि न्यायव्युत्पादनार्थं चत्रये
वार्थमयापिवा विध्यादीनामुपादानेचतुर्णा
मादितः कृतम् अस्तिप्रवर्त्तनारूपमनुस्यूते
चतुर्ष्वपितत्रैव लिङ्विधानत्वाः किंतरस्यविव

सा०

५ तयेत्यादिपरमंजरीकारस्वरसादेवोतन्मतेन
नचैवं परदारान्नोपेयादित्यादिवाक्यस्याबोध
केविधित्वेनस्यादितिचेन्नस्यात् प्रभाकरमते
वोतरवाक्यार्थकल्पनेनेष्टानिसाधनत्वरूपविधा
र्थस्यतत्रापिसत्वात् विधेकत्वपदेचनेनार्थस्यवि
धिविषयत्वात्प्रवर्तनात्वायत्रे महाचार्यमतेलिङ
र्थव्यापारो यत्रविषयोन्मतोर्थस्तदुपदेशःऽपत
मानापयत्नानुकूलोव्यापारः सचशब्दव्यापार
एवविधिपरवाक्यः तथाहि यन्नोह्नि विधः प्र
वृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्चद्विषमोपिद्वि विधः
यागादिःपरदारगमनादिषु तत्रप्रवृत्तिनिवृत्ति
जनिकौप्रवर्तनानिवर्तनाख्यो शाब्दव्यापारोत
त्रप्रवर्तनाशुद्धपालितोच्यते निवर्तनानुनञ्स
मभिव्याहृतपात्पन्नार्थबोधको ननुशब्दाव
बोद्धकइतियन्मतेइष्टसाधनत्वविधार्थस्तन्म
तेलिङर्थव्यापारो पूर्ववदिष्टसाधनानिष्टसाधने
तत्रोपदेशस्तद्विषयकयत्नानुकूलोद्यमः सचे
ष्टसाधनत्वमनिष्टसाधत्वेच तत्रयोष्टसाध

नत्वेवं केवलयेनरन्वसमभिव्याहृतनपात्सितुच्य
ते इति पूर्ववत् या आत्मा यइरित्यनइरिति
अत्रषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावान्निर्दिश्यमानस्या
देशाभवेनीन सर्वस्य हि विधानुदाहरति शि
ष्य इति शिष्येशानुरुः शाशुषाकर्नेष्येस्तुपदे
शा हि धित्वम् ज्ञाह्यशास्यवेदपारगत्वसंभावना
ज स्योरिति ननु ङोहित्वान्नुदेनस्य स्येस्यस्य
ज्ञानावधिनस्यगुणाचनावार्थत्वान्नोस्यादेशा
र्थत्वम् अनभ्यार्थस्यनरर्थत्वात् नदुक्तम तात
द्विःत्वसंवर्गमेकुन्मारेस्य विधिभ्योत् चेनयाने
ति अपवादकत्वेन प्रयोगानुसारित्वादत्रत
द्वसंगारनेकाद्वरत्वात्सर्वस्यैव अतः ङोर्वीदे
रित्यतोवाप्राक्तस्यानुषु नेर्कीवस्ययया यदादेश
स्या येनदेस्तानङोनस्लोपः अनयमने अनय
ननस्माच्चनाभावरूपत्वादभावस्य च प्रति
योगिनिरूपणाधीननिरूप णत्वात् नत्रुति
योगिनमयनेन शब्दार्थमाह अनीतीपारख्ये
रित्यादि अनीनागमायाः रात्रिश्चानुपातिका

६ तस्यापवादमहूपं ततोऽतीव आगामिन्यारात्वे
प्रथमैयामहूयेयाव इवति तावान्हयामात्म
कः कालोऽपनतः ततोऽस्योऽस्यपतनः सोपि
मतमविष्यनेनद्विविमः नत्वमनान्वपतनेच्छ
नपतनेवाच्यदिवादयोमवेतीत्यर्थः अनपत
नइति अनपतनमात्रइति सेयम् तेनाप
सोवान्तरित्यासावपतन अनपतनेव्याप्तिम
णार् नास्यपतननोपस्थितिर्निबद्धी हि वी
दिवादेर दिवास विनिसर्गनिसप्तमी ततश्च
कृतार्थान प्रसंगित्वेन निसर्गद्वारणि प्रत्ययेकृते
पिदिवा दिपरत्वाभावेप्यत्र स्यादेव दाइति पूर्व
स्मिते आदाथः आद्युआश्च आदाप तस्य व
सोरित्यतः प्रथमोतमपि विमक्तिपंचिरित्याने
न आइति षष्ठ्येनमनुवर्तनीयम् आ आदा
वा पइति छेदः स्वरादे स्वरादित्वेचोपदेशस्व
स्यायामेव वेदितव्यमित्यभवादित्याहोनानि
प्रसंगः अन्यथा स्वरादित्वाद्दृश्यभावात् वव
नसामर्थ्याद्व पूर्वोऽधेन पतीनद्वितीयइस्व

क्रम् विधानसामर्थ्यादेकेनाराधानुकीर्त्यते
नरे द्वितीयेनकार्यम् एतच्चेत्तनेत्यादिसिद्ध
र्थंकृतेतुल्यविषयारम्भोक्रम् नचपूर्वविनिय
मार्थंनेवास्यानिवाच्यम् विभागवैयर्थ्यप्रसं
गात् ङकारषकाराविति ङितस्तुमक् नकृते
षिद्भिदामाङ्.स्यादिकार्य्याणीत्यर्थः एवम
न्यऽ्त्यादावत्र नचचाकारंमादिकुमेराक
निपपेकर्ष्याते गाङ्.गतौ गाते आदित्वेन
कृतायामितन्यादातौ सवर्णेदीर्घ अकारपरत्वा
भावादादयइत्यस्याभावे सवर्णेदीर्घ गाते
एव मत्नकारात्परत्वादेतोनोतोऽदनतइत्यदा
ङे गाते गासे गाध्वे गे यति आलोपइत्येके
ते गाव हेगाम हेगेत गेयाताम् गेरन् गांता
गे गावहे गामहे अगात अगाताम् अगात
ई गतौ गुणायादेशौ अयति अयेते अयन्तु
आयत् एवंविजिप्रमत्तयः ङङ्.गतौ अव
ते अवेते अवन्ताम् आवत् एवं कुङ्. शब्दे
कवते घङ्. शोधने एवते कृञ् करणे करति

सा॰
७

करिते भज भरणे भवति ननरणे नरति
ननपे नरति एकारान्ताऐकारान्ताश्चमोवा
दिकाएवद्वेट पाने धयति देङ् पालने दयते
मेङ् प्रणिदाने मयते वेञ तेन संताने वयति
वयते वेञ संवरणे व्ययति व्ययते ह्वेञ
आह्वाने ह्वयति ह्वयते एते षडोकारान्ताः
कैगैरै शब्दे कायति गायति रायति क्षैजै
क्षये क्षायति जायति ओपैव शोषणे वायति
वायति ग्लैम्लै हर्षक्षये ग्लायति म्लायति
रैवस्पर्धषच्चनहिंसासु ग्वायति त्रैङ् पालने
त्रायते दैप शोभने दायति चै न्यक्कारे चायति
द्रै स्वप्ने द्रायति ध्यै चिन्तायाम् ध्यायति ध्रैत
प्तौ ध्रायति प्यैङ् वृद्धौ प्यायते छैखदे ख्या
यते श्यैङ् गतौ श्यायते षैवैक्षने सायते ष्टै
स्त्य शब्दसंघातयोः स्त्यायति क्ष्मैस्वेम प
वने प्यायति स्वायति ओकारान्ताष्वक एव सो
वादिकः षोङ् निषमवुनादेश्योपनयेषु प
वने ओकारान्ता लुकमन्ति ओक. वक्क गतौ ओ

कलि कुकम्बाव्हाने कोकते नखसाखसर्प्पि
ले नखति मखति गखलाखड्डाखधाख उष
शोषणार्था नमर्थीयो सखति लाखति ड्राखति
ध्राखति डोखति अगवकृगतो अगति रगशे
कायाम् रगति लगसंसगे लगति वला बुज
ने वलाति त्वगसगगस्य गहूगहूगगसर्प्ती राघ
उलाघङ• ड्राघकृ घङ• श्लाघो राघते लाघते द्रा
घते ध्राघते श्लाघङ• कत्थने श्लाघते अर्च्च
पूजायाम् अर्च्चति कवेङ• रीमदेवनयो कव
ते इत्यादयोन्यधातुसंग्रहतोऽवगन्तव्याः वि
स्तरभयान्नेहोच्यते इत्यच्छिकरणाभ्वादयः
लुकविकरणां व्यावर्त्तकेपस्पनस्मात् अदादेः
उत्पन्नस्येमनेनान्यकार्यव्यावृत्ति जसात् इह
रिति द्विहकारक निर्देशात् हाधेरिति छेदे हे
जभारिति ज्येधकारे चद्विधकार निर्देने जशोज
शिसवर्णाद्दिति पक्षोपेनवापिपरीतनिर्देशा
हुड्ढ्धीत्यासो हान्यरस्याधि हेर्हिः शीङ्
अविकु निगुणाइत्येनेनैव सिद्धत्वादारम्भविधा
नसामर्थ्यात्कुत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्याह

सा०
८

सर्वत्रेति सर्वत्रसार्वधातुके यकि चेत्यर्थः
तेन णिश्यपेविं यदि च श्रमादिस्यास्तावत्तत्रप्रसं
गः अयासो ४ नमीतिद्वितकारकोनिर्देशो वां
तव्यः तत्रैवः खसेवपाऽसानामिति रकारजः
तत्रश्चाव्रवीह इत्यत्रापि अप् आदेः स्था
नोयस्यस अयादि अङ्गुक तस्मिन् अङ्गुवि
षयेत्यर्थः पिबातु त्वामावामङ्गुणः केचित्तु
ईश्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वाभावात्तरूपापत्ती
मारिवत्रिलंतामावाङ्गुणा इत्याहुः तन्नाणु
वृत्तीमारोतोरारविधानार्थविहितेतु धातो
रितिसूत्रे ण्वोर्धातोरिपुवोस्वरे इत्यनुवर्तनीय
म् तत्रश्च लुन्चेतीमाशवप्राति शलक्त्वात
द्यवारत्वेन ण्वोचेत्यत्र रप्यनुवर्तनीयमिम्य
पिभाते ण्वोर्धातोरिपुवोस्वरे ण्वोचेति वर्तते
मानइति तुधातो तुइति तुइति तुप्रवशामो
धातोरितिपवमस्मे तत्रश्च धातोर्विहितस्य
नोरित्यर्थलाभाद्विकरणस्यनोरितुत्तेन् एवं
चासंयोगपूर्वस्य नोरवर्णास्यवः संयोगपूर्वे
स्यनुडव अनेकस्वरस्य धातोरसंयोगपूर्वे।

वर्ण्योर्वर्णयोर्यो ऽन्तयोर्मध्ये पुर्वोऽभवत् इत्यर्थः
क्वचिद्बहुत्वस्यायथार्थमाह नानयोरिति अविद्यव
यथार्थस्तत्रानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्याप्युवर्णा
न्तस्य हुश्नुवोरित्यादेशो नेत्यर्थः वाशब्दार्थविषय
विश्नुवन्नित्यादौ तु श्नोरेवत्वात् न चोश्नुवतीत्या
दौ श्नुव ४ विरोध वायोस्यादीनां गवादिवैष
म्योवाश्नुहृति नत्रपैवानां स्यादीनामादेशिनोया
णत्वासत्यादौ चैवादेशागमस्य इत्यपि बोध्या
यम् णप् चानुम इत्यादि परोक्षे विधास्य
मानानामेवणवादीनामत्रादेशावस्था
योजकत्वेपि यथाचेत्यादौ ह्रस्वो णकारस्य
र्थः ह्रिश्चेत्यत्र परोक्षानुवृत्ते परोक्षाधिकारो
द्वित्वविधानार्थत्वप्रसंगः ज्ञानेपरस्तुनेवो नया
श्नुव आह श्वेत्यतो विप्रतिषेधेन आह
त्यनुवृत्तेः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशो स्यस्यह
कारस्यान्त्यस्येत्याह श्नुवो हकारस्येति अपरार्थे
लोपविकरणादेशाभावेपि ह्रित्वकृतो ऽनुहोत्या

सा

८

हीनोमेर इत्यादौ लुग्विकरणस्यापीत्यादिस
स्वर ४ हकारादिमात्रस्य द्वित्वाभावार्थं सस्वरइ
तिनचपूर्वस्य हस्यादि शेषहस्यादि शेषविधा
नेसामर्थ्यादेवसमुदायापन्नापावयवस्य द्वित्वे
स्यादिति वाच्यम् ननु स्वयुनिरयमनोहसमु
दायस्य स्यात् नचैवमानर्च्छेत्यादौ सस्वरस्या ऋ
पमर्णो दैवस्यात् सेमेवाद्वित्वेनस्यादिति वाच्य
म् अप्येनेन सरत्वसहितस्य द्वित्वविधानात्
द्विरिति सुधस्य योगनिर्देशाद्विर्वचने सम्पने
ररिद्रे चर्पमेनस्पूर्से गारडोक्रम् वृहो
हस्यवर्गीयाश्चोस्थाने झरनमन्यायेनचोष
केवादिनाचवर्गचतुर्थहकारयोगेनरनस्था
ने वर्गचतुर्थो ऽकारः एतच्चपदहृगीगह्मपर
स्योक्रम् ऽपान्नो ऽपान्नोचतुर्थपंचात्मकान्नो द्वि
पेचकपोर्जिवचयपोमीठरकोत्रिस्वन्यायेनसा
ताछिटेन्नादेशत्वेनऽयोगनिंत्वात्सास्पारे
फीत्ववाधम् ऽहधघमान्तो जडेरगवाः स्वप

छवयानो वटनकपाइति विवेकः नयनस्था
विभाषेसर्वशीवार स्यवयपाशेखेन डोर्वमोः
४ अस्यपञ्चकरणात्वात्स्वस्यपसेवेधेन इस्थुके
म् कवेरन्यापेनवक्रमेणेन वाशब्द
वस्थयानवगुवरस्यासे से योगपूर्वस्यअसय
सेवेधिनउवर्णस्यनलोपः असीहोभेजहुपा
देस्यपर्थेनुहेपेनि गुणावादेशाविति अघुसीन
विशेषणाहुणानिषेधावाङुणास्तनोऽवादेश
स्येत्यर्थः उदित्कार्यार्थः लवोपादिनइनिका
र्योर्थेस्यर्थः यजो कपिजलाधिकरणन्याये
नवहुवचनस्याङित्वपरत्वाद्गुणत्युउपसुकेस्य
टेस्ता नक्तो देन सर्वनाम्नापूर्वोक्तो लोपेका
रोवरामपेनेइस्यविधेस्याद् लोपनुवर्तने
इकारश्चेति डोर्वमौवौलोपइस्यतोलोपः
इहसेइस्यनईकारः नतेकारस्यहसेइस्यतेन
सेवेधात् हसेईकारः परिशेषान्नवरस्यालो
पः डोर्वमोर्वे स्यनोवानुवृत्तेर्थवस्थयाचारास
वधसेगेजजादिस्यासेरादेरिसालोपः इवी

वाच्याहे इति चेत्तरः महानेहौ परे इकार आ
कारस्य वा भवति उभयाभावपक्षे हेत्वाभावी
कारः इर्वेति पाठे इई चेन्नैरः ईकारे कारा
भावे सिद्धत्वाकारः उस्याल्लोप इति अनेन उ
सि सुमेः आलोप इत्यर्थः अतुरित्यादर्श
नेन हुंकाऽप्यसमानविषयत्वात् उतोऽत् हारे
हेतवोऽडां प्रयोविधि एवमनेन तन्त्रस्य बाधक
इति हेतोर्विरुद्धस्यापवादः शात्रिभिः बहु
वचनेन शारयोगलेन इत्यपि शेत्याद् शारी
नामिति नि पूर्वस्य ४ शारेरि माकारलोपे उभो
नेत्वात् पूर्वस्य धः नयो ई इत्यत्र वा अवसान इत्य
नो का नु देशे ऽर्थे वस्याधत्र इत्यादौ न रसंगः
इति उ हेत्वादिः दिवारे चतुर्षु इति वर्तनी
निवानुवर्तने पेनाऽऽमस्यापेनापापवादः
आरेः इ चेदोनेयानाभित्यनेवरसत्वनोवानु
कर्षणाद्व स्यपानामधानुदे ष्व ष्व ष्विवो
नेषोमोवचे हेतु पनिष्ठायनिष्व ष्वलेटी
वनेरवमन्नापिडयोगनोमुवस्यापनोपन्

ष्टारे ५ नयोनिमाच ह्वन्ने छ्वं च निमित्ते छ्विति
निमित्ते च षस्य किलादिषकारे रेफस्य चाणिष्ठ
णत्वनिमित्तम् तत्रत्यारफः सवस्य पस्य पवर्ग
योनाम्र शुभ्रप्रियवे हृत्रे स्तुतौ स्तुम्नत्ते
षोनकर्मणी शुद्धरणोद्गागतिनिहतेनोत्स्नः स
नाशाद्वः सेगसेगे छेगपरि छंगे चगण्यर्णः
षिधुगमाम्श्रुद्धानिपुष्टं षस्ने विशरणागमो
श्रुपङेनाषि चिरन्दरगो अवपर्वहेमनिरोधव
वपूर्विकसोजनार्थे स्तनशब्दे परिनिविपूर्वे
षेवृ सेवने ष्टुटकल्पयः ष्टुवर्जितं षिवुनेत्र
सेनाने ष्टुर्ज्जिन षट्सर्वेणे एषामष्टुम
वायेपिसस्पषः तत्रस्थानेस्यादीनोष्ठिर
कोनामपिपूर्वोत्तरयोः सम्पषत्वेडुर्वर्ज्जो
पस्तोपपदे न्यादिधातु हितु हिंगतौ मीना
मीञ् हिंसायाम् न्यानिपातनात्प्रपेनशाद्यः
एषां नत्वणो भवति गद्गदनदपतपदाधामाङमा
ने षोनकर्मणी दत्त वागतिगेधनयो याङ्गायणे
हाकुन्मायाम् स्यामहरणावपू वहशमुहिद्रउप

सा०

११ चये ।चिञ् चयने इति नत्पूर्वस्य नेर्णत्वम् नणा
श्वनेन्नाणाने ।निसनिक्षनिंदायाम् सकारान्त
वकारान्तहशकारादिरवादिवर्जुंश्च षान्ते चनेश्च
वामान्वमित्यादिलोवनोऽव्यवस्थापनीयम
नेपः धातोर्नोगुणा इत्यनेनेनवगुणा ।सिद्धरूपा
साहचर्याच्चतुरपि विवरणाएवमित्यपिदेत्याह
विवरणस्यतु अस्यपस्येति सामेवस्त्री ।विशे
षः उर्घीह अस्यपअकरीत्यादि अस्यपसेवोधि
नहति वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थ इत्या
चाग्रहणादित्यादि नश्चापचनयोनयोः वा
वसाने इत्यनोवानुवृत्तेर्नतु इत्याशावनतिप्र
सेगः क्वचित्रयोधइनिपातः नशानयः इ
तिसमाहारेषष्ठीकवचनम् अधइतिदधाने
र्निषेधः पूर्वस्यति ।तिजसेधइत्यनोधइत्यनु
वृत्ते आदिचानामित्यतोऽस्मानुवृत्तेः पूर्व
तुल्येव नमसः नमच असचतस्य उर्वमोर्व
त्यनेनानुवृत्तेर्व्यवस्थयास्त्रास्ता ।मित्याहेतनर
प्रसंग खरादित्वाद्वितीयोऽत्स्याव उपदेशाव

स्यापोस्वरादित्वा दूान्चसधातुसाहचर्य्या
न्नमपिधातुरेव गृह्यतेन विकरणाद् इति चेन्न
त्त्वम् यद्वानुषिद्वितो मेडू ल्लुत्याद्वनुषिद्वि
हूते डि.सदुरित्यतो डि.नीत्यत्र हूते च्या विक
रणत्वात्समप्यनुवृत्ति डि. तरत्वात्समवात् यद्य
पि विकरणस्यापि धकारश्चैव धानान् डि. य
रवः सेमवः येननाव्यवधानन्यायस्याचनुत्य
त्वेन प्रापिडि. निपरतोविहितो योन्नम नस्येत्य
र्थः नवपड. लुकि नमधातोरपिवनुवृत्ति डि. य
रत्वे समवतो निवाच्यास् नस्यपड. नधात्वेतर
त्वात् दिस्योः २ हसादुत्तरयो र्दिस्योः संयोगा
न्तलोपेनैव लोपसिद्धावेन हूवने नस्यानित्य
त्वापनार्थम् ननम्य ऊक्रूइत्यादौ रेफान्त
कारान्यसंयोगान्तस्यन लोपः डि.यड २ डि.
तिघ्रनड. क्रुञ्जोपेद्रत्यतः कुञ्जद्रत्यनुद्रूतेनकरो
नेरित्युक्तम् नपकरणानुरवोच्चारणीयम् यत्र
पिचनुवृत्तिस्य नुवृत्ते स्तत्रचोक्तुन्स्ययसत्वान्डि.त्व
परत्वात्समवाये न व्यवधानेन न व्यवहितेपि

वचनप्रामाण्यादिति न्यायादुपात्तव्यवधाने
ऽपि तसादिद्वि.त्वमाश्रित्योक्तम् कुरः तइत्या
दौ चोत्वविधानसामर्थ्यादेनरोगगुणोक्रिया
मारोचहिरेगोत्वस्यासिद्धत्वात् गुणसंज्ञापूर्व
कत्वेनानित्यत्वाद्वा उपधायालघोरिति गुण
गुणाप्रसंगः असिद्धवदत्राभादिति न्यायेन
वत्वलोपयोरसिद्धत्वाद्धस्वपरत्वाभावाद्दीर्घ
विधेसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा कुर्वी मि कुर्व इत्या
दौ दीर्घत्वाप्रसंगः कृञः कृञ इत्यपचयोरिति
ईश्वरस्मादित्युत्तरस्येत्युक्ते नुरादेः प्रस
यस्य चित्वाभावान्नि.त्वाद्गुणाभावः कातः कात्रा
नः एवमेवच ननु लोपस्य परे शविशेषत्वात्स
ष्टी निर्दिष्टन्यायेनोत्पस्येव सिद्धावात्र इत्यत्र
र्थमिति चेन्नस्वे नाडस्य सांकेतिकत्वेन प्रति
अर्थकत्वात् अन्यथा स्यान्नडप्रमायाप्रवि
सेभवान्निर्दिश्यमानस्यादेशाभवतीन सर्वस्य
स्यात् तस्मात्स्यानेषष्ठीतमेवैयमुइहसे इत्य वा
त्रनाडस्यस्थानुदृष्टौ वीकारस्य गुणत्वात्गुरः पि

ग्रसर्हीस्यति सर्वस्यस्यात् तन्मा भूत् किं
त्वात् एव स्यादिस्यात् इत्युक्तार्थमिति तद
सत गुरुत्वेनानेकवर्णादेशोपलक्षणत्वे
नोक्तत्वात् अयमपि ग्रहिज्यावयिवीवीहावि
तीकारस्यापि सर्वादेशत्वप्रसंगाद् ङिनेद
सेदिकारविधानात्परिभाषा स्वरे इत्युक्ते ग्रहे
२ यजोऽयवराणां यतः संप्रसारणमित्यनुव
र्त्तते ग्रहामिति बहुवचनेन गणोऽवगम्यते २
स्वपिस्यमिव्यायति ग्रहउपाते ग्रहउपादाने स्म
वयोहानौ वञ तन्तुसंताने व्यध ताडने वश कान्तौ
२ वंव्रज्जीकरणे प्रच्छीप्सायां भ्रस्जोपाके ओव्रश्च
छेदने इत्येतेषां यवराणां २ उऋवर्णाः संप्रसा
णमवेतीस्पष्टः इसात् २ येन विधिस्तदंतस्य
तिहसो नादित्युक्ते येन नाप्राप्तिन्यायेन यो विधि
रारभ्यते न प्रस्यस्यापवादस्य बाधक इत्यसि प्रसंस्या
द नेनानि श्रागसेस्यसंप्रसारणानिवारितनुष्य
स्यमतोनरेसौ श्रोतरमाह एतत्वेनिविकरण
मर्हितेनयकमुहिनमिनिजापयितुपकं

सा०
१२ स्यपादपूर्वविभागा नडः१ शीङ्सार्वधातुके
आर्द्धधातुके शेषः इति पाणिनोक्तत्वात्
भावकर्मणोः प्रक्रिययोरर्थयन्नुपक्रम
ते अर्थ इति भावः क्रियारूपो धात्वर्थः कर्मया
रिभाषके यकि सत्यपि न यकस्यानुलकारस
र्वापित्वाच्चानुलकारसेवेधनी भावकर्मणोः क्रि
याप्रसंगात् इति रूपान्तरस्यार्थः आत्मने भव
ते भूतीवः तस्मिन्कर्मणी च वाच्ये आत्मने भव
तीत्यर्थः न सकर्मकाकर्मकभेदेन धातोर्द्वै
विध्यं वस्था अकर्मकस्वरूपमाह येकर्मद्वैव
पत्तामिस्याभिस्यादिकर्मणि पदक्रियावाचि
त्वेपेक्षाचनपेक्षो धातोरर्थान्तरे वृत्तेः धात्वर्थे
नोपसंग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽक
र्मिका क्रियाइत्यादिना भारं वहती त्यादौ भारस्य
चर्थस्य वहनेः सकर्मकस्यापि नदी वहती त्या
दौ सवर्णा प्रवक्ष्यकर्मकत्वेन प्रयान्त्यती त्या
दौ नियतनया प्रयोजनस्यायास्यादेवग्रहणात्
सकर्मकत्वेन प्राणेरोगछतीत्यादौ च पिवे

दतत्वात्कर्मकर्तृगतव्यापारद्वयमवचतेने
नेसकर्मकाः यथापचव्यापारयः उौरनादिग
नेविक्लेदाविकर्तृगतमप्यधिश्रयणादिचाहुः ये
तुकर्तृगतमेवव्यापारमाचक्षतेतेऽकर्मकाइ
त्याहु अन्येपुनः क्रियार्थः सकर्मकः भावा
र्थोकर्मकः सपरिस्पंदसाधनसाध्याक्रियाच्च
परिस्पंदसाधनसाध्याभावरूपाद्वः अस्यार्थी
कुःप्रमनपदस्पन्दप्रमतिगृहमारस्यानपक
न समुचनतो वोकः लज्ञासनास्पंतिमागतो
वृद्धित्वयमपजीवनमरणोशयनक्रीडारुचि
दीप्त्यर्थोधातुगणोनमकर्मकमाहुः तथास
ताभुद्धिसमृद्धिशब्दनस्पनाशनेभासनेजो
लेजीवगुरुनेवहरननत्यप्रलावक्षुधिसेनु
हीरुविशोकदोषमरणास्थिविहारेषुचस्ते
योधातुमकर्मकोमयमरीचमारप्रमारेषुच
तिसकर्मकाचयुक्ता गतिज्ञानयविध्यानद्वि
त्ताभोजनमेथनेकृतिकमग्रहस्तेपदानपृज्ञा
कर्मिस्पर्शोनातिस्वातिस्वजिह्नोतिपुरुषाध्याय
पमादिकेवरम्यकर्मकोनेयावद्विमानादिक

र्थं यद्यपि यत्र चानुष्ठितिसामान्योक्तेरपि
प्रथमान्तक्रमेकारणाभावान्निवारकत्वा
देशगणानगद्धेनेयकान्तयस्य पित्वाभावादपि
त्वादिरितिनिर्दिष्टत्वादेवगुणान्निषेधासिद्धोरित्व
मितार्द्धधातुकेदाच्चिन्तु त्वाभावस्तापकार्थं
स्यकीत्यादिविशेषणार्थं च न्यन्तरा वापद
मतीनोक्तिस्वाभावः भावस्येकत्वादितिभा
वोनामधात्वर्थः सत्ताख्यातवाच्यः साध्यरू
पः प्रतीयते साध्यरूपाच्चेन्नोक्तभेदः तदुक्ते
न हेतुभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेनाभिधीयते सु
भेरशाब्दभेदान्नोपविभागः पक्वस्यनेतित
स्यादाख्यातवाच्यस्य भावस्य संख्यायोगा ह्य
दित्तियोगवैत्वाभावेप्यभेदेकवचनमन्त्य
नैः करिष्यतेइतिभाष्यस्वरादेकत्वात्समाना
धिकरणपुरुषविशेषणतियामकत्वामात्र
पपदाभावेपि भावार्थः नन्वेवं भावार्थप्रत्यय
यजार्थेनानोपाकादिनोत्पत्येकवचनोनने
वस्यादितिचेत्त्वसं कृतनीहतोभावोऽप्यव
प्रकाशनेइत्येव वचनात्तस्य द्वयबहुत्वाद्व

अतः राघ पाकः पक्तिः पचनमिति लिंगभेदो
विशीडः सर्वत्रगुणविधानाद्गुणोभूताश्चेत्स्वरव
च्छकारत्वातिदेशादेकसुरन्तुक्तत्वानेकत्वेरि
तनीयात्र्यकर्मकेपि क्वचिद्विशेषमाह अक
र्मकोपीनकस्मांचिदर्थान्तरवृत्त्याहोसकर्मनाम
नुभवत्याह: कथमर्थान्तरवृत्तिर्भवत्यतमाह उप
सर्गयोगेति धात्वर्थबाधकेनान्यार्थेस्युक्तत्वाद्व
त्वशक्तिस्वाभाव्यादुपसर्गेणाबाधितनाथलिहो
धात्वर्थः सत्त्वादिरन्यस्मिन्नर्थेप्राप्यते उपसर्ग
विशेषोपसृष्टस्य धातोरर्थान्तरवृत्तित्वेनाको
र्थोत्तकत्वमुपसर्गाणां सत्त्वाचि सकर्मकर्मकत्व
रूपमाह येनेति त्वेनियेधातुर्वावाच्यसापेक्षतात्रि
यामाहेऽ स्तोकर्मकाङ्क्षार्थः कर्मणोनामारि
वात्वेसंभवान्युरुषविशेषोन्यत्रि: रपिकर्मक
उक्तत्वात्वयमाश्रयकिश्च यपकवस्त्रपक
वस्त्रयकनगस्मि ज्ञातोरिति. सत्त्वहेनेति द्विरूप
मानमानस्यादेशाभवेनीनकृकारस्येवादेशो
सिद्धेत्र्यन्यस्यकार्यमिति. लारणाव्यवधानार्थे

सा०

१५ मित्याह उ-कार इत्येतस्य ङित्वे इत्यादेय
इति दीर्घत्वाप्रसंगः न चात्र ह्रस्वविधानसाम
र्थ्यात् एव दीर्घो न स्यादिति वाच्यं तस्य तरत्वा
वर्णैकत्वात् ह्रस्वविधाने लाघवाच्चेयेस इ
स्यतोदीर्घ इत्यपि येइति सप्तमी निर्दिशात्तस्मी
न्निति सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्युक्ते प्रत्ययपू
र्वस्मात्वात् प्रत्ययसेवंधिकार एवतेनेयाजेसा
एवनतिप्रसंगः दीर्घस्या पूर्वकत्वेनाति
स्यत्वाद्धुऽकृत सार्वधातुकविषयात् क्रौवेस
नोमे उकस्तु इति न्यायेन वा तु हृतेऽवस्यावा
सरे षष्ठी निर्दिष्टन्यायेनाकारस्य लुकेऽपि
साधामाणे छिवशो स्याइति दादयः दाघदैपो
पित्वाद्दायते अत्रापि ऋोवेत्यत एव वानुवृत्त्य
वस्यपाव्यदाय व्यायेसादेशेमपि नातिप्रसं
गः ह्नात ततोतिरित अयावेति छेदः ननोते
र्हौतो नकारस्य ख्याव ऋव्याइत्यपीः वस्तुतञ
एवविधीयते गुणाङ्गिसंयोगआदेयस्यस्मे
योगादित्यद्यो आगमाविस्पसंयोगादेस्व

धातोः ऋकारस्य गुणो वक्तव्य इत्यर्थः वक्तव्य
नेनप्रयोगानुसारित्वात्पाक्षिकः यङ्. क्विनिगाद्ये
वाशीर्यिडाद्ये च स्मर्यते स्मरतु स्मर्यात् स्मृतवत्
कृञ्जेस्तु क्विनिगाद्यार्धधातुके च स्वरान्तेनरूपसर्गि
योगात्पूर्वस्मरतोः संज्ञवाक्यक्तिप्रत्ययेः कार्यमं
तरेण मितिरिसे योगपूर्वत्वेन गुणो सेनभवात् स्य
व्ययात्तुपादस्यने गुरुरिस्मात्तावुपसर्गयोगात्पू
र्वमासरकर्मकाद्धातोर्व्यत्ययः स्यादिति पश्चादु
पसर्गयोगे स्मनिसकर्मकत्वेन कर्मणोनुक्तत्वा
त्कर्मणि द्वितीया स्यात् कर्मकर्तृस्वरूपमाह
यत्कर्मणि कर्मादीनां कारकाणां शक्तिरूपता
च्छेदः स्वधर्मत्वात्स्वधर्मरहितेन ग्रामकर्म
णान्याय्यपेनेदुल्लादिद्रव्यमुख्येनेन पदार्था
स्वनिष्ठचेतिमत्वादिगुणयोगात्कर्तृत्वा
पारं निहितोस्तत्प्यापारमात्रः वतिष्ठतेन तत्स्वत
त्रत्वात्कर्तृव्यपदेशं लभ्यते तदुक्तं हरिणा ति
वृत्तव्यापारकर्मत्वावस्थायावयवेनेनिवर्तमानेक
र्मत्वे स्वे कर्तृत्वे वतिष्ठते इति तच्च कर्मकर्तृप्र

सा०

१९ नेवकर्मकर्तर्युच्यते यथाग्रास्तृणाः स्वयमता
मो ग्रानो ग्रास्वयमेवता इति दुर्गः सिद्धेनाप्युक्तं
क्रियमाणं तु यत्कर्म कामकर्मापारे कर्तृगप
देशने स्वयमेव प्रसिध्यति सुकरैः स्वैर्गुणैर्य
स्मात्कर्मकर्त्रीति इति तद्विदुः विक्लोदपाचनस्य
हि कर्तृस्थेप्ययमादिके दृष्टे यो स कर्मकामाक्रमो
पारे कर्तृगपरे इति पच्यते ओदनः स्वयमेव
निविक्लेदमात्राय चनो ऽपाचेः पाके प्रतिकर्मभ
नेऽदनो मार्दवादिगुणयोगात्कर्तृत्वेन विव
क्षितः तस्यैवेह स्थितम्न पूर्वंग निराश्रीयते इ
पूर्व निष्ठत्वे कर्मत्वाश्रयणात्कर्मणात्मनेपदे तस्य
व्याख्यानोक्तत्वान्नेरिति येति द्विकर्मकाणां तु
ख्यामुख्यत्वमेदेन प्रत्ययमेदे इ र्शीयमाह
द्विकर्मकधातोः कर्मणात्मनेपदं नियमपू
र्वकमुत्पाद्यते इत्यर्थः वदेच्चरान्नयतेर्मुख्य
कर्मणि नेन उप्रत्ययः तदुक्तं न्यायस्थो एव नगि
कर्मगतप्रत्ययमुख्यकर्मणीत्य प्रत्ययेनोक्ति दुह्या
दिर्गोणेन्येतु यथ्यारः चीनि उदाहृतेच नित्या

विजन्मजागरिरजनेमगमिसुरमयाविसे
षोगेपोऽहावमकार्यनेमावश्येनामनेनेनेति
ण्यारस्यश्लोकः नीदक्षकर्मयद्वहेद्विगहमुख्य
चकर्मयारु इत्याशंक्यालक्षित्रह्मविच्छास्त्रि
त्रिकर्मयुक्तः निकर्मणामपिकर्मणेकाल
भावाधर्मेनव्याकर्मसेस्यास्वकर्मणोदेशस्या
कर्मकारणोचकर्मसेनाह्वकर्मणोदेशस्याक
र्मकारणोचकर्मसेनामभामुकादिति वाच्यने
यजमानेइत्यत्रामुख्यकर्मणीयजमानेपुत्र
यः परोक्षे २ श्वनेपतनेश्वनीनइत्यनेच
तीतेइतिश्वनपतनेइत्यपिवाङ्गये ननेष्व
र्हतानपतनेनपरोह्वृतेधीतोणावादयोभवेती
त्यर्थः ननुधात्वर्थक्रियाक्रियात्मत्वात्त्र स्या
श्यप्रवीपरीमत्तादयवसाधनसाध्यमानस्य
वासत्वेनेंद्रियविषयत्वाभावात्सर्वथात्वनो
परोक्षार्थत्वत्वाभिनिव्याप्त्याभावात्परोक्ष
गृहणानर्थमितिचेत्तत्वेधात्वर्थस्यानिष्प
न्नत्वादप्रत्यक्षत्वमेवेतिवाच्यंइत्युक्तस्यप्रत्य

सा॰

९७ हत्वाच्चनराध्रियतेऽन्नात्मानेसाधनेस्वाश्र
यधर्मः प्रत्यत्वसुपवर्णने च्ययवाशक्तिश
क्तिमनोरम्भेदोपचारात्साधनशब्देनद्रव्यमे
वोच्यते वदुजगरपुरस्यात्रस्यमत्रकलाहमि
त्यादै वैचित्र्यात्परोदेहित्थ र णादीकिदित्य
तोविभक्तिपरिणामेनणादिरितिसप्तम्येत
मन्तवर्थीक्तं णवादिसंयोगइतिच्याख्यो:
श्राच्छ्यो श्लथ्रस्थच्छ्योनयोः पूर्वस्यह
सादिशेषइत्यत पूर्वस्येतिषष्ठीनिर्दिष्टत्वा
द्दुवउकारस्यनचपुरुत्वात्पूर्वस्यनस्यानेका
ताहेशोपलक्षणकत्वात नन्वङ्इत्यस्य
पूर्वावयवस्यानर्थकत्वात्तानर्थकोस्तेनवि
धिप्रतिषेधार्निर्दिश्यमानस्थपाद्रेण भवेत्ति
हतिसर्वस्येकस्याद्रितिचेन्नेच्छन्त्यासयि
कारेष्टिनितानर्थकस्यापनियममनात्र क्रौ
वित्यतोवानुहृतेव्यवस्थापापदे.तत्किमाथ
कर्मणोप्यनुवोनात्ववोभावसुत्वमनुवम
वे भावकर्मणोर्वेतिकेचित दीर्घाकारकर.ण

मानद्वैर्घ्यमात्रेऽपृक्तस्य दीर्घश्चवत्तार्थेन स्वर्थं
मितिह्रस्वइतिह्रस्वः भुवः २ष्ठान्हतनसंगी
त्वेननित्यत्वात्साह्नोर्गुर्विपरागमस्यायेनेन
स्यधात्वनावयवत्वात्कुणाहङ्गोरप्रसंगः ऋदे
तीदेः २ डुकृञ्करणोत्सगनोडुभृञ्धारण
पोषणयोः वृञ्वरणोष्टुञ्स्तुनोप्रुप्रश्रवणो
श्रुश्रवणो एते क्रादयः ऋदित्वोवेत्यनोमेङ्क्ष
ङुतस्यायेनवानुवृत्तेस्सेचस्तुरिपश्चाद्धेस
मुद्यस्कृञोऽप्रतिषेधः नैकस्वराद्यः स्मुरा
नादिस्यनेनैवासिक्काहिनापिडभावेसिद्धेपि
सिद्धस्यारंभोनियमायभवतीत्यर्थः निवि
यमार्थेनेनहिस्याद्दृष्टिनियमादिडागमइ
ति ऋतः २ नोवेत्यनोवानुहत्यररवदीरखा
रीप्वादीस्यादोहस्यादेर्लघोरकारस्यडाद्यासे
परस्मैपदावापृद्धि ताद्दि २ णाप्ट्येनेकहेशे
नेणावुपलक्षणे ऋतेयोगाद्वेत्यनेनरम्प्रेक्का
सेटकिङ्गित्यतोनेनरमोवानुकर्षणायत्वाचिन्तो
योगाहृाकिमिति त्वान्ततोपः सपेयनुः ममय

नु लोपः १६ पदान्मिनिवहुवचनेन पद
द्वारा धातवो लक्ष्यन्ते पदात्परवकारस मध्य
वर्त्तिकारवञ्चनादेशादि संचरावेष्टकारागो
परश्चमनोनोमिस्वर्णः एकदेसमध्यवर्त्तिका
रवनद्दत्नि किं पदच्छुतुः अनादेशारेरित्नि किं
जमरतुः वकारधिकविधानार्थी॰ह्ल विद्वत्र
विमिनाभावेपिफलमजनत्वपष्ठेणध्यपरेति
नामेत्वलोपोस्तः नलोपश्चान्त्वमनुस्वरलु
कगारिराधांवामेवनः कगाराजेन्द्रासन्नो
मत्तमस्यमगापनः कगारपः शषारदवका
रारिगुराभलाकारगोनेत्य पूर्वेलोपो वेट्
पपदनि एकस्वरादनुरान्नाहानोः परस्यप
पोवाइडवाभरवनिनस्पेसाहिनस्याकित्वेवस्य
र्पः वाशव्दस्यवस्यार्थाघा चिन्निस्पेकम्बिरा
कचिह्नेनेति नडुत्रे अर्ग्नेवेरस्यपः स्यात्
हिडपसजहृष्णोर्वोपदेशेत्वनः अघनिसानि
स्वरान्नास्वस्कृहरहितनमच्चनुनस्माच्चन
स्यात् किन्त्वेपचोत्रन्याशीन्भवनिस्वलुनर

क्येत्वलोपो विधानेनानन्यत्कार्यं विरुध्यात्तागी
जगदुगितिस्यपमाद्यानुनीङ् इति कृगतोक्ये
मेवरलोच्छ्रेदमेव लोपस्यप्येपोनित्यमिट् भ्रु
रिप विक्रयिपाश्चारिषस जदृशोस्ववासस्त
कृरसपिपः स्रू कृउपदेशाविद्यामकारवतः
नित्यमनिट्तुनानादिपिस्यवस्मात्स्वरांतात्तासे
नित्यानिट्थपवायोचिपयवपक्ष्यरदिपर
सपसुट्सहिनकृञोत्तुजम्यान्यापरकारोन
संस्मान्नसेचस्यरिपवदरिपवक्यंच्यग्मे
चक्रीसिटिपविपक्तित्वसुक्रेनरेनलोपोविधा
नेऽन्यहुणाप्राप्निषेधादिकार्येन विरुध्यान्
तेनच्यनुहविपंस्यारोगुणः जग्मिपस्यारा
तुपधालोपाभावश्चगाहुनम इतिणीत्वविक
ल्पात् दहिविकल्पः रःस्यात्स्यः णारोपूर्वस्य
स्तः धातोः षष्ठीसमाधिकरणाप्येन विति
न्यायेनतोम्येनस्याविधीयमानात्तद्वृद्धिः ष
ष्ठीनिर्दिष्टस्यापेन्तोस्यस्थानवस्यादिस्यद्विषस्या
द्धातोरेन्यपभूतस्यानिनतत्र्यगिमिरेसारात्र

नेनंनाभिनोऽयस्य चरस्येनरप्रसंगः नाभि
नः ४ उदितोवेत्यतोमंइ दुत्वावादुहृत्येकीव
स्यपाइत्तेनारेगा नित्यइत्तघ्वीरिगश्चवेति
सनव्यानुमवृविदं अनुवमंत्विध्यइत्यादिसिद्धि
नेत्वासेत्वआत्तेमेरित्यस्या वेधानुकेमेत्यावोमा
वोभावइत्येतन्मस्ये कासादिप्रत्ययादित्यत्रात्मः
पक्षगुपासनसामर्थ्यानन स्यानित्वत्वज्ञापना
त श्चनएवत्रावस्य उत्पाद्यइत्यत्रवन्तइत्या
दिमहाकविप्रयोगः नरस्वरादिविषयत्वात्
तदुक्तं स्वरादेः परइति द्वितीयस्य द्वित्वेन सान
मितिवाच्ये श्शारीनोगादिविधानेनः च्यान्मो
र्गोरोचवत्रमारवर्गास्वरेषुवोरितिश्चत्र तु द्वि
तीयस्य सस्वरत्वेनवतिनेङोर्नुनावेत्यादौ द्वितो
यस्यैवाद्वित्वे रकासिरका सञ्चात्तरप्यत्रपनसा
दिगुरुमहालुरतेवस्वरश्चेतिकासारयः तदु
क्तं रहित्यतोगुरुमात्रेनाम्यादेः कासारयः
येचानेकस्वरकान्तिकासाचाइतिप्रत्ययापड्डा
रयत्तरेनाच्चेत्यर्थः अआप्यदितोवेत्यतोवानु

ष्टने विददरिद्राकाशजागरूपेभ्यो वा॥ ईः छ
स्सतोस्योद्यनकासोवक्तेकासोमासेकासो
वमवेद्नित्यमैवप्रयोगस्येपिस्याविभुत्काकत्रे
रिआम्युत्यत्रनत्कृतोऽनुप्रयोगश्चिस्यात्मनेपदि
नः प्रयुज्यमानस्यकृञ्जएवात्मनेपदविधान
न जागराम्भित्यत्रगुणो न मनिगुणनिषेधस्यानि
त्यत्वाद्गुणः पक्षामाभ्यस्यपस्याख्यानत्वानि रि
क्त्वान्तेस्वाभावः आपण्वाम्भि विदेर्नगु
णाद्नित्विदेराम्भिपरत्वेगुणनिषेधाद्स्येषां
गुणः विदांकुर्वन्तुमह्यनन्तरलेविद्विषदेम
सहत्यादिमहाकविप्रयोगात् कासादिप्रत्य
यादित्यत्रचाशब्दानुवृत्तेनास्यनित्यत्वाद
नेकाच्त्वाद्धेर्लोपाप्याम्भीहुभृहीणाम्भि
त्वच्छिश्लेनानाम्भिति ह्रादेरिच्छ्वभ्रजो लुकि
तिसिद्धानाम्भित्यपीवधारणाद्विभराम्भिस्या
द्वेत्सिद्धेः भ्रजो लुकोत्यत्रभजाम्भितियोगवि
भागोवाजहवत्वनुरित्यादौनानपाविद्वन्नित्येवनु
प्रनिषेधेनुधात्वोरित्यत्वाज्जिह्वियनुरित्यादौ

सा०
२०

संयोगपूर्वत्वादिय स्यपरोक्षयोरित्नि परोक्ष
शाके नामेरूपधाया न्परोक्षार्थकाभावाद्वा
लत्वेन नयोः परत्र जिन्नेपइत्यस्य गिराइयो
वक्तव्यइत्यर्थः नन्वस्मादर्थस्यापरोक्षत्वान्न
स्वयोगासंभवात्कथमुक्तमयुक्तरयप्रयोगइत्य
तआहदेवविरूपेनिर्विरूढे विज्ञ विचित्रेनस्वभा
वोयैविरूपैअनुवधानेनाश्रुपहृवोश्रुपलावः
गोपनंमितियावत् ए नयोरपयोरवकालेश्च
परोक्षकालेपिमावादिवक्तव्यइत्यर्थः गमोर
वहुवचनस्यरूपसत्त्वकत्वमत्रिप्रेत्य गताप
तिगमहनेत्यादि कोवेमतोवानुहकोव्यवस्थ
याजघान अघानीत्यादौ यथादेशोन जघ
म्रियेत्यत्रोपधालोपं प्रनिवितीवाभावान्न प्रस
गः हनोघेइत्यत्र हनोघइति योगादुक्तनिमि
त्राभावेपिचत्वे पूर्वेरव्यानादिकर्मेनत्वरोलीति
पूर्वेक्तत्र घसः सकारस्य स्वाभाविकत्वेनद्वि
लादित्यस्यासंभवात्साहचर्यादेरिति श्व प्राव
सोवश्यारयः द्विमात्रस्येवासस्यपावक्तव्य

इत्यर्थः अदेङ्ग्रहणादित्यस्य लुङि. वा विन्यवि
कल्पाभ्यां च समावेश विधानात नादेन रमा
वान्न चरितमात्रे ङ्मावान्यपि नित्य मिद्रमात्रा
जेघसिध धात्वेतर पदेऽपि लुङ्. लिङोरन्यत्रा
प्रयोगः प्रयोगाभावात्यचैनी नवत वैया
करणेऽप्रयोगे कप्रारम्भकत्वात् आत्तः २ आ
नेगुणी नित्गुणमावार्धाडि. द्विधः यथापि के
नाकृत प्रसंगत्वेन नित्यत्वात् सारात्सौ गुणे च प्रा
प्तानित्यमपरागतो मध्यायेना कारेण त्वाभा
वात् डोत्प्रा प्तानित्यापि सावकाशानिर वि
काशयो निर्विकाशो विधिर्वलवान् इति न्या
क येनास्यानिर्विषत्वाडो विधिरेव स्यात् उदा
हरतिददेशानगमिष्यादि आत्तः २ अत्रापि
गमोस्वरेइत्येतेवमानुहृते नेरात इत्नियोगवि
भागाद्दूरादिपरेऽपि लोपाद्दरिये स्यादिसिद्धिः
तस्यो डीतस्त त्यान्ने इत्युदा हृत प्रक्रियामाह
स्याद्गति स्थितद्रत्यादि समासे आलः प्रत्याहा
रः एवपा का सविशेषो ... प्रसानोन हृति

रित्याहनशसाइति पूर्वस्य हसादिशेषइत्य
स्यापवादः अरेस्मः स्वइतिसत्वेकृतेप्रकृ
भत्वषकारस्यावशेषात् कपाजेववपाः
इतिषकारस्यवपादेशःसकारइत्यर्थः न
डुमेन्नकारमावनुस्वारपंचमौझलिधातुषु
सकारनः शकारस्पर्शेछवर्गस्तवर्गजइति
पूर्वस्य ४ हस्रआरिरिति छेरः विसर्गलो
पेकारस्यसंधिर्सोकेत्तिकेवाऽभ्यो लुप्यत
इत्यर्थाद्दुक्ते तुष्टावेत्यत्रकिलारितिषत्वे कृ
रित्वास्यापिनित्यमिद्दुभावः नष्टोष्यणादे
२ एकदेशेन एकदेशमुपलक्षणं घ्रचित्ता
वाराविन्यायिपादः षजो ५ पनदुरूः व
वपरीभाषणाजिष्टपशायेवहसापणोकत्से
वरणोकेनश्चाह्वानेहुवपत्नीजनेतुसंनानेव
दमक्रायांवाचिवस्य निवासएकोपवराणा
स्यानेभत्वाभाविनोवात्वानः सेउमारणासे
नकामवेतीत्यर्थः सस्वराणां निर्दिष्टात्मस्व
नज्ञात्येनरेस्याद्दुत्वस्यद्दुत्वः इत्यारिव्यवस्था

णादेः पूर्वस्येति पूर्वस्य सेटसमारणो हृतेयजा
मितिह्रितीयेचसवर्णोदीर्घ इति दीर्घ इत्यर्थः
सेटसमारणोऽपनिसेटपदः कि॰ व्रावसाश्रयोज
कत्वादिपञ्जिकेत्यादेः सेटसमारणो ह्रजइतिह्र
जोवव्विरादेशोभवति अनपिविषये पूर्ववत्
क्रिया तुणश्ये २ अशाम्मितिवहुवचनेनाभ्यो
ऽसीदेः इतिहृतोकार अश अर्वंचोहु अर्दैवम
नीनामुपान्तेनोभवनवान विधेयमन सेंजगद्या
द्रव्याभिसमर्थः अवसोघ नादिसेकः विदति
त्यन्यहु दितोवेति नादेः विकल्पनेहत्वाग्रा
नेजिघेकमेवरूपा विकोनेति विजवपने
इत्यस्य धातोसश्रयये परे नादेः वाकेभावो वि
कल्पेनुव भृइत्यर्थः राजाश्चिरकालेननिष्कि
नवानित्यर्थः निष्कात् रिस्यातद्युपसर्ग
पूर्वकत्वादिवर्णस्य तुधातोरिति यकारः
नादेः सहत्वाज्ञय हिषेत्यकमेवरूपे ईटो
गहाभिप्रत्रोदितोवेत्यनुवृत्तेनेकीवस्यया गा
वादेः दीर्घत्वाश्रसेगः क्षेत्रः णादेः पूर्वस्येति

सस्वरस्य संप्रसारणे क्रियमाणे वकारस्य सस्व
रत्वाभावा दकारस्य दीर्घस्वरे स्य हीनस्य दीर्घी
कारे संप्रसारणे जातिपरार्थौ गीकारान्तसंप्रसा
रणे संप्रसारणाम्मिति प्रतिषेधाच्चात पुनः संप्रसा
रणेन च पूर्वपूर्वं हृसारिः शेषः इति वकारशे
षसस्वरत्वान्तस्यैव स्यादिति वाच्यं परत्वाद्बाध्य
परत्वादनेनानुनन्द्योधनानन्तं संप्रसारणमेमत्र
कोवेम्यतो यानुवृत्तेः संविज्ञाये स्यादेतेनान्येहृ
नेकश्चान्नो पुकत्यानन च्यानो गान्ता वित्यस्य
विशेषणोऽस्यादिति वाच्यं ऊर्ध्वमावीलापरस्य
तो वानुवृत्त्यानस्याप्यवस्थितत्वादरन्नाभावान्
पुत्तेश्चतुरः स्वस्याशान ज्ञानमावृत्तेनवानित्य
र्थः प्रजोपवरागोभि त्यत्रेवान्यत्रत्यनो मेडुव
लस्याष्टानुवृत्तेः सिंहाविसोकनन्यायेनवा
त्वरानो वेम्यतो वानुकर्षणात् वजो लिटिन
संप्रसारणे वानुवृत्तेवैनिकेऽपि न विध्याप
तु विध्यपुरस्ताद् विप्रतिषेधे सा केवेत्र इति
वेत्र इत्यस्य वेयारे शोव त्रय्यः श्रन्न पिवि

वयेरणासेपूर्वस्येतिसंप्रसारणोउपधाया
वृद्धिः ग्रहाम्रिति द्वितीयसंप्रसारणोत्रिप
मारणोप्यकारस्यसत्वरत्वाभावात्संप्रसारणा
भावेवकारस्यसंप्रसारणोसर्वर्णादीर्घत्वेकुप
नुरित्यादिश्रनपीत्यस्यणावाराणुपलद्दणा
नासेचपुभाटुवपिषेत्यादेनित्यमिट् वपारे
णविधायकस्यवञ्चेत्यत्वेनप्रयोगानुसारित्वा
द्विकल्पत्वेनवपभावेपजाम्भित्यादिसंप्रसा
रणास्मेवानुवृत्तेर्व्यवस्थयाकिनेणासेचिक
ल्पेनसंप्रसारणोनान्यत्रावीइति ~ नियमादृत्वा
भावेऊत्वेकृचनुरित्यादिसंप्रसारणाभावसं
धत्तरणाभेत्यात्वेऋात्वेनुपुविनिऊविधे
ववोचनुरित्यादिवविपववापचेजोववपवपि
तिपावेवऋव्यत्वाद्धेनोणासेवायवारणः
किनिणासेसंप्रसारणेऊत अपिशपवहते
प्रसारणाभावोपित्यर्थः यग्र छेत्यासेपूर्व
संप्रसारणोरइत्यकारः ऋकारात्पूर्वस्योपधाया
त्वारत्नउपधायाइत्यस्याप्रसंगः यग्रछेत्यत्रछे

सा०
२२

शवरान्नाग्निनाषत्वे कृत्वेनेनुपञ्छन्तुरित्या
दौग्रहाग्निनिक्रुनोन सेप्रसारणमनश्चाहसे
योगान्नाकित्वमित्वमिनिमेयोगान्तरस्यागवा
दे: किंत्वणाभवनोस्यर्थः किंत्वाभावात्संप्रसा
रणाभावः गारिकिदिनिकिंन्हेज्ञाविधानाद्व
साभिप्रायात् अपित्वादिरिति ङित्वाभावोपिन
वयव्याद्दीनामेत्वाभ्यासलोपार्थत्वनाकित्वस्य
र्थक्यमिति वाच्यम् गाङ्गाविन्यनुवृत्तेरावश्यक
त्वात् हि: निसुत्रे पुनः त्वारूपयोनः पुनर्यारि
तिहल्लोवत्यास्कारः पुनः पुनर्भवः योनः यो
न्ये क्रियासमभिहारः गतयोर्थे लाडेननास्ति
यान्यनेनस्पलोट स्तुवादेयोपरस्मैपदरूपा
स्मनेपदेनयोः एकवचनोदिस्योनरेनाकेमा
त्वरस्यैवरात्मनेपोधातुभ्योविधान्यनेसर्व
लकारापवारः वक्त्र क्यन्वेन उपयोगानुसारि
त्वान्न्धयोर्विषयेऽनेकक्रियासमुच्चयेचानव
पूर्वास्मिन्लोट्विधानेयस्माद्धातोर्लोट्स्मा
त्तेपयोज्यः क्रियासमभिहारत्वात् लाडेनद्वित्वे

याह्नोपाहीनयानि एवंपानः पानिपाग्ने
पाथः पापयानयानेनिष्पेनाप्ययाङ्क्रिया
ह्रीस्ययासीनयासमभीरूपेणेनतुलोल्लनी
वाश्रधीछाधीषनिश्रधीने एवमन्यद्वेष्टवि
छये:धीषमधीषमिनिष्कज्जमधीषयडेनेति
यासमभिहारोनेनतुलोल्लस्वानिलोलूयनेस
मुच्चयेनुसामान्यवचनस्यधानोरनुप्रयोगः
सकृत्स्वविधानाः स्वदेन्यव्यवहरणप्रपञ्चतेन
लाघिकमावारसेतव्यवहरंतिलक्षमोलुषि
वनस्वारस्तेस्यव्यवहारपल्लुगंश्रास्वारथंइत्य
व्यवहरणपदे हिस्वोलोडमावपदेलडादि
पुनःस्वारस्तीन्यव्यवइतिइत्यादिउदाहरणं
निघुरिकार्के रेत्यादिपौराणाः इत्थमनुना
प्रकारेणाहर्निशोपन्यहरिवरचरणस्यस्वान्य
चक्रेकृतवान् किंकृत्वानमुच्चिद्विषाईडे
णाविग्रहासंयुधः पुनः पुनरः निशायेन
वाःववस्केरनुलावमुमोषजहारवेत्यर्थः
इत्नेणयादिप्रक्रियाव्याप्तिषि २ एनेपान

द्वयोः स्मरणाद्यस्य याञ्चाशीर्लिङि ग्लानप्रा
र्थेनेत्वपरेऽपि शेसनेचार्थीवाच्येऽवेनिइत्य
र्थः तेषां चापि त्वाऽन्नादित्वाच्चेडित्वादुत्वादि
मादेः सेटसारणेऽनादे २ अपि दाधामागोहा
कपिवसोस्था इति दादयः गेयात् सेयात्
दादेरन्यस्यादादेरित्यनुवर्त्तमानेपि गुनदा
देरिति गृह्णात्यस्मैप दरावनदासोऽस्या
देरनुवन्तामेड्कञ्चुत्यारानुवृत्तेः संयोगा
देः स्थानस्यादेनस्य वान्यस्य ग्लेयात् ग्लायात्
म्लेयात् म्लायात् स्थादियादादेरिति रिड
त्यनुवर्त्तते तत्र दकारस्यवेदोऽरेशाद्धि त
रणस्य चक्षवयानार्थीत्वा षड्इति दीर्घत्वापुर
गः कस्वस्त्रस्वाईक्षक प्राः वस्त्रविसुरल्लाः
उः ष स्येकवचनो नामिः अन्तिम सौखादेः
एकत्वरत्वादन्तित्वे सौखादेरत्वेन्नादिरि
तिङि त्वारेवगुणाभावे सिद्धः पमारेत्तोनि
पमार्थः अनितेनिस्योच्चस्यपेगुणोत्रेनि
अनएव वेडी अन्यानुदात्तेन्वानितेरि

ति किंवरघो ऽस्वस्मात्स्वो ऽयं वस्वस्मान्नः एत
म विषयः नस्वतनोपलब्धामि निपातीन्य
विरोधः सीस्यनासीस्यपो २ सिरुक्षः सद
क्षयामान्त्यानः सः नानारो नारसादि सीसी
घरिः सवन्त्यारो ऽनविष्पनिस्यपस्यवृत्ति
यानिक्रमे इत्कार्थस्य तस्योपरानात् उगु
पानेऽस्यारो स्वार्थकसस्ये डमावः नेकत्व
रातएकः स्वरो यस्मिन्नतस्मात् धातुपाठेथ
नुदात्त इत्येके विद्धुलवः पर्षो नेनत्संग्रहो
पैति श्लोकः ऊदृदन्तैर्यौति रुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडी
ङ्श्रिभिः वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ताषा
नवोनिटः वसन्तिः शक्लृपच्चमुचो रमीमस
मीनमिदभिनमिसोधि इद्यिहरहिहो
रुदिः २ दहिहिंशिहशिरे पीस्पशिमशि
पुविक्रशः लिशिशालिष्टुनितुदायुसाध
युधः शुह्यनी २ क्रुधिक्षुधिका धिवेधि
शुष्यतिः पुष्यति श्लिषि तुषिद्विषिविषि
बोशिसृष्टिकर्षिनो ४ नप्तिष्याषिवपवि

तृपतृप्यतिदृप्यतीसृपसर्पो लुपाल्लिपो ले
खिश्चिरित्तुरः ५ भूरिः शरिसस्तास्पृष्टुदनु
दन्तुदः स्वेपनिवपत्रिरव्धिननिर्विघ्नैः प
चोविरवञ्छिरेजपः ६ निश्चिः सिध्विसुग्वे
भजिभजीमजनिपजम्पजः भुजिः सेजिरजी
मजिमज्जिभुजीविजिर ७ इमेहलेनेषामि
डुदृनिदंधातुसेग्रहः अकारेनइकारेन
रुणावेस्तुवश्चवमो त्वगुनेजनेशीङ्स्वप्रणु
मिश्चलो लालुनोदत्तुणाक्षेटेडोस्फुरगनितु
षोः डीङ् विहायसागतौ भिवसेवायोवेम
सेभक्तोदन्तआवरणेणधिविकारणलावर्जि
यित्वाणकाचः णकेस्वरा स्वरेणाधातवोऽनु
नासा इत्यनिटोज्ञेयाः वसन्तीत्यविकरणा
निर्देशात् हसनिवासे शब्दे णकौ पत्त आरने
रमरामस्पष्टमसेप्रनेदुत्तमच्छाणोयमदु
परमेरमुक्रीडायां मननतानेयस्याम्योनति
ईशान तस्मिदहत्वेशाके हत हिंसागत्योः
गम्लृगतौ दिह उपचये दुह प्रपूरणे मिह

सेचनेनासवेधनेवदष्टापगोलिहखारवार
नेरुहजन्मनिषाददुर्भाविचररस्मन्मीकरमारि
श्रुश्रुनिसर्जनेदृष्टीरप्रसाप्तेशातशानेस्पश
नस्पर्शनेमपाभ्यामर्शनेविशप्रवेशनेरणि
हिंसायामुपशात्वाह्वानेगणि अलीभावेरिश
हिंसायांधिषुसेराद्धौस्वादिकः यइत्ययो
ननिर्देशात् राधिरभ्यावरणेरागसायसं
सिद्धौयुधसंप्रहारेशुध्दशौचेबुधम्रव
गमनेदेवादिर्यप्रत्ययांतनिर्देशात् बुधके
थेबुधविमुक्तयायाबधनादुनेमुखशोषणाउ
षगुष्टौसियालिंगनेषिधुराहेबुरवेवृत्ये
द्विषअप्रीतौविधुसेवनेविशस्वयाग्नौआर्षि
वरणनिर्देशाव उभावपिविच्छ्रमचर्णने
त्विषदीप्तौतुषतुष्टौविच्छविशेषणोदृष
विलेखनेतोदादिकोयौवादिकश्चतृषिक
र्षतोनिर्देशात् नपएष्वर्थेनिघरवणाआ
रवाग्नौतुवप्रबीजजननसंतानेजिषप्रणय
लिलेपलुपच्छेदनपप्रीणनेरयहर्षविको

सा०

२६ चनयोः सङ्गतौ शप उपालम्भे मेकृकश्रा
क्रोशे लुप स्पर्शे क्षिप प्रेरणे स्फुर स्फिर गति
प्रोषणयोः हन पुरीषोत्सर्गे छिदिर द्वैधी
करणे भिदिर विदारणे क्षुदिर संपेषणे ऽछृद
मर्दने शङ्क शालने षङ्कु विशारणास्य वसार
नेषु विदरस्ये विद परिधाने तुद प्रेरणे नुद
व्यथने विसगात्रच तरणे पद स्पर्धायां निर्देशा
न्ते रैवादिः पदगतौ विद विचारणे विद सत्ता
यां तु विकरणाय विकरणा निर्देशान्ते छिवि
देस्यो निवृत्तिः डुपचष पाके वद परिभाष
णे तु वा व विस्म विचिर पृथग्भावे रिचिर
विवेचने व्रहसी पा पारे जरागे णिज्जिर शो
चपोषणयोः विचिर दरणे मुञ्च मोचने भज
सेवायां भञ्ज आमर्दने त्व सज्ज पाके पज देव
पूजा सङ्ग निकरणा शाने भुज्य जहानौ युजि
योगे युज समाधौ पञ्ज सङ्गे रञ्जो भङ्ग घुज प
रिवर्जने सृज विसर्गे दम स्तम्भ हौ मृज कौटि
ल्ये विजिर विवेके हलेने षुङ्म धानवोः

मिटः स्यो से २ भविष्यत्काले धुविहितेभ्यो
दिभ्युपरतो धातोः स्यादि स्यर्थः यद्यपि वर्त्त
माने त्यादि विधानान् भविष्यत्काले ऽसंभवस्त
थाप्यस्मादेवसूत्रप्रकारं भविष्यत्कालेपि नि
वर्तिः अथवा भविष्यत्काले ऽनिर्दिष्टे ऽविनि
तास्मिन्स्यात्याद्देस्याद् ४ स्य प्रत्ययो भवति इति से
देत्यानुबन्धः केचित्तु निवर्दि परः स्य प्रत्ययो भ
वति भविष्यत्काले इनिवसिद्ध विधिमाचष्ट
ते षढो २ ढुहो वेस्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थाया
मधुलिट्स्यतीत्यादेः स्यात् ॥ से परेत् ढूक् नतः
२ हनेवस्त्रुनेच हनन स्मात् गमात् ॥ २
नतो वचने विस्मा स्येनगमः इत्यनुवृत्सा केगम
श्चनितुअदितो वेस्यतेरन्तो वानुकर्षणा थव
स्यपागमे परस्मैपरे वैनात्मनेपदे से गोस्य
तेइत्याहेहिते इत्युंरुताचौ भयपदेपि आहति
छतेवाश्चकारेवर्जिगमि बेस्यञ्चापि विष्यइ
स्तत्रगुणाभावार्थं नडोडित्वाह्णापकात् धो
तुनी स्यादेद्वहनित्यप्रत्ययो स्यलघु

सा०

५७ त्वाविधात्वात्वाद्गुणः उपधायाः २ गुणाद्
यनुवर्त्तनेनस्यचत्वसेज्ञया विधीयमानस्य
नाम्निस्थनेकत्वात्वाम्निनः इत्युक्तेत्रियायाः
पूर्वोक्तायाअनित्रमेहेतुमरमावाद्गोमस्य
प्यनिष्पन्नाविरूपर्थः दिवारावद्धिमनोदि
वादिरित्यनुवृत्तेः पूर्ववद्दिवादेपरइतिउ
राहरनियादितुहूहि रित्यादितुगिवस्यतु
वृद्धादेशलिंगेनहेतुत्वेनाद्यानरनिष्पत्ति
प्रमाणानरारवगम्यवाक्यप्रवृत्तिः स्यादेवं
विष्यतीत्यनेनविष्यतीत्येनर एनुवर्त्तनी
ये भ्तेर भ्तइतिसामान्यनिर्देशान नमात्र
इत्युक्ते दिवादियर इतितुपूर्ववत दारेर
इरिनोवेत्यनोमेडूकत्तुत्यावानुवृत्तेर्धीये
द्दशोष्ठोसोऽप्रमनिम्पोवासिलोपः अप्रशादे
लुगीत्यतोमेडूकत्तुतन्यायेनलुगित्यनुवृ
त्तेर्वीशकारेवबालोपस्यलुग्वन्दावाद्गुण
वृद्धभावः नानिटिसइत्यवेनेनियोगवि
भागादिन्निसिक्तोपिगुणोन स्याविरः सि

अश्वाचाविदृष्टस्याविवन अभेवास्मिंसत्यपिलो
पस्यलुग्वस्नावान्यस्यमलक्षणान्यापाप्तुसन्
उस्यालोपइतिउसिपरे आकारस्यलोपोवक्तव्यः
वक्तव्यत्वेनप्रयोगानुसारित्वान्नगेहस्यादेरित्या
धुनमधुरुषराकारादेः स्वरेपि मेर मेरुरित्या
चाहिमाशब्देप्रयुज्यमानेइमेसमवर्गीरीढत्वे
पिमागारित्वावटोऽवगोऽपि लोपविधानस्य
सामर्थ्याद्वाविधानेपिलोपइतिमामेवानरे
रित्वादिसिद्धिः स्वयोगेपिटोलोपमिच्छेती
यथीः सउवाचेयथीः यज्ञानिस्मइत्याजेत्यथीः
तीत्वाहूद्विधातोर्नीमनइत्यनेनेत्यर्थीः से
१ प्रथमैकवचनेस्यसेर्हिष्यरत्वासेमवास्मि
रत्रभेलेसि अविरुपसर्गप्रयोगः इपेनद्गो
तिहृत्वमचवचलयः तेश्मेनयेषानेहसाना ग
ताहिंसानेजनयोऽश्वमघानानेजागर्मिद्गात्वे
हसने आदिशब्दत्यागेकटेप्रभलयः एकारेनः
श्रेनश्चपायनेश्चोपारम्भं एनाच्चजेयित्वाऽस्ये
षोवृद्धिः वक्तव्यत्वेनप्रयोगानुसारिकत्वादिषु

ढो सोहसोन्तस्याधिन अचेतीत् नपाहसादेल
घोरकारस्य डादो सोवा अरवारीत् अरवरीत्
लोपः २ परस्मैपदत्वाभावाग्नित्वाभावाद्वृद्ध्यभा
वः अरिते स्यासोदादेरिनिकारे ह्रस्वत्सिलोपः
गुणविधेः संज्ञापूर्वकत्वेनानीत्यत्वाद्यिनादि
रित्निगीत्वाभावे ङि त्वादानतरभावः ५३.५ ति
५३ अधूयनेऽन्यस्य विकल्पेन णौ आदेशो व
क्तव्यः इत्यर्थः ऊसात् तस्मादुत्तरस्य कुत्तरस्य
सुके इरितो वेत्यनेनो वानुवृत्त्या व्यवस्थया रेधि
कत्यादि सेटः सलोपाप्रसंगः अन्यथा यस्मा
पदागमस्याप्यनेऽसादहकारान्तरस्य सेटोऽपि स
लोपः स्यात् इरितर इत्तरत्वस्य तत्यात स्मा
न अघ्रापि दिवादिपरत्वे पूर्ववत् येन नाप्रा
प्तिन्यायेन याविधेसरपवादः इत्यर्थः ङ का
रो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः अनिटो २ नाम्नि
नो विचनो यस्य यास्मिन्नांस्नाम्निवत्तस्य अ
निटो योगविभागात्तको दिरग नि शेषणं योरित्या
देर नाम्निवतो पि अस्कोसीन रञ्जरागे अरांसी

त् नवाभिर्हि छस्थानेऽवेति नियमात्तस्यादिवा
चे आरैडोऽह द्विरित्यत्र नाभिर्नेनतु हलः नाभि
वहूस्ताचैयर्थ्यप्रसंगाच्च वस्तु अवलीनःस्या
तावेन हहूवहूवाविशेषाभावाद्भावमभावेन
नाभिवहूवचनमुनराष्ठ्य अनिटइभि किं अवेरी
त् नेकत्रयमित्यभित्यर्थः ननश्च ऋकारोनान्ते
रशोङि.त्वपिङ.गुणाः उपधाया गुणः अरशीत
तारः ४ अनः ऊसदृशोद्दशाभिनि बहुवचने
नस्य शमनजकृषसृपदृपउपादीयेनेहृषोरी
नोवेति केचित् दृशादीनोऽसेवे धिनअरः रइस्य
यः माद्देशो भवतीत्यर्थः रा इत्यादेशे तु ऋ इत्याति
ऋत्याप्रसंगः ऋकारस्येव रास्येव रादेशे दृष
भित्याद्यावधिप्रसंगः अनोअरद्दत्युक्ते यद्यपि
सिस्योरितिगुणः प्रतिषेधलक्षणापिनोक्तमनि
त्यमित्यवादाद्देशो गुणारादेशः ननोऽत्र उपधाया
इति वृद्धिः कृषादीनां च अकादीत अकार्षीत्
अद्राक्षीत अनाप्सीत असाक्षीत अउ.पिइ
तिकेचित् अनयत सिस्यो डिन्वादेव गुणानि

सा०

२८५ यधे सिद्धत्वेनेन नियमनाच्चेच्छस्यादेशो गुणः
लितुषारे २ लङ्स्यस्यसेलिट् लिड्वुषारि
श्चलुलुषारिः तस्मात् उषारिश्चतपाठक्रम
गाकिंतुप्रयोगवशादत्यागमास्याशुतादयोपु
षादेशोङ्गत्स्याः ततश्चास्यनित्यात्निवर्तिलिप्
सिचे् वेत्जेहस्रशास्तत्रमनीष्योपिअगमादिस्यत्र
गमोस्वरेडस्यस्याधिटक्रेवहेवचेरितिइप्रस्यय
परेवुचधातोङ्स्त्रादेशस्यचवेरमागमङस्यधीः
मित्यदेस्यस्वरात्परः रशाहश्चपश्चषश्चतेषा
तेपषोतेत्रणाद्दे हाणन्वोदस्यस्यत्रत्यकेसेवेधः
श्चतिटोनामिवङस्यस्यानुवृत्तेईकारागतानाम
मिटोनामिवत्वेनस्युपधात्वेनवनीतनामुपधा
दिस्युक्तेइदिनोवेस्मतः सिद्दावद्दीकतवानुकर्षि
गातचवस्यथादशेवर्जितपित्वेयुक्तेवक्रव्यमेव
चैतन्नामुपधात्किंअधाद्दीन् इतिसारस्वतव
मादेलुङ्क्रियागवाप्याह्रीनुकषङ्कुकारः से
वेधि भावकर्मतिरूपगो वतिनीनेअपेतिश्चनु
पूर्वस्यभवनेज्ञानाद्यन्वेनसकर्मकत्वात्कर्मणि

ष्ठत्वयेसर्वपुरुषवचनेनत्वभ्यासोणिदा
रित्यादौवेत्यनेनोमेङूकलुप्तिम्यायेनअनु
वृत्तेऽस्यवस्यपामावकर्मणोर्थवनेन्नौत्वाग्नि
निश्चनुहेम्सेवनिकेश्वेन पचेइत्यादौ लो
पःप्रत्यामित्येत्वोच्यातलोपोत्वरांनानामिनि
त्वरोनायेधानेवोदनगृहेरहेम्यनतनसेवेधि
कोभावकर्मणोविहितत्वानामीत्यपरागीत्सेत
कृदुत्ववत्त्वेभ्यः सेटामिकोश्यकल्पनोगी
त्वेविधीयतेऽनिटावेटो विकल्पेन विधा
नेनस्यात्वामिनिवतुनत्वननगीत्वेविशि
ष्टस्येटोविकल्पेन विशिष्टविधेः पदेसेटो
ग्राह्यएवेट्श्रनिटोवनेत्यर्थः गीत्वाद्वहिरि
निधालोर्गामिनेइत्यनेनेत्यर्थः इगन्त अक
र्त्रेरितनिमुक्ते = परस्मैभावकर्मणीचस्यु
क्तेङ्रितोवेत्यनेनेरलत्वाद्यानुवृत्तेर्भवस्यपा
ऽत्वनमपापनेत्यादोन तथाग्रराड्श्रस्तो
ष्टाम्नेष्टश्रकरिष्टश्चपणिष्टनेङ्गेतःअ
घोचनश्रणामिष्टश्चविधिष्टत्यादोनेक

३० रेश जग्मुषा र्थमाः सनेनाद्व यर्गीर्णामाकि
रते अक्रीडा गीरते अगीर्ष्ण अयते: अप्य
यिषसते ऐनैमिष चिकीर्षते आचिकीर्षी
ष तथा त्वरादीनां इहडवा अकारि अहु
अद्रोहि अद्रुग्ध इत्यादि प्रयोगा इ स्पु अप्रमाली
षानामिनयाप्वुपधा हस्वार्थमादमेटस्व से
र्गित्वमिति अपहीषानाम् इत्यादि वीर्यग्रह
मिति दीर्घः पारायेरिति आदिशब्दात्पदी
प्रोजनि प्रादुर्भावे परि आप्यायने ताप प्र जा
निशामनयो: कुप अवगमने डोप्यायीष्टे ह्रो
रम्यापापिशब्दाह्न अस्यापि षत्वादि अति
यपोनः पुन्येमशार्थ स्वानिशयः क्रोवेस्य
रेवानुवृत्ते र्धवस्ययान्यनिशये न चकास्ति
जागर्ति चेत्यादौ हित्वरादीनां साचेत्यि न
चिपमीनी स्याद्धि त्वरे स्यापि गत्या र्थाद्वेको टि
स्य एव लुपसरवरजपर मरदरे शगम्यो मा
वगर्हीयामेव चनमशाप्यर्थ भावगर्हे यामिश्र
णापि लुपादेः स्यादिति केचित्तु तु वमीनो

शुश्रूशोभायां २ अतः आत्मनः पूर्वस्येति ८८
अज्ञापियङि सतीतिलुक्यापियणास्यान ते
तश्चवाचरीस्यादिक्रौवेत्यतो भड. इति च
पेनवानुकर्षणात् ऊवस्य यागमादीनां नेति
ऊगम्यतेऽस्मादेरे नष्ठाचिन्स्वरणावोपि यङ्ग
वति इत्याह स्वरादावदादीनामितिस्वरादि
गुणेऽअटारयः अट् अश ऊर्णोति अर्द्धि
प्रभृतयः तेभ्यो यङ्. वक्तव्यः इत्यर्थः स्वरादे
यङ्द्वितीयावयवः सस्वरः तत्रतस्येवद्वित्वे
यङ्गनुष स्वरोनतत्रस्युक्तत्वाच्चस्यद्वित्वानं
तरे सस्वरत्वमपि भवति तत्र प्रथमातिक्रमे
कारणाभावाद्वर्णावत्वमेव अण्वकायङि स
निधानोरिभुक्तत्वात् यङि आगमे सति स
धातुरितिसंज्ञायां यङ्. लुकि तस्य द्वित्वे अन्य
णासार्वधातुके वा तो लोपेनेहसिद्धे सयङो
रवर्णावत्वेवेनयणस्प्लगात् अन्तरावयवतोपि
यतोस्यादेः तस्येव द्वित्वेन तस्य पूर्वस्यहसा
दिःशेषः इतियलोपः धऽइत्यनेनकोटिल्य

गमनेममित्यजने अघटोगत्यर्थत्वात् कौटि
ल्यएवयद्विधानात् आरार्यतेइत्यत्रगुणा
र्त्तिसंयोगोरिति गुणोरेफस्यद्वितीयस्यद्वित्व
ससस्वरइतिसस्वरस्ययङ्नाद्वितस्यवाद्वित्वे
हसादिशेषइतियकारस्तिष्ठतो अतइत्य
कारः ऊर्णोत्यपतेइत्यत्रयङि सतिद्विती
यस्यद्वित्वेक्विपमायोस्वरादेः परइत्यत्रेवे
त्यनोवानुवर्त्तमानत्रस्यचनिपातत्वेनानेका
र्थत्वात् यकारसंयोगादिनिमित्ताभावेन
कारः यङीत्यपूर्वस्यगुणः पेइतिदीर्घः अ
मतेपोरजपाभितिवहुवचनेनजनजभमा
रहदेशभंजभंजनेयोवगन्तव्यः अत्रयात
इत्यत्रसन्नतोअनइत्यनुवृत्तेर्यमन्तस्याह
रोतस्यधात्वोरकारोतस्याभ्यासस्यपादेश्च
भ्यासस्यनुगभवतीत्यर्थः तेनेहननामको
धेवाभास्यतेइत्यादेः अचाप्ययङि सतीति
पूर्ववद्यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः ततश्चजे
वनीतिइत्यादिलवर्णान्तस्याभ्यासस्यनु

त्वेति केचित् चेवल्पते चाचल्पते मववेधने
मेमव्यते मामव्यते स्यत्रागनिहिंसायां
शुरेस्यते शास्यते नुजेहस्यते इत्यादौ
ऊस्यपरत्वाभावान्नस्थापत्तेन इत्यस्याव्यूहे नेः
कंपमनुस्वारमित्यत्राह अत्रादेशेनेत्यत्र
स्वाररूपादेशस्यानिता अदेशनानुकाम्या
देशो अनुका आदेशोनुस्वार उपलक्ष्यतेऽस्य
र्थः नस्यानर्थकत्वात् वस्तुतस्तु नस्थापत्तेन
इति योगविभागादेवानुस्वारः नोलोपः २
अत्रापिकेवेत्यतो वानुकर्षणान्नेपमेते इत्याह
विदितंम्येन लोपाप्रसंगः नेचेदितो नुविध
नसामर्थ्यादेव नलोपो नस्यादितिवाच्यनेर
तीत्यादाकञ्चिनितस्तामर्थ्यात् हसेइत्यस्या
नुवृत्तेरभावात्किंगोतिकत्वेनोक्तस्वसारेत्या
ङोत्स्वरेयिवा वा शक्तादेवस्निग्धि कप्योरिदितो
ऽपि उपंलापशरीरविकारयोर्नलोपः लिं
गोतः विकल्पितः वा शक्तात् हसोतानामेव
नेहनीयते उपधायाः लघोरित्यत उपधाया

इत्यनुवृत्तेरुपधायास्तस्येत्युक्तेनेनेन नदृश्यते इ
त्यादावननिश्चसंगः रेशारष्टावे अस्याचटि.
नेकारजावनुस्वारपेवमोऽजलिधानुषिनित्यु
क्रेत्वादनुस्वारस्यनकारजत्वेनेनो लोपइनि
लोपेद्विजपादित्वात्सर्वस्यनुगिदेर इष्यते इ
तिसिद्धः वरफलो ५ वकारोनगत्तु कर्षगार्थः
त्रातिशयेनचरमित्फलमितिविग्रहोफलानिष्प
नोऽजिफलाविश्रागोउपपारपि ग्रहणांननु
निष्पन्नस्यर्थस्याकारः प्रयोजनाभावादुच्चारणा
र्थ एवनानुवेधकग्रहणेनसानुवेधकस्येति
नस्येवग्रहणस्यादिनि चेन्नस्यचकारात्सानु
वेकस्यापिसमुच्चयात् अस्येतिसामान्योक्ता
वपियस्यैवनपूर्वस्य रीकर ऋदुपधायस्य
सऋदुपधः तस्यचापिरीदीर्घऋवर्णापिधामा
कान्त्रपरकरणामयार्थकोनप्यापुकारेयणादे
शाभावसेपादकत्वेनसंदेहाभावार्थं अस्यपा
रकारोपधस्यऋकारोपधस्यचेत्रिसंदेहस्या
तनचकृत्तसेशावेनेइत्यादेरीर्घऋचर्णापि

धस्य आर्धधातुकमेवेति वाच्यं तस्य गुरादित्वेन
कत्वरत्वात् यङ्लुगन्ते रिगिति योगविभागा
त् वरीवृश्चीत्यपरीपृच्छतेइत्यादावपि वरत्वे
नित्यादिषु रुगमौ स्तस्तु अधःपतने चेत्तुगनौ
त्रेशा अधःपतने कृत्रिहिंसायां पक्षपतने स्वे
रिगति शेषगणायोः इत्यनेषां यङ्लुग्विषयेपि नी
गागमौ वक्तव्य इत्यर्थः ऋतः २ ऋकारान्तस्य
त्रिकृत इत्याद्युदाहृत्यान्ते ऋकारान्तस्ये
तस्य ऋकारान्तस्य यङ्लुगन्तरिरादेशो भवतीत्य
र्थः अन्यथा रिरादेशस्यानेकाद्यत्वेन गुरुता
द्धुरः सर्वस्येति स्यात् ऋकारान्तस्य किं वरी
वृश्चीत्यत्र इति वाच्येत्यत्र नः आकलगीति मस्त्रमस्ति
न स्नुवर्णान्त इत्यर्थः अन्यत्रेति आचक्षे उकचुत्य
यत्रैयोगे विनापीन्देनश्यक इत्यादेः यङ्लुके
प्रत्ययः नन्दोन्नि योगे यङोलुके चवस्यतिनतोः
मस्त्रापि भवस्ययायङो लुगित्यर्थः आर्धधातु
के नियमाह चनपि चु २ यङ इति नियमात्रोपल
क्षणाहे सारिति नियमः नवोभव्यन्त इत्यादेः त्वा

सा०

२२ रोऽदुन्नरस्य षकारस्य लोपाप्रसंगः वाच्येत्येनिलु
किकृत्येप्रक्रियामाह लुकिसन्नित्येयलुकिसति
यिङ्गिनकारमकारेवाई प्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः
अत्रापिनित्यमइत्यत्रहि नकारकोनिर्देशः तत्र
पूर्वोरकारजः तेनाचर्करीत्याशवापि ड्रुस्वरेधी
नहिलक्षस्यधानोःस्वधानोःस्वरेपरेऽवोमुजेमि
त्यादेगुणोनभवति गुणाइत्युपलक्षणंपर्भजी
तीत्यागुणाद्दित्वहि नस्वरेगुणनिषेधाद्धोभोक्तो त्या
देभवत्येवनतुयङोलुकिनत्यमितिग्रमितिन
त्यित्रकार्यप्रतिषेधाद्धित्वेपरस्मैपदेस्यादि
त्यत्याहयङ्लुगेतमितियङ्लुगेतेयस्यतत्रशब्दरू
पेपरस्मैपदमस्त्यस्तिइतिपरस्मैपदे अर्शीअरित्वा
देव्हादिगणावचंइष्टव्यमित्यर्थ ह्लादित्वानिदेश
ते व्हारेद्धिरप्येतिहित्वात्लोपादिइष्टव्यमित्यनेन
यङ्लुगंतस्याभाषायांप्रचुरप्रयोगासारेणोव
प्रयोगोनतुस्वयंलक्षणानुसारेणोह्यइत्यसम
स्तचिकेचिद्यङ्लुगंतेपरस्मैपदेविधीयतेत
स्यवह्वादिवत्त्वमित्याहुः अपरेपुनःयङ्लुगे

न्नसोपधीति पाठः अकारो नामा म उपधा नो चेत्स
तेन ऋत्वं नामिन्युपलक्षणाद्दूरीहृत्यानित्यादि
रुकरिकरीकोत्रपाणामपि किन्त्वरणासमप्याद्
योष्यागमः अवेति षेननाप्राप्तिर्यायेन रुनो
रिरिस्य स्यापवादः क्रोवेस्यतोवानुवृत्तेवव स्याया
वानरभावः ऋकारो नामिनीकारग्रहणे नवे
वलग्रहणान् काचिद्दोषः इत्यादेः ख्याकर्त्रीत्यादेरेर
णारयोनजगृहीत्यत्रयङि लुप्तेपि तु किं नन्वि
नमित्यस्यनोक्तमनित्यमित्यनित्यत्वाद्यङि णि
तेसंप्रसारणे केचिदिच्छन्ति संप्रसारणे वृद्धे
ष्वरइति गुणाभावे जगृहीति इत्यादौ ईकाराभा
वापत्तेरनुह्रोढ इति हत्वे नष्णो ह इति कारस्य धका
रे ष्टुत्वे ढि ढ इति ढलोपे पूर्वस्य च दीर्घत्वे जग्धा
ढि संप्रसारणापक्षे जगीढि ग्लिपि तु ह्रोढः घढो
कः सम्यादिजवा नामिनि चत्वे षत्वे द्वारेशे च
जाचद्वि इत्यादिप्रयोगाः इत्यलं कर्तु उपमानात्
वारे इत्यनुवर्तवा नामिनि चत्वे ऊष्मक षड्विधा
नात्र द्वित्वे षत्वे द्वारेशे च जाच ये इति दीर्घः

सा०

३५

सधातुरितिधातुसंज्ञायांङित्वादात्मनेपदे अत्रा
चरणक्रियाकर्त्तुः काकस्योपमाने श्येनस्तस्माय
ङ् आनः यङि सलोपइति आचारार्थविहितय
ङि परे षोनस्य सलोपो वक्तव्यः इत्यर्थः अप्सरस
इवाचरति वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वात्
ओजस्शब्दस्य नित्यं पपसस्तु विभाषया ओज इवा
चरति ओजायते इत्यत्र ओजःशब्देन धर्म्मी वाच्य
नाप्यते ओजस्वारउच्यते यङ् प्रत्ययस्य चेरणु
पलक्षणत्वाद्विप्रत्ययेनिस्य चवेरितिलोपे चे
ङ् इवाचरति चेङ्गीत्यादि सिद्धिः आचारे २
कर्मणः आधारस्य चोपमानवाचिनः प्रत्य
यो भवति आचारे क्विपि इत्यर्थः स्वपुत्रीयति क
र्मणउदाहरणं प्रासादइवाचरति प्रासादीयति
त्यत्राधारस्य कुटवाउपमाने प्रासादः कुट्यामि
त्यपि पाठः इच्छायां २ धातोरित्यधिकाराल्ल
भ्यते नाम्नश्चेत्स्ववैधिकीन नाम्ना इच्छाचे यदि स्वसे
वैधनीयात्वर्थ से वैधिनी स्यात् यस्माद्धातोः
सप्रत्यये विधीयते तदर्थ विषयो णपवचेदि

छास्यादित्यर्थः यथा भोक्तुमिच्छतीति बुभुक्षते
इत्यत्र भुजेरभ्यवहरणार्थस्यैव धनीच्छे
ति भुजेः सन्प्रत्ययः इच्छायामिति किं कर्त्तुं जाना
ति स्ववेधितीति किं पाके कर्तुमिच्छति नेच्छे
याकरोत्यर्थेन संबंधात्पर्वेः सन्प्रत्ययो न धातोरि
ति किं पुत्रमिच्छतीति धातोरित्युक्तेः सोपसर्गान्न
सन्प्रत्ययः कर्त्तुमिच्छत्याचिकीर्षतीत्यादावुप
सर्गधात्वर्थसंबन्धित्वादिच्छायाः सन्प्रत्ययान्त
प्रत्ययेष्वनुपसर्गसहितस्य धातुत्वे सत्यावा
वयवत्वात्सादेर्हित्वे स्याद् डागमस्य प्राप्तेः प्र
वृत्त्यापत्ते न हि स्वेति पूर्वं सुम इत्यनुवृत्तेः सप्र
त्ययस्य योगे धातोर्हित्वे स्यादित्यर्थः वुसेर वु
रिति विहस्याच हेतु श्चर रः श्चेति तु रितोवेम
तो वानुवृत्ते कीब स्याप्र ड. कृ हृ ग्र धप्र मतिभ्यः
इट् नामिति र श्चतिटीनि से इत्यस्य विशेषणं
न इड् यस्याः सा वनिटनस्मिन श्चपिना दिरि
ति ड. त्वादेव गुणाभावे सिद्धे सनीति स्यावानि
यमायेजिय द्वानि सुखसनी स्यात्सोनुसेपमा

रितोस्तत्रास्य यस्यात्ति. त्वं मवस्यैवाद्विकीर्षितो
स्यात्रग्विनोमेः समासो वा किं त्वमितीकीत्यादे
शेरापहूर्येनैकस्वरादितिनिभावः पः स ३ इत्यं
सइति छेदः पूर्वस्य ह्रस्वादिशेषः इत्यतो विभ
क्तिविपरिणामेन प्रथमान्तो पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते
इति चेन्मत्कृत्यादेरकारः पूर्व इकार इति विधे
यानुवादवैपरीत्यं नु वैचित्र्यार्थः पः सइति पा
ठे तु अ इति साकेतेनैव षष्ठ्यान्ते इ पूर्वस्येति ष
ष्ठ्येन मन्तुवर्त्तते वैपरीत्याभावश्च ननु काष्ठेन
पिपठिषत्यत्र इच्छा प्रतिकाष्ठस्य करणत्वाभा
वात्कथं न नीयेत न व्यादि गुणः प्रकृत्यर्थोऽत्र
मादिति प्रकृते धातोरर्थः प्रकृत्यर्थः स गुणः अप्र
धाने स्यात् प्रत्ययार्थस्यैव प्रधानत्वात् अपति
यमस्तु स्यात् सप्तमपादस्य चूर्णे पः सप्तमपादे तु
प्रकृत्यर्थस्यापि प्राधान्यमिति प्रकृत्यर्थस्य पा
कस्यापि प्राधान्यात् काष्ठानि काष्ठस्य करणत्वा
न्नीयापुत्रेव काष्ठकरणक पाकस्येच्छानीर्थः
वेडोसेर्दीर्घनावचनमथेति हेत्रिजयोर्वीइटइ

देधिषति इड्भावपक्षे तयोः स्वरस्य इसादेशः इका
रस्य दीर्घत्वाच्च चकारादभ्यासलोपः देभन्ने लोप
श्च देभे वी दीर्घः साधनीस्कारपोञ्छे निसलो
पः आदिजवालागिनिधः दीर्घविकल्पश्च
दीर्घग्रहणसामर्थ्यान्नस्य सेत्तापूर्वकत्वेनानित्य
त्वात् अन्यथा दीर्घकारमेव विदध्यात् इस्सेति
सूत्रवचनेनास्य सादेशविधाने प्रथमोनमेव वा
ह्रने सोगीदित्यिन्हे नधानोपरः सप्रागीत्कार्यक्तु
स्यादित्यर्थः गीत्वादनः उपधाया इनिवृत्तिः च
त्वच्छ्रेश्च रत्न्वरू ननस्य नस्तुन्ययोनछे नप्रस्य
ववोमार्गी विभक्तिकत्वान्नमः ननश्चननीर्षति
निजिह्रिषति निजिह्रीषतीत्यादौ ह्रस्वदीर्घसाधा
रणेन इरनुभ्रचीर्हे नदित्यादावड्. इरम्इर
ष्टीनादिरगाक्षियारा क्विप् त्यपि चरष्टीनात्कर्षे
कर्षेहनीति स्युक्कमने आह अस्सार्वत्रिकोयं विधि
रिति कृत्येवद्भ्रवनि इत्ययं विधिः सार्वत्रिको
ष्ठेयर्थः यनः यच अवयपनानस्य विकीर्षति इस्य
नस्मात्कर्मरायात्मने पदे यकिचयन इत्यकारलो

सा०

३६ यः श्नसोर्गालोपस्याप्युत्ताद्रगणमाहृपाठव्यनेः
निपव्यन्ताइति स्थानिवदिउगमेयन इत्यकारलोप
युनक्तेनेवपलोपः नवेवमन्नपिचहसारीति
वेलसत्वे एतन्निपमाष्टीत्वस्योन्तत्वात् इस्से र
तापरैयान्यदाधातुभिन्नपूर्वपरगमामानेमाडःम
नेशावेचमेडःप्रागीतानेरमराप्यस्येतुल्वषष्ट्यो
शालेःशक्तोपरगनोइत्यादेःपान्सादयः यन्तःइति
पठ्ठपनेनेइत्येतस्यालमधत्ययस्येवाइटवाशब्दा
दिउभावपक्षे इसक लोपिपित्विषत्निष्ठागुमर्षि
निघाताबाधीकार्यासधत्ययः श्राघ्रानेरितिश्रा
घ्रोनेर्हूनेः सस्वरस्यइकारेष्टोवकेव्यइतिश्र
थः गुध्यः बहुवचनबहुत्वज्ञापकंनामग्निष्ठ
त्याह गुपादिभ्यइतिश्रोवेत्यनोवानुवृत्तेर्गुप
गोपनकुत्सनयोः तिजनिशानेक्षमायांचकित
रोगापनयनेशंसयेच एभ्योनित्यमाव्धदशाव
शान्धेः आपः गुपधूपविच्छिपनयोः गुपादयः
नामः ५ आत्मापीहाश्वसेवेधनीएवमधा
तुरितिधातुसंज्ञायांनिवारः कामयमयीछेसी

लनाम्नः इच्छायामर्थेकाम्यप्रत्ययमर्थेस्त्वाम्य
स्यमाचपिवृषेणो पौक्तेनी स्पर्थः करणो चेत्यर्थः
केत्रादिभ्यः करणोर्थेयप्रत्ययोवक्तव्यः चकार
धिकविधानार्थो इच्छायामर्थेस्या स्यप्रत्ययोव
पिवृषेणोमे सुनम्मिच्छनिहृथ स्याने रघ्राप्तोज
नम्मिच्छानिरनस्यानिह्निलादिस्यत्रवेख्यो रित्यनो
यानुवृत्तेर्जीवस्ययात्रषोन्ननस्यप्रत्ययेनुरध्म
निहत्यादिघटेकरानीनिविग्रहेकरणोऽर्थेघट
प्रकार जिप्रत्ययेविभक्तिलोपेतुकार्थेन्वालकरो
नेरप्रयोगेडिन्वाद्विलोपेघटि इनिजातेसधातु
रितिधातुसंज्ञायानिवादः अतः उपधायाइत्या
दिपचपिअतउपधायाइत्यत्रधातोरित्यनुवर्त
त्रवनामत्वारप्राप्तिनपापिअस्यघटचेष्टाया
मित्यत्रोसमानरूपेनस्मरणा सुसेगारादेप
समाधानपारुक्तिःपुत्रैवा घटारयोमितइत्नेघ
टस्यपाठप्रयमतयोधानुपाठतः प्रयोगतोव
गेतव्यः जिदिदिसियोगविभागात्यपःश्चडान्ते
वाद्गतयतित्यत्रवृत्नान्तोजननन्तिवृसोर्जिःव

श्चाद्या श्चारन्ने संवद्वयन्तिवीणायाउपगायन्ति
उपवीणायन्तीत्यादिष्वर्थविशेषपि प्रयोगनोज्ञि
प्रत्ययो वर्गेनव्यः प्रयोजनयन्तीति प्रयोजकः
हेतुकर्त्तृत्यर्थः तस्यव्यापारे प्रेरणादिरूपे वाच्यः
इत्यर्थः हनः २ इत्येपीजि हिनिनोवेत्यतोव्यव
स्थावसेये घ्रजिहित्यपिवाधमयनादेशश्चनउप
धायाइति वृद्धिः अवहनस्तकारादेशमात्रव्यव
धानेपि षष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनो तस्यास्ति होतोत्य
रान्वाच्च हनोघ्नेइति घादेशः घातयती स्यादिति
हेयदा विधानेचिंत्यशावेः शाटिति शल्लणात
नेइत्यस्यधातोशब्दुभ्यादेशो वक्तव्यः ञौपरेइ
त्यर्थः वक्तव्यत्वादेवोनशाशाटयति गोविंदः
रानसृष्टव्यामृद्धराल तस्यअर्थापयनिइत्यत्रतु
कियरागमस्यायेनोस्यावयवत्वादुपधायालघो
रितिरस्कारस्यगुणः इडागमेरितिइडे अधाय
नेइत्यादेशे गणाल ञोपरेपुग्वक्तव्य इत्यर्थः न
त्वेधर्मेणाइडागमेरिसम्पाप्तहोत्पइडे आप्तेयः
इतिवक्ष्येदेइडः ष्णिच्चिदिवर्णस्यआत्त्यादित्या

कारादेशो गुणागमो ऽध्यापयतीति सिद्धिः वे
विक्रुरिडः रिरित्यस्य इडः इति लोके निकषद
बहुवचनान्ते आनपरीति वक्ष्ये इङा दीनो
पुकन्नेवति अत्र एच्छ्रमेवति त्रि इडः पयः स्या आनेदे
ह्रीवैकेर इति वक्तव्य मित्यर्थः इति व्याख्यान अ
नोनुविधन्यये धातोरीग्मिनः इति एकारस्य
वृद्धौ नायादेशो यत्र इति यलोपे पुमित्याहुः
इडिङ्कावधुपसर्गात्तेन ध्मन्विचरतइत्यर्थः
प्राकृप्रयोगः स्वेपयतीत्यत्र पुगिउपधाया
लघोरित्यनोपधाया इति योगविभागात् पुग
न्तस्योपधाया गुणोरपि गुणः पादेः २ आदि
प्रवृत्ते शोन रफरता ह्रो छेरन्ने षोनकर्मगी
वृज आ व्हाने के जेन नलेनानेवजेनेनुसेना
नेइत्यारयोग स्थेनेसेध्म दरा गा मामेत्यावेष्ठ
किडा मेऽपवा तो येष्णापयति छापयतिसापा
यति ह्रीपयपयति न्यापयति वाधयति त्यादि
त्रकारानुवेधाशात्मने परस्मैपि नुगमवपदो
ष्ठीजिति इति स्थिते वृद्धौ वायादेशो धानुसं

ज्ञायां निवारा वधूर्नेरि इत्यस्मिनि गुणायादेशो ज्ञा
पयति एवं धेञो धापयति जानात्मेरित्तिवा प्राव
स्य व्यवस्थया मरणा तोषणा निशामने युज्ञाना
ने ह्वेत्तो नान्यत्र जानात्मेरित्यस्योपलक्षणात्वात्
पूणायति फाणायति त्रिविश्रमयति शमयति प्रशमय
ति ज्वलयति ग्लापयति स्नपयति स्नापयति निन
मयति नामयति वनयति वानयति इत्यादयः
प्रयोगा ज्ञेया सोपसर्गाणां ज्वलादीनां नुन प्रज्व
लयति प्रग्लापयतीत्यादि स्विसुनोभ्रन उपधाया
इस्य ३ वानुवृत्तेर्व्यवस्थया वेङः स्मे इति एवौकस्म
रणो ज्ञाजि इति युधि यो नु से ज्ञायो ह्रस्वायात्मनः
स इति सवन्ययाद्वित्वेहस्वत्वे पूर्वस्य हसादिशे
षइति जकारशेषत्वे वधानुसेज्ञायां निवारिषु
व जिज्ञापयीषति इडभाव पक्षे जिज्ञापिसइति
स इति गस्थिने स्वरस्याशादेशे पूर्वस्य लोपे च जेरि
ति जिज्ञो राधोप्लव नित्सलोपेयनुसेज्ञायां नि
वाधु व जी प्सति श्रप स्वार्थिके ज्यो ने प्स्युरादिना
रव्यानुमाह चुरादे करणा चेत्याधिस्पष्टे: पूर्वमुक्त

त्वात् चुरादेरितिविधीयमानोणिः स्वार्थएव
स्यादिज्ञापयन्नाहस्वार्थइतिञेरङ् ७।४ सन्वमाने
ऽनपतनपरोऽत्रविशेषविवक्षायांन्यूनस्यार्थः
उकारोगुणाभावनिषेधार्थः इतिआचार्यपरिभाषा
विनिशेषः अचक्षरं दिस्यादेश्चणिलोपेउभ्यप
लक्षणात्वेनगुणाभावाभावविधिस्तापूर्वकत्वविधि
रनित्यत्वाच्चचकारान् ण्विदंसुम्योपाद्युपन्यस्यणि
श्रयणं अदुदुवत् अतुष्टवत् नाध्यैधठासुवाश्र
णिश्रयणे असखयत् अजायत् लघोर्दीर्घस्य
७।४ ङि लघोर्विन्यनुवर्ततेनेत्यत्र लघु इतिधा
त्वदरेपरेहसादेर्धातोः पूर्वस्यलघोर्दीर्घोभव
तीत्यर्थः तेनारेणणिलोपेचाङि लघोरिति
पूर्वस्यइकारस्यलघोर्दीर्घः नन्वत्रः हलपरस्य
सतिस्तत्स्यअजुजुकेअङि लघोर्ह्रस्वउपधायाः
लघोर्दीर्घइतिपूर्वसूत्रमङि परतः कार्यमिस्य
र्थः तेनियोगविभागात् शासेरलोपिणौचङ्य
शशासत् दो हृणनो अस्मात् णेरङि दिवासाव
दे असमासहस्वोक्रियमाणोह्रस्वादेशोनस्थावरा

णाम्मिकारोकारौ वक्तव्याविति डौकारस्य डौका
रेरित्वाल्लघोर्दीर्घ इति इति प्राप्ते निषेधश्चुडुढौक
न्नेनियोगविभागादेवमाषादीपजीपमील
पीडलुयामप्यपद्युक्ते नेतिकेचिन् अवमाषदि
ष्मादिश्चरलोपिनामद्युत्र चार्य्यमावार्यीतुरा
हरयन्तिडजहरिति वहुप्रापणोच्चस्मात्क्रियस्य
ययजाम्मितिस्योकारस्येउसारणाहाढ इति ह्रस्व
ढत्वेन पार्धः इति ग्रिश्च यस्य यस्य नकारस्य धका
रे विहते नस्य वष्टुत्वेन ढकारे ढि ढो लोपः पू
र्वदीर्घयो इति ढीनि नाम्नेनामसेसायामस्याद्रुतनो
ऊढीकरोनीत्यर्थः डिडित्करणाइति जिप्रत्यये
समासश्चस्यायोरिति विभक्तिलोपे डि. ल्याद्दिलोप
सयोनुरिति धातुसंज्ञायां दिवादिपरे अडि. जि
प्रत्यये लोपे स्वरादेः परः इति द्वितीये डागमे
पूर्वस्य डस्य डस्य जइति कर्त्र्येवेनद्वयोगानुसा
रित्वात् उढोकइत्यादिरूपाविपर्यसे डकारस्य जत्वा
भावे डोडढन इत्येके जिप्रत्यये स्य इत्वे यइवान्
जिलोपे पूर्वस्य जादेशे डोजिढदित्यपरे जादेशा

भावप्रत्ययो ह्रिदरिति दुगिंतु भ्रात्ययः दादेरि
तिकारे इति हसत्वन्तिमित्तभावस्थात् जिघत्स
येयुगागमेडिः चजादेरितीकारे कृते स्वर
आदिरिति कारसहितस्य द्वित्वे शासात्त्वपा
इति रवपरत्वेषे च वपादेशो द्वितीयस्याधीलादि
तिषत्वे कृत्वे च वत्ताचुपपदे श्रस्यातिद्दियत
नेचदादेरितीकारे कृते निमित्ताभावस्थायेन
यङिः कृतिस्यादिति वाच्ये नस्यात्तिसत्वस्यात्र
नत्वात् नचैवेदं जहस्यासावपिदादेरित्वेप
स्वद्वित्वे स्यादिति वाच्यं दादेरस्याविरवाक
शत्वेन लोपस्यैव प्राप्तित्वात् दादेरितिका
र इति जिविषयेव कृत्वमेववाहीनसंयोगप
नागुरुत्वा लघो दीर्घेनाभावः पापानेऽस्मा
त्यादेर्युगीति पुकि श्रडिः सातिजिलोपे यत
इतिपलोपे दादेरित्वे द्वित्वे लघोदीर्घ इति
दीर्घत्वेन धानोरिति पकारः पलोपश्च निषि
द्धाभावत्वापानामभ्यासेनत्वाभ्यासेनैनैव
डतिवृत्तिः कृपोरोलइति कृपत्ताभ्यश्चस्य

४० धातो रवयवस्य रेफःशस्य लकारादेशो वक्तव्य
इत्यर्थः चौवादित्वमनुदात्तत्वे चरफीयतेक ला
लेइत्युदाहृत्वेक ल्पयतीत्ति प्रयोजकत्वमुक्तं
क्लृपेर्णेरडि णिलोपऽडुनोडि त्वाहुणात्तिचूनो
रइत्तिपूर्वस्यकारेकुहोश्चुरित्तिश्चुत्वेऽडि ल
घावित्तिकारे लघोदीर्घइत्ति दीर्घः विपूर्वः
क्वापिक्लृपनइत्यादिप्रयोगानुसारेणाहृत्ति
त्यर्थः अपेत्यादि प्रक्रियानिरूपणानेतरे
आदेशारूपाविशेषाः पस्यादयश्चादेशाः
यश्पादयोविशेषाश्चसुवादेर्गुमाद्यइत्ति
वात्तेनिरूपयेत्तेइत्यर्थः इश्चादेरित्तिद्रुक्षि
ष्टेद्रेगोपापाते घ्राग्धोपादाते ध्माशक्तोत्ति
सेयोगवोः छागत्ति निवृत्तोऽत्राभ्यासेदाणा
दातेरुगतोशद्रूशानतेषड्ढिविशरणगत्यव
सादनेषुइत्यादिनापश्यापिवाजिघ्रधमत्ति
ष्ठमनयच्छश्छधौशीयसीदाश्यः आदे
शाभवत्ति विशोनेवातात्मित्यतोवावृतेर्वव
स्थयः सरतेः शीघ्रगत्तावेवधावादेशोवे

ष्ठापोसरग्निसरलस्कंधसेधद्गजन्मेसादाव
सेगः पिवादेशस्यदेन त्वानोपधायागुणायद
यिरुगमाविम्यस्यनुदोस्यादिगराख्योप्याप्ति
नथापिदशादिमोवादिकस्यसाद्दचर्याद्दोवा
दिकस्यवाग्रगद्दालेनस्यनुदयन्त्रीस्यादिशीया
देशोऽप्यात्मनेपदमेव गमो २ बहुवचनेनइष
इश्व्यायोयमग्नियमनेरानयोरपिछः पष्ठीनि
र्दिष्ठत्वेनोन्यस्यमकारस्यश्चुवङ्ग्निशुग्रव
रोइत्यस्यानुइस्यादेशेवक्तव्यः इत्यर्थः स्वादि
त्वान्नुः नुषः इग्निविशादेः आदन्तदान्तडि॰नइ
त्यन आदिस्यनुवर्तनेन्यादि इवीद्वृशादेरात्म
नेपदेमवनीस्यर्थः अडोद इग्निअडः नुविदराने
रात्मनेपदेभवतीत्यर्थः नतुसुखवतमाररोग्र
स्यविहाररोनुव्याद्दरांग्नितुरवेहस्मः क्रीडनि
रथचक्रेसमवेत्यत्रअनुसंपरिभ्योन क्रीडतने
रात्मनेपदेवक्तव्यत्वात्समः क्रीडनेरकजनेमे
वात्मनेपदेकजनेतुसेक्रीडनिरथचक्रेसम
वेत्यत्रापिउपास्यामेचकररोरवात्मनेपदे

सा०

४९ गायत्र्यार्कमुपतिष्ठते अन्यत्र सुरतमुपतिष्ठ
ति॰ आङ॰ इत्यनेन स्वहन्ते यमहद्भूतस्मात्
आङ॰ पूर्वकाभ्यामनुपकर्मकाभ्यामात्मनो गकर्म
काभ्यां च वक्तव्यमित्यर्थः अनर एवोक्तं स्यागमि
ति अन्यत्र शाकुमाहेति मादेनेत्यत्र लोप स्वन
दानतनामिति लोपः गमोस्वर इत्युपधाया
लोपे हनो घ्न इति घादेशे आघ्नात इत्यादि उद्वि
भ्यां तपः उत्पूर्वाच्चरतेरात्मनेपदे मवगते स्यागे
पौ उत्कृतमनेमलम्भूचारात्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः
अन्यत्र सेचरति देवदत्तः व्यवेम्भेविअपपरि
भ्यः क्रीणातेरात्मनेपदे विक्रीणीते अपक्री
णीते परिक्रीणीते शपइति शाप शापथकरणे
आत्मनेपदे विप्रवेशपते अन्यत्र शत्रुं शपति ज्ञा
श्रुस्मृदृशाम् ज्ञिनिज्ञा अवबोधने श्रु श्रवणे स्मृ
आध्याने दृशिर प्रेक्षणे सन्नन्तानामेषा
मात्मनेपदं वा स्यादित्यर्थः जिज्ञासते अनु
पूर्वात् अनुजिज्ञासते शुश्रूषते शुश्रूष
ते पारसिनिउरिन्द्वाविहसे इति दीर्घः दिदृक्षते

कर्मव्यतिहार इति परस्परक्रियाकरणं कर्मव्य
तिहारः तस्मिन्नर्थे वाच्ये हिंसार्थान्न गत्यर्थान
न्नेत्यपठद्भ्यश्च वर्जयित्वा सार्वधातुभ्य आत्म
नेपदं भवतीत्यर्थः हिंसादौ तु व्यतिघ्नन्ति व्यति
गच्छन्ति व्यतिपठन्ति व्यतिहसन्ति इतरेतरान्यो
न्योपपदाच्चात्मनेपदं इतरेतरस्यान्यो व्यतिलु
नन्ति नत्र परस्परोपपदाच्चापि परस्परस्य व्यति
लुनन्ति क्रम इत्यनेन उपसर्गसहितस्य धातोः पप
रस्मैपदे दीर्घत्वं स्यात् अपि पद्ये किं सेव्यतेः अ
मस्तु वैमर्मनोयस्यन्ते ज इत्यादिप्रयोगानुसा
रिणः क्वचिद् उपसर्गस्यापि दीर्घत्वं स्यात् आङ्. नि
विश्राङ. परि उपरतेभ्यः परस्परमनेपरस्यैव
हेविरमन्ते आरमते उपरमति षष्ठ इति वन
वर्त्तते इध वृधो शिधकृत सायाः इपभवगोहप
सामर्थ्यरामयपरान्मयव्यायान्सव्यपाच्चपरस्मै
परेवत्र व्यत्वपरस्मैपदे निडवेधयोगतोऽस्ये
वान्निषिद्धे वर्त्तते चर्हिषयते शत्प्यति स्ये रिषि
ते स्येस्यति कर्त्तिष्यते कल्पस्यति क्लृप्स्ता दे

सा०

५२ अपि कस्मान्न सिकारस्यैनाकस्यैनासे इत्यादि उ
योगादृश्यं मुचादेः मुच्ममोदरो लुप श्वदर्शने
विड्लामेति षउपदेदोषि चिरक्षरोकृनि छेदने
पिशम्दिंसायारपिरदैन्येइत्यादयोउचादयः मिला
देन्यखरात्परः नश्चापदान्ते झस इत्यनुस्वारः
मुचन्निरावेलेपानि विंदविपानि सिचानि हेन नि
पिशन्नि खिंदनीत्यादि इदितः इन् इन् यस्यसः
इदन्ते नस्यन नुषिचिरडिरवरणोइत्यस्यादिना
देवमुमिसिद्धं मुच्यादिर्गणो नरनमपुन्न मिनि
चेन्नइदितोवेत्यादिका पीयत्वेनसमुदायंस्येवे
रइत्मेज्ञोकत्वेनेदित्वाभावात् शमो २ शमा
मिनिवहुवचनेन शम दम श्रम् तम् भ्रम् द
मुक्षमभरणान्ते छोउपादीयते उपध्येनिजिउ
पधोनस्यदुषोपि दीर्घइत्यर्थः चकाराद्धिन वि
रागवाइषयानि दोषयानिवा चित्रं अववाद्याचित्रं
अववादावित्यादि शब्दान्वाचिन् कृतश्च स्यपपे
पोत्यानिति कृतचक्रविरिति नत्यश्चशोनोद
नःकोनः इष इत्यादि सिद्धिः प्यो २ पितोरिति

छेदः पीनसामान्योऽन्त्यावपि दिवादेर्यइति
विहितस्य यकारो वर्गेनव्यइति गच्छलक्षा
द्यावनगिघसंगः परुरारीत्युरोपवादः ननु
मद्भादित्वन्नानादयान्मनेपदे स्यादितिभ्य
नच्चाहस परोद्दाःहा विद्यादेः अधिषश्चाष्ठी
ढितुः लुडो ऽयं चेत्यर्थः क्रियतेऽनमनमषो
ष्टः अमयतममारमरिष्यत्ते इत्यादिउरिष्टने
पश्चाद्दुत्वेष्टो ढिहलइतिदीर्घरुदादे २ ष्ट
चवसश्चवहसो हसावादेः पश्चुस्यष्टक्षमादि
नमुः हरस्वरश्चमश्चनजहरएनेरुदादयः
रोहति १ चापि निश्चेव स्वापेनशापीतितथा
जहति श्चेवा विज्ञेयो रुदादिपंचकोगणइति
रुदादेर्दिस्यारिणामोरीडागमश्चवक्ष्यते
कान् अरोदीत् अरोदत् अरोदः इत्यादिह
कारादेर्हरुदिहिज्ञत्वाद्धेरितिजद्वादे धीनोरेन
रिट्स्यस्य अनवाति अनइत्यस्यचोस्मात्जद
जागदिद्रिजचकासशासांत्येव दीधीड् वेवी
ड् चवि विज्ञेयो जक्षादिसप्तकोगणः दरिद्रा

सा
४२ देरिति आदिशब्दात् श्रमे संग्रहः दरिद्राते
ङित्ति हसे इत्तङित्ते स्वरे आलोपः इति वि
वेकः वकारानुदरिद्रश्चलीत्यादिवङिन्तिस
रस्यालोपः शाशोश्चोपधायाः कृति हसे ङ
प्रत्यये च इकारः आलोपश्च शिष्यात् अ
शिष्यत् आङ्पूर्वस्य कावपि आशी शि हि इ
स्यादेशः सारित्वाद्यत्वे इङः शो रिति ई ङ स्तुतो
ईशाये स्वर्ये अनयो सेवे धिनी एकारे ध्वशब्दे
च इडागमो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ २ विदोनवा
नोमित्यमोवानुवृत्त्येव वस्थया नुहो नीमा
दोन अत्रापि पूर्ववत्सीत् हि नकारक निर्दे
शात् दकारे पि ल त्रा स्तुभ्यः इति राशब्देषु
स्तुतो नश्वमिषवेराभ्यः पित्वात्मि इकारे प्रत्य
योवक्तव्य तस्याचाव्यजत्वाभावात् ङित्वाभा
वः यह्वापि नम्मामादि भूत आगमरएवेति
यदागमस्यापेन तस्यापि ङित्वाभावात् गुणः
हृजसे रिङ वक्तव्यः अस्तावीत् लोपः ५ य
मिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो नताः न

त्वद्रणाद्विरणुद्रणाम् णावनुमनुनमोनादयः
नुशाक्याल्कचिन् गसेकावादोलनश्चवुस्यद
त्याप्रगस्येनिसिद्धः आणि लिंटिदनोवधाद
प्रणिद्धुध्यानीन्याहिमेजनिवइत्तेस्यिमेरुधारि
त्वाजासिनन: परस्यनकारस्यनमइतिन
लोपेमनक्तिइत्यादौ अपिरेजीवरंजरागेदे
शदशनिषजसेगेषजपरिषजेइत्येनेषो
नकारस्यलोपोवक्रव्योपिपरिवेनेरितिश्रे
नाद्देशस्याप्रनइत्यर्थः नेनविरतीत्यादि
वनंनिडसेगः अथवक्रव्यत्वादिवनयन
व्यानि उपसर्गोकर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे
आनोसोर्दनइत्यात्र मोविडनेइत्यत्रनिवि
प्राहेरित्यात्मनेपदेसिसइत्यत्रसीनसमान्या
न्नेव्यनिसेइत्यादौसपरेपिसलोपः उपस
र्गप्रादुर्भ्यामस्तेर्यिस्वरयोः परनोचसादित्वा
नषत्वेव्यनिषानेप्रादुष्यान् यस्वरयोःकिं
अमिस्तः द्विहोलोपेइत्यत्रचान्यत्रेत्यनोमे

सा०
४५

ढ्रे षढुति न्यायेनैवानुवृत्तेर्वीवस्य याजरी
गढ इत्यादौ ऋकारस्य दीर्घत्वप्रसंगः लि
ढ ढ्रि इति स्थिते ढ्वचिस्य ढीते नाप्ययसीयेति
पदेन त्वमाश्रिस्य ढो ढे इति ढत्वे यादि च धातो
केसेनाभ्यां श्रवरस्य पदेनै वेति नियमा ह्यातो
ह्रस्य पदेने ढत्वे ने नि वक्तव्येन ह्रिक साहि रि
त्यत्र ह्रिढकारस्योकनत्वादादोह्रे र्दुत्वे घसेपर
त्वेन्यश्चानढत्वे वस्तुतोऽसेढि.स्यादो पदेनपि
धातोर्हस्य ढत्वे दृश्यन्तरावगुह दुहा लिह दि
हा डि.त्वात्मनेपदे सको वा लुग्वक्तव्यः स्वादि
देन अलिढ अलिढ़ानो अलिह्यानामिस्या
दिश्रम्पत्रसो जइति स्कोरा घोश्चस्येन ह्रिषया
दन्यत्र लक्ष्म स्मत्वाद सकारस्य जकारइ
त्यर्थः चक्षिडोडि.त्वादात्मनेपदे च दत्ते इति
स्थिते से योगादेः ककारस्य लोपे नकारस्याव
नुस्वारेस्यादि नियमान्निमित्ताभावान्नाय
स्य नित्यत्वाञ्चाषत्वान्नि ह्नेनो ष्टुत्वे क्याडपूर्वः

ननुवदिङइकारस्यानुदात्तत्वादेवात्मनेप
सिद्धौङि.ङिद्धानेनर्थकमितिचेन्मैवं अनुदात्ते
तन्निमित्तस्यातुआत्मनेपदस्यानित्यत्वात्सा
पकार्थत्वात् अतएववर्त्तीत्यादिसिद्धः चक्षि
ङ.आर्द्धधातुकेख्याञादेशोलोकात् जित्वाद
भयपदेआख्यात् अख्यानकसाञेयोऽः
अक्षांसीत अवक्षास्तः लिटिचवाख्यन्ते चक्षा
ञ्जौचख्यौचख्येचक्षौचक्षेचचक्षेइत्यादि दि
पीतिदिपिपरेसकारस्यनकारोभवतीतिसिपि
भेवस्पर्धः शिपिसिपिचेतिस्तद्वयमर्थेन
रकीहस्त्योर्भजेपद्गिरितिपितिनस्मद्धि
नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोः रुपलक्षणावाचा
जैनमित्याहावपिस्वरादेर्ङ्क्तिमीभजेवृद्धिर्वै
व्यनइतिकेचित् भजेति मार्जेति इत्यादिछ
प्रापराजादेरितिषत्वेअमार्टइत्यत्रसंयोगा
न्तलोपापमेगादिस्यार्हमादितिविधानमा
मर्थ्यात् निजामितिबहुवचनेनणिजविज

सा०

८५ विषो गृह्यते गुणास्य संज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञा
पूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनि
त्यत्वान्नेनिजां त्रिष्वेते निजं भिस्पादावस्यत
स्य लघूपधस्य सार्वधातुकेपि स्वरे गुणाप्रसं
गः निरोननीत्यादावडुरव्यवायेपि णत्वे श
घोरिति शंगमोपपालन्ते पूरणयोः पूर्वस्य इ
कारो भवति व्यादिगणस्येन ग्रासाद्वर्धीत्
रः गणस्य एव नभौ वारि कृ इयादेश इत्युपल
क्षणं पूर्वस्यावर्णस्य इकारो भवति उवोविया
दानुपातिके यः वाचेयच्चवाशच्चादेवयेच्ची
यच्चराकस्वरस्यायियः इयनुरिमासोवाने
कस्वरस्यायिइय इय इ छायामस्यामवाते
हित्वे लघूपधत्वाद्गुणो नेः असवर्णस्वरप
त्वेने यादेश इषे त्यादि उपसंहरति धातूनामि
ति सर्वेषां सर्वप्रकारेण साकल्येनेत्यर्थः धा
तूनामभिधाने शक्येन च्छेदेनुभवेन त्वादिति
चेदेने हि धातुगणानिविरुशान्नाचार्यत्वे

न्त्यवधानवः तनदर्पणवेत्यादि अभिधानम
शोकाभित्यर्थः तस्माद्दीरव्योनिकर्तृव्यापारभिना
ख्यानाभ्तिवाद यस्तेषां रूपपयने अहूतिभ्योनि
रूपणात्सुस्थादनेनश्लेषपूर्वता विस्तरस्यवा
लवुद्दिभ्योमोहकत्वादिति भावः यस्मादपेके
जेरुहसेवनेनेसेसारसिंधुतरसामर्थ्येनितस्या
हिसेवानिरतस्य पुंसः श्रीवासुदेवस्य कृतो
किसेतन गधायरतनुजेनेवासुदेवे दीयते
सारस्वतप्रसादेनस्तु क्रियादिसेतका २ वु
यत्रशनिपरकेपदे सर्वेषां शब्दानां धातुजत्वा
द्धातुमध्यकृत्सूत्रस्यपाविरूपायितुमात्तेजानीते
भ्रमेति भ्राख्यानप्रक्रियानिरूपणानेनरेकृते
तकाः प्रान्दे २ पुन ऊर्ध्वस्यमाणाः प्रत्ययाः
कृत्सेतकामवेतिनेचोत्सर्गतः कर्त्तरिभवेति
इतिभेदेनान्वयः नवुगोधानोरित्यधिकारतः
भ्राविभक्तिनामेति नामसेतायास्याद्युत्पत्तिः
कृतः वसः प्रत्याहारः आदियेस्तुसत्वेयान

५६ स्यएकस्वरादनुदात्तात्तुनेतिकर्त्रेत्याद्यावनति
प्रसंगः अत्रस्याधिकारोक्तेर्विनाऽसरूपोऽपवाद
प्रत्ययस्य उत्सर्गस्यवाबाधकः सरूपस्तुनि
त्यप्रत्ययापावकः डोदेतः २ उदिद्धात्वंतु उदित
स्त्यादिकस्यार्थस्यापिवाशब्दानुक्तसमुच्चाय
कत्वेन स्वरंतिस्यन्दिपूङ् इत्यादिभ्यो वेदोऽपिवेट
सेदेवहोरदवर्गस्य २ घटहमर्पणोवदत्यापरो
अनयोरवर्गस्य डोकारोभवति ढिढोलोपइ
त्यनुवृत्तेर्देलोपस्तेनेटकारेएवेति दुःसहत
हे अषाढहोकते इत्यादौन पुवोरनाको २
पुश्चवुश्चेतिसमाहारः वोरितिवचनमावो
ऽनित्यत्वाल्लिंगमत्ययपत्वाद्धोनुकरणात्वा
देशाप्रयोगपुरित्यादौनुट्दिदेव नाप्युपधान्तः
२ नाम्यवर्णवर्जितः स्वराउपधायोयस्यातिप
तिवित्यानिस्यादिविग्रहः जानातिप्त्येवति
स्तावबोधनेइत्यनेनस्मारपिकप्रत्ययोवक्त्रवप्र
त्ययः जानातीतिज्ञः आनोनपीत्याकारलो

यः वकारान्तोपि जोरपि किरः ध्रियः पचिने
रगृहो र अग्न्ययुग्मगा निषलेषां समाहारः
द्वन्द्वस्तत्वाद्यादिसर्वस्य अस्य सेवेधः पचादेरः
कपादेर्युः गृहद्वेगानि रानेचाक्रमिगमाः
तद्वकाश्रिकायां हसोनेरिगहिरवायस्था
नुपाठेपठनेकिंतुनेरनः रमगाः इत्येवमा
दिश्रुआनिपरगगोश अपाठश्रमनयोर्मिद
श्रुपेनेइत्नेरोधुगाचक्रव्यः दोनिरावगाः स्व
नाभिस्वरमगाः कृतार्थनाभिस्यादिप्रयोगा
युरपिशब्दस्य यस्य चतुर्वन्कार्यविधानस्य शा
दिरादेशः गोहनवान्निविग्रहेशब्दस्य
चतुर्वन्कार्यत्वेनापित्वादिरिनिङित्वाउमोस्व
रेइनिउपधालोपेहनोघ्नेनिचगोविंदइत्यादौ
श्रुत्वान् सुपपुवादेज्वोंदेगोचेत्येकेपदेपवा
दित्वादेः ज्वलः पेया इत्यादौ जस्य सुदि श्य
लत्वगास्य ग्रहणे रिनिन्त्यायादुपधा वृद्धौ पश्चा
त्सुत्र अ मयण्वालादिया ठवेयर्ण्यसेगा

सा०

४१ त् प्रियोगयोग्येकुचयेन्नीदृत्येत्यादिप्रयोगा
दत्ताप्यवैको आनः नन्नरूपप्याप्तोऽनुपीत्या
लोपेगोर इत्यादिनिकेचिन्नन आमीपुगिति
कासेगात्पपप्यप्रत्ययेनप्राप्नोतिनणापु
त्रर्थंडित्त्वमितिनिष्प्रयेत्वमितिनिष्प्रये नान्य
नाममात्रेकर्मकारकादिविशेषविवक्षायांप्रत्य
रहितेनइत्यर्थः ड्डुम्पोष्णुडादृडुरवाप्योपिव
तीतिद्विपः द्विर्जायतेइतिद्विजः तथाचस्मृ
तिः मातुर्यदग्रेजायतेद्वितीयंमौञ्जिबंधना
त् ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेतेद्विजः स्मृता
इति शुचः शुद्वेति शुचशब्दस्यशुडुस्याप्रा
देशोभवतिद्वेपरे शुचे शोकेद्वति प्राप्नोति
तच्छूद्रः ग्रत्यर्थोनो शुत्वा शात्स्थित्वात् हीन
जातित्वेनद्विजसेवादिनाशोकंप्राप्नोतीत्य
र्थः उरस इति उरसशब्दस्योपपदस्यसलोपो
वक्तव्यः सलोपेचसति विकल्पेनमुमागम
इत्यर्थः उरसागच्छतीति विग्रहः विहायस

इतिविहायसपवस्यविरूपादेशोवक्तव्यः
चान्मुत्वाविहायसाविहायसाविहायसि
वागच्छतीतिविग्रहः अतोऽन्यस्याटस्वनो
कार्यस्यापिनामत्वेन नाम्नोसुप्येकार्यस्यापि
संग्रहेचेतिकार्येइत्यनुवृत्तेर्विशेषविवरणा
मपियथास्यादित्येवमर्थं आग्निहरतिकवे
चहरतीत्यनिविग्रहे विग्रहो कुरुष्वचरतीति
टिस्वात् ङीन्नः इनीप इत्यवि इत्यत्वमात्मी
ऋसमाहरतादेवचेधातवेभ्रातः नाग्निका
यैवेतिपूर्ववत् इत्यवीनोतिपाकवसंग्रह
ऋोक्तः शकृत्तोमात्रकः फलेरजोमलाद्
होहनः शलेन्वोपादेववानारयः कश्रीरि
वामदः करीषकलसर्वीभ्रात्काषः ग्निपः
वशाङ्करः इतिमेघमयोत्वः स्याद्वेममद्र
ग्रियान्तुवा २ आगीनाब्जभुवोमावकरतो
चमतनुर्विः आत्मकुतुदरेभ्यः स्यात्तथा
वाचयमारयः ३ शकृत्कृरिवैत्सः सेवक
रिवीहिः फलेग्रहिः रजोग्रहो मलग्रहिः

इतिहरि यशः नायहरिरपिदेवपीवानापी
वरीकेकषः कत्लेकषः सर्वकषः प्रियंवदः
शाचेवरः क्रनिकरः मेचेकरः मयंकरः क्षेमंक
रः भईकरः पदेऽगा क्षेमेकारइत्यादिष्वप्रशिते
भावेवर्तते ५ प्रशिलेमवेतोऽदनः श्रात्मेभरि
कुक्षेभरिः उदरंभरिस्तथावाचंयमपुरंदरस
र्वसहादयः प्रयोजनोज्ञेया ख्विनख्वइत्यस्यना
स्मिन्सिनः अन्ययास्त्रस्यायग्रहणाजरेनस्ये
निःश्चिरेनस्योपपदस्यमुपागमेइत्यर्थः वि
होनवोनाभिन्यावनोवानुहूनेयीवस्पायाऽव्य
स्यनेनिनेनिरेषोमव्यहरिन्याहावनातिप्रस
गः कानीमन्येमात्रावनच्यायस्यहस्वोचेतिह्र
स्वोवाच्यः आत्मोमरीत्यत्रनात्मानइतिनुलोप
सुमुराजो२ जुनमेजयनीति विग्रहेश्येनादेज
तेः खाग्निस्वरयोकार्यत्वेनेमंज्ञायांसलोपस
मासप्रत्ययोरिति विभक्तिलोपे ख्विनास्मय
मुमागमेप्राप्तेवाचंतुर्यनकार्यत्वेनाप्रत्ययेमुगा
पत्तोशयोरदेरित्यकारलोपेनासमसंज्ञायास्या

हृत्यनोजनेमेजयः इतिस्यात् यजामिनिवहु
वचनेनवरुनामपदत्वासिके ४ मादिषुभ्यादेः
खलीशिल्वाश्च्युर्वेन्कार्यत्वेनधमाध्यादेशानप
चसेगहः ज्येनेर्जमन्यनिर्मुजकलासान्सुष्यनो
धायिः नाडीमुष्टीशनीयागोभ्यः स्तनाहृसनासि
कात् १ ध्यः खरिवालघटितउद्भ्रमुहोतुकलनः
अरुर्विधुनिलनुदिस्यादस्यैग्याद्भिस्तपि २
ललाटनावहाम्यालिहमिनमाचचरवास्यवित्र
मेणोदाहरणानिजमभेजयः पेडनेमन्यः सुजे
धयः श्चास्यधयः स्तनंधजः पुष्पे नाडिधयः
मुष्टिंधमः मुष्टिंधमः स्तनंधमः पाणापीश्यो
पनेश्चपाणीधमोध्मास्तेनेधयः नासिकंधयः
नासिकंधमः घटेहिस्वान्मेनेधयीनासिकंध
यीस्वारिंधमः वातंधमः धयः घटिंधयेघटिंधमः
कूलमुद्रुजः कूलमुद्वहस्वनेनुदः सुमोसि
त्वादेस्यस्वरपरत्वासेयोगोनसलोपः विधुन्तु
दः तुलेनुदः नसूर्येघश्यनीत्यसूर्यंपश्यारा
जदाराः दुश्नानजः सर्वधारशसमर्थस्या

सोपेतुग्रपण्यो व्याघ्रः ललाटनेपः सर्पः वहे
लिहोऽनड्वान् अभ्रंलिहोद्रि मितंपचो मनुंपचः
तुदेपचः एवमन्येपि प्रयोगा ज्ञेयः ख्युट्
२ करणाश्रि यमेनेनेत्यर्थे उ आदिनो वेत्यनो वानु
हृनेष्विरस्यपानन्धपालितप्रियस्थूलाढ्यसु
भगान्न ज्ञ्यर्थे एवेत्यचसेये अनग्नो नग्नः क्रि
यतेऽनेनेति नग्नंकरणो द्यूतं एवमेष्टं करणामि
त्यादि भजामि त्यादि भजामिति वहुवचनस्य व
हूपे स्यापकुर्वान् भजाशीनामिन्युक्ते नेव भज
वहुम्भृमतनपः गीत्वारमउपधायाइति वृद्धिः
नत्वप्रादिनिनाघ्वि प्रकरणो ब्रह्मारेही धेनाव
वक्रमत्वात्स्यान् अन्यथा वकारोपधत्वेनोपधा
वृद्धिप्रासेः वाहो वोश्सासाविनिवाहः वाऊ
इतिच्छेदः विभक्तिलोपे छाद्रे सन्ध्याकृपणात्सेधि
एवंचशसादौ स्वरे वाहो वाशवस्येकारो विधीय
मानो वक्रत्वेन क्वच स्यथाऽनकारादुत्तरस्य
उः अकारोनाचउ इति विवेकः वाहोवाऽइति
पावेडो वाउसो केतिकल्पादिनिसिद्धिः प्राप्त

हः प्राप्तहाः प्राप्तिवाद्याभिस्यादिशसारा
विस्यादिशब्दान्तप्रकारस्वरयोरीयीकारे चेति
चेयेनतः अनुमारी हीत्यादिसिद्धिः तुरेतुरेते
मारुपत्यमीमवत्यरीत तुरेशतुवेगेमरुते
वातुरासाटमरुहादेमादिरिति तुरास्वेशः मरु
रिति साटइत्नेरूपेमाति मरुदेमस्यषोवाल्कवा
दृत्यर्थः सोढीनपाद्ढीनरसपरोलेंनपोरा
पलत्वायेनवाध्यवधानन्यायेनसुस्येवटप
रत्वेसोढित्यासावनिष्ठमत्र्यमाकोधानोरिति
रसपरोनेत्योप्रपरतः इतिनमतनसमतत
स्यत्यावः यद्दुत्तयेनरूपेमात्रनेनस्यतला
करेत्यमवंतभिस्यर्थः सचष्ठप्तनियन्तविकार
स्यात्तरकालेविकारोपपत्तिरूपोभिमतः तथा
चष्टुक्वेकरोत्यादौष्टुनिविकारभावेयजमा
वः विकारमात्रमत्राविवक्षिते तथाहाभिरित्यस
ततप्राधान्यव्यवसेयपदेः कर्त्रीत्याधिकरा
वनेहप्रगहेगरुदमवति कृत्वतिपोगवि

पुरुषः पुज्ञोजायते दोदीर्घइ तिचोपरेपू
र्वस्यदीर्घोभवति अवर्णस्यचइकारः चका
रान्त्वान्तिस्यात् दिवास्यादिस्यादावव्ययस्यत
पदापिह्नस्वेकारविधानेपिद्वोदीर्घइति येन
ना प्राप्तायेनतस्यबाधनत्वात्प्रवृत्ते दीर्घका
रश्चेति द्वोसलोपश्चेति अहमेनपूर्वतु प्व
तोरहोरजसोमलोपोवक्तव्यः चकारात्पूर्वस्य
दीर्घकारोप्यरु करोतिमतिस्यादिस्यादिउचि
ति चेर्थेनाम्नो ङाच्चु त्ययः कांचिद्दतेव्यः अद्
खी दुरवीसेष्ठदुंत्रेयते तेकरोतीतिदुःखा
करोति सुखाकरोतिकांचिदिस्तुत्रे अपीवि
शेषपिसमयाकरोति इत्यत्रकालयापनेक
लहेपेकरोतीत्यर्थः सपत्रातिः पत्रारयति
अपनेसपत्नाकरोति मर्गे सपत्रेशरेमगका
वेशवेशयतीत्यर्थःत्रतिःपत्राकरोतिशरेश
पारपर्श्वनिर्गमयतीत्यर्थः निष्कुलानिको
षतो निष्कुलाकरोतिदाडिमेसुखविपाद

नुकूल्येसुखाकरोतिप्रियाकरोतिस्वामिनं न
ञ्छितंपीडयतीत्यर्थः शूलात्पाके शूलाकरोति
शूलेनपचतीत्यर्थः सत्यादशपथे सत्याक
रोतिभाण्डंवणिक् तस्येनक्रेतव्यमितितथ्यंक
रोतीत्यर्थः मद्रभद्राभ्यांच मद्राकरोति भ
द्राकरोतिकुमारंमंगलस्यमुण्डनंकरोतीत्यर्थः
कृञोद्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौद्वितीयाक
रोतितृतीयाकरोतिद्वितीयं तृतीयंवाकर्षणं
करोतीत्यर्थः पुनस्तिर्यक्कर्षतिशंबाकरोतिबीजे
नसहकर्षति बीजाकरोतिसंख्यायाश्चगु
णान्तायाः कृञोयोगेकृषौद्विगुणाकरोतित्रे
इत्यादिप्रयोगात् दुःखमनिष्पन्नमानेइद्त्यन
श्रामइत्यनुवृत्त्याकारोनाचिसुके वक्तुनःसुश
मीपारइत्यपोइत्यादावपिवादिदर्शनान्इ
तिनावर्ततीयेनामसेनापीनानुवृत्तक्रिया स्या
३ बहुवचनस्यबहुपलस्यकस्मात्स्यापायात्सेना
मिपुके नतत्सागानिनिवृत्तेरोरावपडनेषोनकर्म
गोमाडमानेइत्यनेषांहस्वइकारः किंमितिनकार

ऽोपरे णीत्येपीत्यमित्यादौ च दीर्घ इत्यत्र योगतो
व्यवस्थाकिंन्नित्यादौ दधातेर्हिः तः हितवान्नं हो
त्रीभ्यां हित्वा इत्यादि लोकारवर्गेन रूपं साविधा
तुल्य इति सामान्योक्तिः पूर्वोक्तव्यपेक्षाविशेषा-
दिवाधिकत्वोद्विपोवमीपते व्यङ्क्तादेरिति चकारो
व्यसारणाभावः आदिनाथाच व्यायत्यत्रकर्तृमुने
श्रीरामनुपारामात्र श्वोः ऊठ् तुनासिके च छोः
द्वि: निरुक्तेरिति वहने छकारवकारयोः शाऊठ्ट इ
त्यादेर्पोवक्तव्यः यवनः लब्धप्राप्तो लब्धप्राप्त:
उदिचावस्याद्यदि: लावयतीतिलोनइयोप
सर्गस्येत्यपलेत्रणाच्चवकाहूत्वादि रूपि रूपि
व्यधि सहितमित्यपि नीहर प्राहट मर्महत
इत्यादि आपणेदीर्घस्वरयुत्तस्ययकारस्य दी
र्घकारः संप्रसारणं सुष्यापयतीतिसुषी रूपे
५ कार्ये कर्मणीउपमाने उपमानवाचकत्वे उप
पदेसति अग्न्हेक इत्यत्र शष्कारो हलेत्या
दिवचयावोवक्तव्य इति आसवीरेरित्यत्वेद
व्यमः मारः इत्यादिस्यात् अपवाससहादिवार

मूर्द्धन्यादेशः एवं सहृगीत्वादावपि भवत्यादि
ष्ठितिभव च्छन्दस्यसवीदित्वेपि सर्वादिर्वि
शेषकार्याभावादस्यागमीनत्वाद् नन्वनेन
वीदित्वाभावादृकल्पमेनसह पूर्वानुवादस्यैव
भवत्सदृशानामन्यतराशी नेदावात्वेनान्येषामि
निवासिनो र शीलेननीत्यनः शीलेइत्यत
वर्त्तनेऽभिनिष्टेमेन स्नावान्यदृशीलमस्यवा
श्रुतिः क्षमयाजीगीत्वाहुपधाहृद्धिः देडित्वेन
ह्निपपूर्वात्मस्यापि ह्निपः पुनरपादानेप्यानी
नकालेहेनेरेव बृहस्यष्टग्रा हृनेषैवापपरेषु
द्धिःविनिनियमार्थं च निपोपि पूर्वं वर्त्तमानार्थ
त्वाद्भीनार्थानुक्तिः रित्ययोरन्यत्र वत् नपो
रेवद्दृष्टमत्वलण्डीद्रस्यक्तत्वात्क्तः भावकार्येपो
र्वत्निपरिशेषात्कवतुः कर्त्तरि कृत्तकर्त्तरीत्यु
क्तेः भावेनपुंसकानद्दतिभावार्थं विहितः क्तः
नपुंसकानः प्रयोक्तव्यः भावेनपुंसकेक्त इ
तिनियमार्थेन आगममभित्यत्र लोपस्तु

५२ हन्तेर्नामिनि लोपः शोन इत्यादौ यमस्य ङ्कि
तिजसे इति सेचेण दीर्घः क्रोधार क्राम्येदावि
देत्यतः स्वमेटविरनुवर्त्तते इत्यादिनः क्लः प्र
त्ययः कित्त्वं भवतीत्यर्थः वाशवस्य क्ववस्थि
तार्थत्वेन पूङ्‌ शीङ्‌ धप्रमिरदिरक्षिरदमा
र्थकाम्प्रत्यः सेटक्लः किन्तुरुपधाधावक
मेणाश्चवा कितः कुः सेरैं इत्यतो कुरित्यनुवृत्ते
रुवर्णाज्ञावेत्युक्तिके चित्रहेत्वधेन धातोः कि
नइत्येवपेठः भाईरितः भाचइत्यादीनोना
वितोयस्यम भ्रादीदित् तस्मात् क्त इति पा
प्तस्यापवादः ज्ञातो ५ जिइतयेषोनेन्निनः
तेषां भापिशव्दा त्यनिवृत्ति प्रजार्थीशीलादेश्च
श्रक्लादावित्निक्रादियोगेषु ष्टीवनिषेधात्रक
योगेषु ष्वर्थं किन्त्वैवपरीत्वेराज्ञोमनः इष्टः
वुद्धः विदितः पूजितः भार्चितः तथाशी
लीतोरक्षितःवोतः भाक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि
रुष्टः शयितः स्वप इत्यादाववर्त्तमाने क्तप्रत्ययः

ह्रस्वस्य ए स्वरान्तोवेत्यन्तोवानुदात्ते श्चैवस्य
यामदेत्र्यमत्रः नयाविन्नोमोगप्रत्ययोः वि
त्रैधवेविन्नः पुरुषः भिन्नेष्वकले इत्यादौन
नयाजुरान्नः विरविकारे विन्नः विन्नः उरी
क्लेस्ने उन्नः उन्नः इत्यादौवा अत्रापिवानुद
त्तेवइत्यस्यप्रर्नः त्वायोदितः लभ्यादिर्यस
सत्वादिः डोन इत्यपस्यलडोदिन त्वादि
श्वडोदिन त्वादिश्वडोदिन श्व त्वायोदि
न्नस्मान्न आदिशवान्स्ड.डीड.मीड.ली
ड.हीडोपि सन्नः हन्नः इत्यादि स्वारोतो
वेःपउस्वरपदे स्वरो नोग्रन गोपलदारावे
नेनदेवनइस्यउनत्रा गो चाइत्ति एतेश्च पी
विशेषेषुवानिपात्यतेत्रानः त्रातः घ्रातः
घ्रातः ह्रीनः ह्रीणः इत्यादिएवेप्रयोगतो
ऽविद्भिनलक्षणास्याणादौ इत्यमा संपश्चि
र्वस्यइतिसंपरिउपरान्यः परस्यकरोतेर्धा
तोः भूषणेऽर्थेविवक्षितेसहत्वयोभवति

सा०

५२ छित्वादेः पूर्वं तुट् पश्चात् छित्वादिकार्यं भवत्
एव सेट् क्वसुकरिष्यसस्कारविध्यन् राचोवइति
पचेः निष्पन्नस्य वः स्यात् चोक्रुरिति कुत्वे
श्र निटुत्वे टपक्षेः पक्वान् शुष्कान् स्य ऋषु
स्यषत्वसारव्यातादेर्धुवनिषेधार्थं मेनिषो
डश्निडस्वाप्रसेगः पचेक्वचिट्किल्पने
टानिष्ठायाञ्चेट् वृत्तः वृक्णः गूढः गुप्तः क्र
सुकानौ २ यथानाम्परस्मैपदिनएवेक्कसु
परस्मैपदिनः यथाचरात्म्नेपदिनः
एवेकानः उभयपदिनस्तूभयमविशेषा
त् प्रसत्यकस्वरस्त्रहेरा श्रकारान्तेभ्यः पर
स्य क्वसोरिट् क्रमः जग्मिवान् पेचिवान् श्र
रिवान् ईयिवान् ररिवान्, विरहन गमद
शविशानो विविदिवान् विविद्वान् ज
जघ्निवान् जघन्वान् जगन्वान् ददृश्वा
न् विविशिवान् विविश्वान् शानशानो
२ क्रियायोक्रियालक्षणो नद्धेसोवार्थोऽस्य

र्थः छायानामुक्तेन अर्जुनवसानि अत्रा
मिरुर्वन् कस्मात्परस्मैपदिनः शान आ
त्मनेपदिनः शानः इत्यपरनमुमप
मितिविवेकः आसेरिति आनस्य आ
आनः तस्य आनः कः इमः इतिवरधा
तोरप्यालोपात्वत्कीकवचनोत्नेन इत्य
आसउपवेशने इत्यस्याङ्गुलोः परस्याने
प्रत्ययसेवेधने आकारस्य इकारो भवती
त्यर्थः आस्तेइत्यासीनः वारीपारिगि
वा आन् इपाइति छेरः ईम्ब इम्ब्रयोः श्री
त्वाद्वन्तुर्वकारयत्वेन दादेरित्यकार उ
त्ययोः अदेरित्यकारलोपः नपुंसकेद्विव
चनोत्वपरश्चनार्थः द्विरुक्तानामिति
जक्षादयषडजक्षमक्षक्षसनयोः जाग
निद्राक्षयेदरिद्रादुर्गतौ शासुअनुशि
ष्टौ चकासदीप्तौ दीधीङ् दीप्तिदेवनयो
वेवीङ् चेतीनानुल्ये इतिसप्त जक्ष
जक्षतो इत्यादि सर्वेजागर्ति दरिद्राति ए

सा

५४ सत् चकाशात् दीर्घात् वेद्यत् शोवेति न

पुंसके ईशसोः शो परे ह्रस्वो नोजवदी

नो भवदी नो चकारानुस्वारक्षय इत्यर्थः

दशन् दशभिर्वा कुलानि ववजवानि ज

न्यनि चेत्यादि अथ अवन अव च्छव पो

शतेन त्वपि निपातना डुकारान्तु वेधित

त्वानुस् अथ अवेन इति महा स्थाम्नि म्नाञ्च

महिम्नि स्थाः नेअथ अवेनः तृज्या इत्यर्थः

इस १ इस्तु स्तुरव स्तु च्यने षोने षोस

माहारः थेन थाज नसहदस्त्वेर हेन दृ

ध प्रजन् थपच्छपन्नलेकृन्त्वेउन्येन उत्प

ने रम्पः इसः ग्लानिसपृम्पः स्तुकत्र

सिगधिर्यानि विविद्विपिम्पः कुरीति वि

वेकः षाको १ षाकन्ध उन्ध उकरावनेन

पानिवाजलाकुहलुरदुहराम्पः षाकः

सवस्य पसेनः आपो नुविष्ठउ मवृष

स्याकसहन्तन मतष पनराम्पनुकता

गीत्वा मृद्धिः स्यापुकइति अजवांनो

पुगीनपुरुचानुवऽइत्यत्रहनोपदिग्निपदा
देशः वर्धुकऽइत्यत्रोपधोगुणः १ नमारे
शितिनरुकम्नम्भि अजन्तेकेपरीपदिंस
इत्यादिनमारदयः नस्मान् २ गः भासमे
जमिदोमासारदयः पऽ३.२ पघपिषडे.नो
दितिसामान्येनोक्ते नथापिपजनपवरदे
शरास्पएवशनिशयेनपजनशीलः पाप
जकइत्यादि जागुकोनिजागर्तेरपऽ३.तस्मा
पिउकुत्यपोवक्तव्यः भारतः ५ चकारा
दुपधानशीलोपनोपिजमिः जग्धिः दुरा
हरणन्निरामइतिसोमपीनवाग्निलर्णः
पौंडरीयकपदाविशेषमाशाड्डिजानद्विज
अष्टान वाद्वि वड्डेइत्यत्यर्णः अत्रद्विः
आजरम्भेरत्यर्णः सोवर्णसुखेनकरतेनत
सुकरंतस्यभावः सौकर्यंतस्मिन्नर्णे कोलि
मउल्पयोवक्तव्यः इत्यर्णः किन्त्वाहुणामा
वः मेत्रुसकारः प्रिरेलिपे पञ्चसुकारः पचे

ल्लिमाः उणादयोऽपरिमिता इति प्रयोगा
नुसरणप्रत्ययः विशेषार्थानुसारेणोह्या
इत्यर्थः तदुक्तं संज्ञासु धातुरूपाणि
प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्विद्यादनुबन्धमे
तच्छास्त्रमुणादिष्विति ॥ २ ॥ तथा त्वर्थः
प्रयोजने यस्याः सा तदर्था तस्यां क्रियायां
प्रयुज्यमानायां भविष्यदर्थे यथा भोक्तुं व्रजति
यातो भुजिधात्वर्थप्रयोजनकं व्रजनं तत्क्रि
यायां प्रयुज्यमाने तुमिति योगविभागादिच्छार्थे
ष्वेककर्तृकेषूपपदेष्वपि इच्छति वष्टि वा
छति वा भोक्तुं तथा कालवेलासमयेष्वपि
कालो भोक्तुमित्यादि तुन् नकारो नोत्पादाव
प्रयोगार्थः तथा शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभ
क्रमसहार्हास्त्यर्थेषु भोक्तुं शक्नोति अस्ति भव
ति विद्यते वा भोक्तुं वज्रो २ वाक्त्वेत्यतोऽग्रे
ऽप्युक्तं तु निष्ठायेत्यनुवृत्तेनैककर्तृकस्य पाने
नेरङ्कविचिरप्यजनेसज्ञप्ज्ञसेप्रकोमिस्ये

अजेर्वजेर्वध्यन्ताग पूजगत्यर्थैर्वानोनयतो
गेयप्पाङपाञ्ज अनुपाञ्जो एवमन्यत्राप्यूहं
कल्मुषनपुंसकेसावेस्त्रियांक्तिन्त्राद्यपायत्रं
ननोस्स्वनाच्चाः पुंस्येवयथापाकस्यपोलवः
स्वरान्त येनविधिस्तदन्तस्य येनस्वरादिप्रत्युक्ते
चक्रायः शुक्लकृत्वर्णितः ब्रुजोनुवृत्तेः सो
पीति अनुभावः परिभावइत्यापापिशब्द
विषयेविस्तारोन्यत्रविस्तारः स्थिधनः क
ठीनेरधीत्यर्थः संधवयनः परिष्ठितेसे
धवइत्यर्थः हिंसिहिंसायामित्यस्माच्चका
रस्पत्ययेहित्वानुमिसिद्देवर्णविपर्यइ
सुकृत्वात् हकारसकारवर्णयोर्विपर्ययट
इत्यपस्पसदिनः एवंडिनः एवंड्डित ह
क्तिपः सुजिसाध्यइत्यर्थः नड्डीनङ वा
किञ्चमोनष्टा स्वरूरत्नयन् ञञ्जविजया
कञ्चस्योभावेनङ वञ्जः च्येइति प्रावेइति
छेदः नकारेछइत्यशादेशः स्यादित्यर्थः

अच्छ इत्यस्योत्तरगात्वाद्दिच्छोपि यस्तीति
ईर्छस्यानास्यत्वं च तु प्रश्न इत्यतः नत्कोड्डि
त्वाद्धुङ्मिति सेप्रसारणोस्यादि चेन्न सम्येन
स्यसंप्रसारणो संज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्व
को विधिरनित्य इत्यस्यानित्यत्वान् केचित्तु
नह्वी इतीयेवः हित्वाच राजधानी स्यादि वी
पस्यादित्याद्ध नरस्य एवं सनीया ह्वेस्या
दावपी प्रसंगान् विद्य इत्यत्रोपधागुणः
ह्वो राजधानीस्यादो न स्यादित्याद्देवप्रस्यान्
श्चेनर उपसर्गवर्ज्यस्य पदरेफु न्या धारेव
दाधोइत्यं नस्यान्विं प्रत्ययोप्नवति श्चेनर्द्धि
न्याधिः उपाधिः श्चे प्रोतिधिः वेतान्तपु
नित उरस्याद्दरितिउद्धुपसर्गात्परस्युस्यान्त
नोः सस्यलोपः स्यादित्यर्थः तथास्केद
रपिरोसोवाक्ष्वेउत्केदनो नामरोगः साध
नं धारयोवकारारन्तु ऋलसुं ह्वेयापर्योन्ते
प्रदीयतेऽस्मै इति सप्रदानं तस्मिन्स्यादावपी

षत्वे २ खत्वमनुस्वारो लकारश्चन्यपमेर
ज्ञापनार्थः खकारः इषत्वे पंमवइस्याले
मुमागमार्थः नयोरेवद्व स्वद्वइति निय
मात् खले षो लकारयथा भावकर्मणो
र्भवति नसहजोरेवखल् इंटः गहाभिति
वहुवचनाद्दुर्द्धिजोगृहणोत्तद्देनोवेस्य
लोवानुवृत्तेर्लीवस्यपामाशेनज्ञगृहिण
नयाहे हुजशेर्ष्ठरूवगाभिनाकाभिदोवाशी
र्धतो लिङ्रूपी र्लिङःपरस्मैपदासिवस्य
यगावाशीहोव स्वरोन २ नक्यानीपविस्य
स्यानुवृत्तेस्तावपि अन्य थायेननाप्राप्ति
र्मापेननहूत्रः स्यात् पुशकाप्राप्त पुष्य
एकस्थपुशाके नस्माते शकर्षनिसहन
कृपाम इतिशक्तारयः अत्रापिवान्यते
सत्रोवीनुवृत्तेर्लीवस्ययाअनुपसर्गस्यो
र्गःरमर्दचर पम्पः चरेराडिः चगुरोश्च
वार्योदेशः नुरोनुभ्याचार्यः नजजपय
जनमोवा इत्याप्नुहे ईवानः ईच यानः

वकारान्तस्येरपि पः नकारस्येवेकारः
एवपरदीर्घकारविधानादेवि मा षस्यात्वे
नच्छन्यथा गुणोक्तत्वे ह्रस्वस्य दीर्घस्य च
समानरूपत्वेनाविशेषात् भ्वादसान र
येन विधिस्तदंतस्येति रु वर्णान्ता हूलाना
मेषुके यिनात्वकारोपीस्यपि शब्दाद्दा
कोशब्दे अन्यत्र वाक्ये परान् इत्येति वकार
स्यानकालशङ्के पोषानुज्ञास्वपि सुः
उपधायागुणाकृतेरारोगसे देशादिस्य
रारादेशः छशषराजादिनाषत्वे ष्टुत्वे
ढष्टुत्वः सदृश्ययोला रपि नकारयइति
शेषः धेविनायानस्मादि छायोसः सेध
दरागामाद्दित्वे ह्रस्वपूर्वस्य ह्रस्मादिः शेषः
जेयादेशः यः सन्निउपसर्गः धातुसंज्ञा
यां ननलक्षः निदिधासिनक्षः ङोः अ
वपण्णि उपदेशावस्थानित्यर्थः ङोङ्गौ
किमिङ्गम्नेतोपः स्वरकार्येकं एवर्वर्णौ
स्पर्धः स्वरत्वानिदेशाद्वावो नमिङ्ग

न्तर इति किं आवृयते ऽोयत्नसमासे इ
तिम च अश्मसो मयोर्लोपो ननश्मसो
सस्याकारलोपः अत्रैसमानेरशीयत्राह
लुपेरवश्पमङ्स्यादिश्लेषमितिशेषः
कृत्ये कृत्योनेवरे अवश्पेशावस्यानेलेप
येन तथाकासमनसोः परयोः तुश्मस्यय
स्योनेलोपेन तथाहिननशावयोः परतः
सेशवस्यानेवालोपेन पुटयत्रे वस्ययोः
परतः पः पवनास्मिनपादिपरतः सास
स्योनेलोपेदिन्यर्थः षष्ठीनिर्दिष्टस्याये
कोस्य लोपः कृत्याः डाडु लङ्गनेनव्याः आनी
प व्याणेवपडमनीनाकृत्यसेज्ञापाणीनि
पायोर उपधात् २ अत्रापिवान्यत्रेन्यत्रेनो
वानुवृत्तेर्क्षवस्यपाक्षापि हृत्योनेकत्येवस
कृदिति परवरणो दीर्घकृवर्णोपधान्त
कृतसशावेनेकोर्यो पाणीसमवपर्वीत्स
जेन्येपाणीसर्गारज्ञः समवसर्गेस्यादि

सा०

५८ स्त्रियोवज्रो २ यजामिनिवहुवचनेनयज्ञ
शीङ्वृञ्विरसुध्यास मनचर मध्यठाय
इत्या समज्जनीषज्जनिपतकृहनरामेषो
मुपारानादिम्या प्राप्याशीङ् सर्वत्रगुणा
विधानात् गुणोकार्येऽस्वरवकारस्यस्वर
त्योनिदेशात् इयङ्गादिविधातुम्या ध्यास्या
मन्याचयो मन्याध्यटाधा इत्यासमन्यानि
षधानिपत्याध्ययकीन्यत्रकापोकापोणु
पलक्षणात् नत्रवक्तोवेत्यनोवानुकृषिशा
न्तेभ्यः धपिवरिः क्रिया कुलाहनः कपि
लोपन्यनुरात्रननामिनि नुशब्देनकस
मावेपिनलोपः पध्यानरः अकृगोहन
ने भृसहस्याक्रिः स्त्रियोमावेहस्पनः स्त्रि
योमावेहत्पतुवर्त्तमानवहन्न्मदिवहनीनि
स्थिते क्तेः क्वित्वान्तेप्रसारणे होढः नषो
ढः इतितकारस्यधकारः ष्टुत्वे ढिढोलो
पः पूर्वस्यदीर्घः ऊढोढितः इतिला

स्याहादिभ्यः क्तेः तस्य नः से धातुरागामा
ग्लानिर्ग्लानिः ह्रानिः ह्वस्योरिति सूत्रेपा
ठस्य सूत्रेणान्हवच्चवदस्याहारेति प्रत्यये च
परस्मैपदानिषेधः तत्रचोदितनेवेत्यनेवा
नुवृत्ते व्यवस्थयात्मनेपदे इट् निगृहीतिः
उवसेकोवने निकुचतिः निपठतिः ग
णविधेर्गुणसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात्
श्रीङोनगुणः संयोगेनोक्तं तन्नित्यमिति
क्ङिति गुणनिषेधस्यानित्यत्वात् जराले
त्वरेश्वेत्यादौ गुणः चिकीर्षत्यस्मात्सप्रम
योनाद्रभत्ययपरः इत्यकारलोपे लोका
स्त्रीत्वात् पूर्वकाले क्त्वा यस्माद्धातोः क्त्वा
विधीयते तत्क्रियाकर्तृपरस्य धातोस्तास्मि
न्प्रयुज्यमाने क्त्वाप्रत्ययो भवतीत्यर्थः
स्नात्वा भुंक्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययो
रेककर्तृकत्वात्स्नानक्रियायाः पूर्व
कालत्वेन स्नाधातोः क्त्वा नंत्वा सेटकिटे

ति इत्याहुतिः क्वाचिन्न भवति घ॰ क्विच्चवाम
दित्यर्थः कस्येटाकिदेस्येवपाठेवाशब्दव्यवस्थ
येन घ॰ चिन्त्वित्वाभावद्यावि इन्नित्याहति
नेत्रेच मडमोरेमदत्तोरेगुधवेष्टायाक्रुशग्रा
श्लेषि क्लिशाद्वचमाक्विन्त्वेवामङ्डिन्येस्यादिह
सोनानाटोहसारे रिकारोपधादव्किकरणा
च्चवाक्विन्त्वे लिखित्वा लेखित्वेत्यादिविक
रणाविशेषादिति क्विन्त्वेवित्वा हरविदमुदव
महस्वपघञ्छनिसे हदित्वेस्यादिज्ञानसुप्रत्य
येपि हराश्विनीस्यादिद्रयोगाद्वेयेन्द्रलेख
लोरिति चनिषेधार्थीयारनयोर्यगिपूर्वका
लाभावेपिधातोः क्त्वावक्तव्यइत्यर्थः उदित
इतिश्रुतइत्यस्यसन्न्यासारस्यक्त्वाप्रत्ययस्य
वाइटवक्तव्य इत्यर्थः कचित्रिषष्ठ्येकवचनो
ते समासे २ तत्कर्तृकइतियस्मात्क्त्वाप्रत्यय
कृत्ययः कर्त्रीमरावकर्त्रीयसंसम्बिन्नएव
कर्त्रीकेइत्यर्थः मस्यमन्निमज्जाराध्यद्वजेति

त्वाशाशायशा तथा श्ववधार्थिकायिनुर नाम मया
पसोद्भूज्ञमसेनमसम्मित्यादि महाकविप्रयोगा
च्चिन्त्यकर्मके विषये नोक्रमनित्यमित्यभेनिगु
णानिषेधस्यानित्यत्वाल्लयुपूर्वस्य ग्रापिगुणोच्च
चिन्त्य स्वरवप्रकार इतियकारस्य स्वरत्वान्निदेशा
इप परिशोभ्यप्रशमर्थे ङाप ध्येत्यादि अत्र
स्पूर्वइति नस्पूर्वं न भवतीत्यर्थः अजित्वा च्छ
त्रवान्सर्वान्नस्माद्विमलोयशः अरत्वाविद्य
मर्थिसः कथंजीवेनिमानितः इत्यादि प्रयोगा
त् तत्काले वर्तमानकाले इत्यर्थः प्रधानश
क्ताभिधाने गुणाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते
इति न्यायात् प्रधानक्रियया कर्मण्युक्ते गु
णक्रियायां नापि कर्मविभक्तिर्भवति यथा
ओदनं पक्त्वा भुज्यते विष्णुं दृष्ट्वापि सेनुधायत्वंप
क्षेत्रमसोऽवनेमित्यादि योनः पुत्रे ४ गाल्य
द्विस्य प्राप्ते पादिके से ज्ञायोस्यापुमन्त्रोपर
त्वात्सहि नस्य द्वित्वे सफलवातेहेतिजीवन्ना
ज्ञग्रहमेगति केषाश्चानेष्टपन्नीत्यासो द्विस्व

६० निश्चत्रकारताम् सुवइतिभावेशावूवहूनीति
मिनेवाच्येसमासेसतिसुबोधातोः कप्प्रत्य
यइत्यर्थः वृस्त्वमित्यर्थः त्यघेरिति चकारा
दनुक्तसमुच्चयार्थाद्वीः नरीः तेडीरित्यादा
वपिःइसुटः प्रत्ययागमत्वेनटित्वानसादे
सेयत्रस्मान्न उटिडित्वादिलोपस्यूरइत्यनेइति
स्थितेलोपोव्योर्वलीतिसेयोगांतस्य वारस्य
वालपरेलोपइत्यर्थः केचित्तुडेटोहि उकारा
नुबंधित्वकल्पितत्वानट्ठिधानसामर्थ्याच्चप्र
त्ययेटिलोपयश्चापलोपइत्याहुः अन्येतु
त्यस्ययानामनविषयत्वादनइतियलोपइत्या
हुः अपरेतुनः रकारस्यरसावर्वैनित्वेनरसेप
रेस्येयोगांतस्यलोपइत्यनेनैवलोपः रानस्य
चसेत्रापूर्वकत्वेनानित्यत्वान्नातिप्रसंगइ
त्याहुः वर्णात्कारइति प्रयोगस्यवर्णप्रतिपा
दकत्वाद्वर्णस्यैवाकारप्रत्ययइत्यर्थः अत
एव अः केशवेविरिच्येत्यादेः प्रयोगस्यव
र्णप्रातिपदिकत्वाभावात्कारप्रत्ययाभावः

अहंकारः एवकारः वषट्कारः इत्यादौ
समुदायादपि अहंकरणमहंकार इत्या
दिवाधातुनेमन्नेनत्वात्रेप्याख्येत्याघमाना
नेकृत्सुत्ययानामुणादिप्रत्ययानामनेनत्वा
न्नावधुत्पादनेनवालक्ष्मानोहप्रसंगाद्रुप
सेहरानिलोकादिनिशेषस्योक्तारपस्याति
द्धिनिष्पत्तिर्लौकिकादनादिष्टेष्टेपरेपरप्रयोगा
त्रदनुशासकाद्याकरणानेराद्धेनेयेत्यर्थः
सेगलादीनिसेगलमध्यानिसेगलोत्तानि
च शास्त्राणी प्रथेनेवीरपुरुषकारणाप्य
पुरुषकाणीमवेत्स्यध्येनार्थ्यास्यवृद्धेने
हूनिवचनादनेसेगलीकसिद्धिशब्दप्रयोगा
दनदध्येनगोकार्यसिद्धिः स्यादितिसम
न्दविस्तरशिष्यानविधानाप्रसिद्धयेस्वेष्टे
वनाप्रसारस्याशास्त्रे अवनादित्यादि इत्य
ग्रीवेवगीवायस्यस कमलायालस्याच्चाक
रः आध्याय इत्यपइत्यर्थः यथाकमलाल

सा०

६१ स्वीकरोतीति तथा सेयं स्वर इत्यर्थः इहे
ज्जगति निष्पारः सर्वत्रियेते इत्यर्थः सुरारे
वासुरारे सा नरा मनुष्या नराकाराः तद्रूपा
ये मधुपा भ्रमरा स्तेरापीते सवयापयुक्ते मार
रेसुवस्तोविकितेवा पत्कजेवर गासरोजे पस्पस
वोपुष्यान्तवनान्त् पापादित्यर्थः स्वसेज्ञाया
अन्वर्थत्वेर शीयते स्वरूपो वइत्यादि स्वरूप
शब्दः अनेन यस्य स स्वरूपानः अनुभ्रतिश
ब्दः अस्ताव स्य स अनुभ इत्यादि अनुभ्रति स्व
रूपशब्दः यस्मिन्त स्यास्तितिस्तार्थकः अने
न तस्य विज्ञानरूपत्व स्वरूपत्वात् स्वकरो
वेणुरेंडः सोस्यास्तिस स्वकरी सत्यास्ति षकरेडी
वतुरोचितो भावप्रधाननिर्देशा च तुरशब्दे
नैवानुर्पलव्यते तत श्चवानुर्याग डाविता
भित्यर्थः अन्यथावास्तधीहद्विसिद्धये
इत्युक्तत्वादुपक्रमोपसंहारविरोधप्रसंगात्
समाप्तिसचक्रमवशान्व्यानेनेकिरणावलीसुर

पद्मस्यदेवदीक्षितस्यापद्मयोरितिनिगादुनमोवेति
ज्ञापकीभूतचके इतिवरोत्तरयोगः श्रीवेदे
श्वरदीक्षितवासुदेवचरीषिते सारस्वते प्रसादे
मेहलस्वत्स्यानिरूपणोपयोगिनोपषेनलनयस्य
कृत्यवन्नकाविनार्थवचने नपेव जगन्निता
वक्तमसोतुष्टिन्दिनोसेत्वेनितुष्टेनिमगवान्समा
पिसवीत्रेरोषेवत्र्शानरागोरोषाःसुरेस्पवकि
मल्लचित्रे सनोस्वमाकुमालेशनोपिचनोत्र तु
षोलिकृतनत्रचिन्ते सेवन्सारेवस्वहिरसमशि
समन्विते प्रबोधूत्सहितीयायाप्रसारोयेनिह
पितः इतिश्रीमद्वसुदेवविरचितेःसारस्वत
प्रसादःसंपूर्णसमाप्तेइदेवरुद्रसस्वतन्सारे
मासेत्वष्वनेचैवगुरोष्टिनेमनोनिष्टासारस्व
तप्रसादोयंपुलेखारामेनलिपिकृतनम ॥८॥

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः हिमवैरनकु
टेंदुकुमुदांभोजसन्निभां सरस्वतींनम
स्कृत्यक्रियतेबालबोधनी अस्यायमर्थः म
याग्रंथकारेणबालबोधनीप्रक्रियाक्रियते
किंकृत्वासरस्वतींनमस्कृत्य कथंभूतांहिम
वैरनकुटेंदुकुमुदांभोजसन्निभांहिमंतु
षारंवैरंनेमलयजंकुटंश्वेतकुटंइंदुश्चं
द्रमाकुमुदंहंसकं अंभोजंपद्मंएतेनसमान
वर्णांसरस्वतींनमस्कृत्येत्यर्थः १ नमस्कृत्य
गणाधीशंमिहिरंदेवमीश्वरं गोविंदंपर
मानंदंप्रकरोमिषट्कारकं २ अणाद्यशेक
रेणाद्यंत्रिरणांनांचजगद्गुरुं प्रक्रियाक्रिय
तेयत्नात्सैषाबालबोधनी ३ क्रियाकारक
संबंधंयेनजानंतिमानवाः पशुभिःसह
तेतुल्याःखुरशृंगविवर्जिताः ४ अस्याय
मर्थः येमानवाःक्रियाकारकसंबंधंनजा
नंतितेपशुभिःसहतुल्याःसदृशाभवंति
इत्यर्थः तेपुनःकथंभूताःखुरशृंगविव
र्जिताइत्यर्थः ५ षट्कारकाणिकथ्यंते सं
बंधसहितानिवै येषांविज्ञानमात्रेणसं

१ स्मृतंत्यायनेध्रुवे ५ कानिपुनस्तानिषट्
कारकाणिकर्त्तृकर्मकरणसंप्रदानअपा
दानाधिकरणानि ननुसंबंधस्यकथंकारक
त्वेनास्तिक्रियायोगाभावात् कस्ययावत्कति
वस्यादिसंबंधिनस्यधातोरर्थःक्रियाभव
ति पचति जीवति खादति गच्छति पचति
पठतीत्यादिकेपुनःकारके क्रियायाःसा
धकेकारके क्रियासाध्या अयमेवसाध्यसाध
कभावः क्रियाकारकसंबंधः तत्रसाध्यसा
धकसंबंधाभावात् षष्ठ्यासंबंधस्यकारक
त्वेनास्ति तथोच्यते साधोर्धनेतिष्ठतीत्यत्र
धनस्यास्थितिक्रियायाःकर्तुःसंबंधोसंबंध
स्यतुसाध्यानेनतस्यसंबंधस्यकत्वाभावा
त्कारकत्वेनास्ति यःकरोतिसःकर्त्ता यत्क्रि
यतेतत्कर्म येनक्रियतेतत्करणं यस्मैदी
यतेतत्संप्रदानं यस्मादागच्छतियततिवि
भेति उत्तिष्ठते चलेवते ऽपैनईत्रे तदपा
दानं यस्यधनादिकेसंबंधः यस्मिन्स्थीयते
तदधिकरणं इतिसप्तविभक्त्यवतारणा १
तत्रपंचविधःकर्त्ताकर्मसप्तविधंभवेत्

करणो द्विविधश्चैवमेव दाने त्रिधा मतं अपादा
नं द्विविधं चैवमथाधारश्चतुर्विधः अथ पंच
विधः कर्त्ता यथा स्वतंत्रो द्विविधश्चैव हेतुर्द्विवि
धश्चैव च कर्मकर्त्ता एक एव कर्त्ता पंचविधो भवे
त् तत्र द्विविधः स्वतंत्रकर्त्ता यथा अभिहितस्वतं
त्रकर्त्ता अनभिहितस्वतंत्रकर्त्ता च तत्राभिहितः
स्वतंत्रकर्त्तायं यथा पुण्यं करोति आढ्यः आढ्य
वान् पुरुषः पुण्यं शुभदायि कर्म करोति ऽस्मा
द्यति इत्यर्थः पुन्यमनभिहितं कर्म करोति
क्रिया आढ्य अभिहितस्वतंत्रकर्त्ता एवं पुण्य
कुर्वन्ते आढ्यः प्रियमाप्नुवंति दत्ताः विद्यानुपा
स्यते शुद्धमतिः राजते विश्वेश्वरः कृपया भा
निवेद्यो गगने चोतते हारकायो हरि इत्यादि
दुःकृत्यकरणे आशङ्क्यापि आमउपवेशने
उपद्रवैः राजरोगो मारीभो पुनरोगो तथा
तवः सगधा भवति सेटः अनेटः सकर्मकाः
उभयपदिनः परस्मैपदिनः आत्मनेपदिनः
फलव्यधिकरणावाचकत्वे सकर्मकत्वं फल
समानाधिकरणावाचकत्वे अकर्मकत्वं तत्फलः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः यदा वा सकर्मका

२ णोधातन्तो कर्त्तरि लकारः भवति तदाश्रि
हितः स्वतन्त्रकर्त्ता भवति तदाश्रितेन स्वतन्त्रक
र्त्तरि प्रातिपदिकार्थलिंगपरमाणवचनमात्रे
प्रथमेति प्रथमाविभक्तिर्भवति तदुक्तं यस्मि
न्नर्थे विधीयते लकारास्तद्धिताः कृतः समासो
वा भवेच्च तत्र सउक्तः प्रथमा तत्र इत्यर्थः अनाश्रि
हितस्वतन्त्रकर्त्ता यथा पुरुषं क्रियते घटेन
अस्यापि सरावार्थः पुरुषनाश्रितेन कर्म क्रिय
ते क्रिया आह नेत्यनाश्रितेन स्वतन्त्रकर्त्तरि त
तीया एवं ध्यायत्यनेन दृशेः विप्राउपास्यते स
कृतिमिति राज्यते विश्वेश्वरेण काश्यां भासते चेद
गगने चोरनते दुःखार्त्तकायो हरिणा इत्यादि
तेषामेव धातूनां लः कर्मचेत्यादिना कर्मणि
भावे च लकारः भवति तदानाश्रितेन स्वतन्त्र
कर्त्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया वि
भक्तिर्भवति यदुक्तं यदा कर्मणि भावे च वि
धीयते लकारः अनुक्तस्तु तदा कर्ता तृती
यान्तो भवति प्रसिद्धेः उभयत्र स्वतन्त्रकर्तृत्वे कर्तृसं
ज्ञा भवति प्रवृत्तो चरति वृत्तो चकारकाणां यः
ईश्वरः असौ स्वतन्त्रकर्त्ता स्यात् इत्युक्तेनेदा

द्विविधा द्विविधो हेतुकर्त्ता यथा हितेल
मेने विनीताः तातेविनीतात्र हितेलमगा
तात्रयोधीरः प्रयुक्तेसः हितेलमयतिवि
नीतानधीरः पंडतः विनयप्रुक्तानपुरषा
नहितेस्वामीष्ठंपायपतीसर्थः हितमन
यिहितेकर्मेलमयतिक्रिया विनीतानकर्त्र
कर्मधीरोहेतुकर्त्ता यथागच्छतीगुरुंशिष्यु
गमयतिस्तरुंशिष्युयिता तथाश्वगच्छतिं
शास्त्रेशिष्यः अवगमयतिशास्त्रेशिष्य गु
रः भुक्तेअन्नंवालः भोजयतिवालमन्नंपि
ता इत्यादि यत्रगीजेनाह्यमोस्वहितहेतु
कर्त्तासवति कर्मणीचेत्यादिनाकर्मरिलक्का
राविधीयते तत्राश्रतिहितहेतुकर्त्तासव
ति तत्रअहितहितहेतुकर्त्तरि उक्तन्यायेन
कानिपरिकार्येइत्यादिनाद्वयमायिमत्ति
र्भवति यथाअनाति हितहेतुकर्त्ता यथाहि
तेलग्नेविनीताधीरेणासुरकार्यः हित
नहितेकर्म लग्नेतृपा विनीतात्रयिव
हितकर्मकर्मधीरेणोऽस्मनुपातहितहेतुक
र्त्तरितनीया तथा एवंसम्यग्नेगरुंशि

रु पित्रा तथाप्यवगम्यते शास्त्रे शिष्योत्तु
रणा भोज्यते अन्नेवालः पित्रेत्यादि कुल
मयपाम्रो गच्छगतो पुत्रपालनामवक्षार
योरित्यादीनो गोण्णेनानो लः कर्मणी चेत्या
दिनायत्रकर्मणी लकाराः विधीयते तद
नभिहितत्वे तु कर्तरि कर्मकरणयोस्तृती
येति तृतीया विभक्तिर्भवति उक्तं हि स्वतंत्रो
वाति तन्त्रो वायः स्वतंत्रं नियोजयेद हेतु
कर्तार्भवेदेव उक्तानुक्तविभागे द्विधा एक
विधः कर्मकर्ता यथा स्वयमेव पच्यते ओद
नः स्वयमेव छिद्यते काष्ठं स्वयमेव लूयते
केदारः स्वयमेव छिद्यते साह्नजनस्वेदः
ओदनार्थमेतत्तु सम्बन्धे ओदनशब्देनोच्यते
पाकानुकूलमन्ने छेदनानुकूलं काष्ठे ल
वनानुकूलः केदारः छेदनानुकूलः स्वेद
स्वयमव्यये एवा स्वयं पच्यते क्रिया ओदनं क
र्मकर्ता काष्ठकेदारस्वेद पाकादिक्रिया
ओदनादयः कर्तुरनुकूला भवन्ति अनाया
सेन कर्तुः पाकादयो जायन्ते तत्रोच्यते
स्वयमेव पच्यते ओदनः इत्यादि तत्र स

कर्मकधातवोद्विविधाभवंति कर्तृस्थक्रिया
कर्मस्थक्रियाश्च तत्रयेकर्मस्थक्रियापचन्ता
द्यः तेषामेवधातूनांप्रयोगेकर्मवत्कर्मणा
तुल्यक्रिय इत्यनेनयदाकर्तृंकर्मवद्भावोविं
धीयतेतदाकर्मवद्भावधातूनांयोगात्मनेपद
चिणचिणावद्भावाभवंति पच्यतेओदनः स्वय
मेव अलाविषाकृतिंजनस्सेदः अछेदिकेदा
रः स्वयमेव अभेदिकाष्ठंस्वयमेवेतितडंते
कर्मस्थोयस्यभावःस्यात्कर्मस्थाचक्रियातथा
तस्यधातोःप्रयोगेतुकर्मकर्त्रीविधीयते अथ
कतमेसप्तविधंकर्मईप्सितं अनीप्सितंकर्म
ईप्सितानीप्सितंकर्म कर्तृकर्म अथअकथितं
कर्म अविहितंकर्म अनविहितकर्मचेति तत्र
ईप्सितंकर्मद्विविधंभवति अनुक्तेप्सितंकर्म
उक्तेप्सितंकर्मचेति तत्रानुक्तेप्सितंकर्म यथा
द्वारिकांगच्छतिहरिः मथुरांगच्छतिगोपालः
अयोध्यांसरतिश्रीरामः काशीमेतिविश्वेश्वरः
पुरुषोत्तमंव्रजतिहन्तिविश्वेश्वरः पुरुषोत्तमं

पतिर्हन्ति विश्वेश्वरः पुरुषोत्तमे पतिर्हन्ते वै
ष्णवः गंगातीरे चरन्ति चतुरः नारायणो वध्य
ते सुधीरित्यादि द्वारकायां गच्छन्ति हरिरित्यादि
सर्वत्रोदाहरणं कर्मणि द्वितीया कर्त्रा गङ्गा
गतो रुगतो सगतो कृष्णगतो पादायतो श्री
गति निवृत्तो ऽपूर्वः भुजगतो चरगतो परग
तो एषो धात्वर्थो लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इ
ति यदा कर्त्तरि लकारः विधीयते तदानुक्तेऽपि
तं कर्म तस्मिन् कर्मणि द्वितीया चतुर्थी चेष्टाया
मनध्वनीति द्वितीया चतुर्थ्यौ भवतः एवं शा
स्त्रे भगवान् सुकृती गंगोदके स्पृशति पुराणवा
न् पुरुषोत्तमे पश्यति धार्मिकः तुलसीति
द्यति धन्यः पुरुषोत्तमान्ते खादते साधु नारा
यणं व्याहरति साधु पुष्पैर्भक्त्या मिश्रा स्वराः
पृथ्वीविक्रमनेत्रपः पुष्कैर्सिंचते तद्विपेप्र
जार्थी पुरुषेत्यजति कर्पेनेप्सिते पुण्यवतो
स्पर्शं स्पृशे हरिरेवतो यागं धोपादाने
हृजे हर लोकाद्भूर्वः गहरूपादाने कमपा

सविशेषविशेष्यैः ।सिंहद्वारेण त्यजहानो नृप
धर्मज्ञानान्निष्क्रान्तः हरिं भावयन्नेव मनीषी हृ
विज्ञेयमपिबुद्धिधर्मश्वरःधान्यसारधीरित्यादि
एतेषामन्येषांचधातूनांपरलः कर्मणि
चेत्यादिनाकर्त्तरिलकारः॥भवेतितरान्तुक्ते
ऽपिनकर्मणिद्वितीयाविभक्तेर्भवति ननुक्ते
सकर्मकाणांधातूनांपरस्मैकर्त्तरिल्लादयः
नरान्तुक्तेऽपिनेकर्मद्वितीयानतुकीर्त्तिता
उक्तेऽपिनेकर्मपथाहारकागम्यतेहरिणा
मथुराप्राप्यतेगोपालकेन अयोध्याश्रिय
तेश्रीरामेण काशीईयतेविश्वेश्वरेण गंगा
धयतेधार्मिकेण वाराणसीवृज्यते वटुकेन
पृथ्वीवृज्यतेपरिव्राजकेनइत्यादिहरके
नउक्तेऽपिनेकर्मणि प्रथमा गम्यतेक्रियाहरि
हेतोनिष्पन्नप्रसिद्धिर्नकर्त्तरितृतीया एवमन्य
त्रापितेषामेवधातूनांन्तरालः कर्मणीच
त्यादिनालकारः॥भवेति नराउक्तेऽपिनेक
र्मभवतिनत्रोक्तेऽपिनेकर्मणिद्वितीयपदिका

र्थेस्यादिना प्रथमा विभक्तिर्भवति उक्ते हि
सकर्मकाणां धातूनां परात्कर्मणि लादयः
तेषामुक्तेऽभिहिते कर्मणि प्रथमा न तु द्वितीया
कर्त्तर्यभिहिते न मे कर्मकर्मणि हि नीयेति द्वि
तीया विभक्तिर्भवति तदुक्तं कर्त्तुरीप्सिततम
त्वेन परेवस्याद्विवहिते मेनरीप्सितनमेक
र्म उक्तानुक्तभेदाद्द्विभन्नीप्सितं कर्म यथा
उक्तेनाप्सितं कर्म अनुक्तानीप्सितं कर्म चेति
तत्रानुक्तानीप्सितं कर्म यथा विषं खादति
शुद्धः कंटके मर्द्दयति बालः पापं करोति
दुर्बुद्धि कल्याणमपि शुद्ध धर्मं पतति द्विपति
पापबुद्धयः इत्यादि विषमनुक्तानीप्सितं क
र्म खादतिक्रिया शुद्धः स्वतंत्रकर्त्ता एवमन्य
त्रापि उक्तानीप्सितं कर्म यथा विषं खाद्यते
शुद्धेन कंटके मर्द्द्यते बालेन पापं क्रियते दु
र्बुद्धिना इत्यादि विषमुक्तेप्सितं कर्मणि प्रथ
मा खाद्यते क्रिया शुद्धेनेति अनभिहितस्व
तंत्रकर्त्ता एवमन्यत्रापि अनुक्तं वानीप्सिते

कर्मेतिकर्मसंज्ञा स्वातंत्र्यवतो मर्हमर्हेते तु
कृत्यकरणे एषां धात्वर्थोपरात्वः कर्मणि
इत्यादिना परा कर्त्तरि लकारः विधीयते
तेसनुक्तानीप्सितं कर्म भवति उक्तेनीप्सि
तं कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया विभक्तिर्भवति
तस्मिन्नुक्तस्थाने प्रथमा विभक्तिर्भवति यदुक्तं
पराकर्त्तुरन्ते ह्यन्तकर्मत्वेन विवक्षिते तद्
क्तौप्सितं कर्मडक्तानुक्ते तयाद्विधा तथायुक्तं
चानीप्सितं कर्मेति कर्मसंज्ञा ईप्सितानी
प्सितं कर्म यथा पापसेवयन् तस्याति
सेरजोप्यव्यवहरति कुमारः ग्रामं गच्छन्
तृणान्युपस्पृशति दुष्टेन शपन सर्पं पश्यति
पापसमीप्सितं कर्म सेवयन् कर्त्तुर्विवक्ष
ताईप्सितानीप्सितं कर्मेतस्याति सेरजो वि
शेषणं चपक्षपदं व्यवहरति क्रियाकु
मारः स्वतेत्रकर्त्तारजसोऽत्यत्वार च विहि
त्वेन व्याप्तत्वानेन सेवसा यत्ररक्तोप्सिते
एवमग्रेपि तथायुक्तं चानीप्सितं कर्म

६ निकर्म्मेत्ता कर्म्मणो हि नीपाद्यैमन्त्रर्य्यैवनि
अकथितेनकर्म्महि द्विविधं उक्ताकथितेनकर्म्म अ
उक्ताकथितेनकर्म्मचेति तत्रानुक्ताकथितेनकर्म्म
यथा गां दोग्धि दुग्धं गोपालः राजानं सुवर्णं
याचते भिक्षुकः यजमानमवरुणद्धि गां गो
पालः गुरुं शास्त्रं पृच्छति शिष्यः शिष्यं धर्म्मं
ब्रूते आचार्यः शिष्यं शब्दं शास्ति पिता गाम
उक्ताकथितेनकर्म्म दोग्धि क्रिया अनुक्तेपि ने
कर्म्म दुग्धं गोपालः त्वनेचकर्त्ता यजमान
मनुक्ताकथितेनकर्म्म अवरुणद्धि क्रिया अनु
क्तेपिनेकर्म्म गां गोपालः त्वनेतु कर्त्ता इत्या
दि उक्ताकथितेनकर्म्म यथा गौर्दुह्यते दुग्धं गो
पालकेन राजा सुवर्णं याच्यते भिक्षुकेन य
जोऽवरुध्यते गौ गोपालेन गुरुः शास्त्रं प
च्छ्यते शिष्येण शिष्यो धर्म्मं ब्रूयते गुरुणा शि
ष्यः शब्दं शिष्यते पित्रा दुह याच् प्रच्छ रुध ब्रूया ब्र
याच्ञायां यच्छगीप्सायां इत्यमरुयोवाचि
लातुअनुशिष्टौ एतेषां प्रयोगे यदा लः क

र्मणीचेत्यादिनाकर्त्तरिलकारः भवति तदा
नुक्तकथितेकर्म्मभवति तत्रानुक्तकथिते
कर्म्मणि उक्तन्यायेन प्रथमा भवति तदुक्तं प्र
धानेकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणां अप्र
धानेदुहादीनां ण्यन्तेकर्त्तुश्चकर्म्मणः सर्वत्रा
कथितेचेतिकर्म्मसंज्ञाकर्म्मणि द्वितीयेति अनु
क्तेद्वितीया अकथितेकर्म्मणि उक्तेप्रथमा कर्तृ
कर्म्मद्विविधं उक्तकर्तृकर्म अनुक्तकर्तृकर्मचे
ति तत्रानुक्तकर्तृकर्मयथा गच्छति पथिकः ग्रा
मं गमयति ग्रामंपथिकंधनी बुध्यति शास्त्रंशि
ष्यः बोधयति शास्त्रंशिष्यमुपाध्यायः अश्नात्य
न्नंबालकः आशयत्यन्नंबालकंपिता अधीते
वेदंब्रह्मचारी अध्यापयति वेदंब्रह्मचारिण
मुपाध्यायः गृह्णाति इष्टिं गृहस्थः गृहस्थाप
यति गृहस्थं विश्वेश्वरः कार्षापणं वसति यति
कार्षापणं वासयति पान्थं विश्वेश्वरः इत्यादि
उक्तकर्तृकर्म यथा गम्यते ग्रामं स्वयं पथिको धनि
ना बोध्यते शास्त्रं शिष्य उपाध्यायेन आशयते

अन्ते बालकः पिता ध्याप्यते वेदं ब्रह्मचारी उ
पाध्यायेन गृहे स्थाप्यते गृहस्थो विश्वेश्वरेण
कारणं वाच्यते यती विश्वेश्वरेण संन्यासादि गम्य
गतो बुधश्चावगमने इङ् अध्ययने अधिपूर्वः
ह्यागतिनिवृत्तौ वसनिवासे एते षो धातवो
हेतुकर्मणि णिजन्तानां यस्मात्कर्त्तरि लकाराः
विधीयन्ते तस्मादुक्तकर्त्ता कर्म भवति तत्रानुक्त
कर्त्तृकर्मणि द्वितीया तृतीया विभक्तिर्भवति
यस्मात्कर्त्तरि लकाराः भवन्ति तस्मात् प्रातिपदिका
र्थेत्यादिना प्रथमा विभक्तिर्भवति गतिबुद्धिप्रत्य
वसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ
विनिश्चयत्वस्य धातोः कर्त्तृसंपत्ति कर्म संज्ञा भव
ति २ करणो द्विविधं यथा बाह्यमाभ्यंतरं च त
त्र यत् शरीराश्रितं तस्माभ्यंतरं ततोऽन्यद्बाह्यं त
त्राभ्यंतरं यथा मनसा नारायणं स्मरति सुहृतो
बुध्या वासुदेवं ध्यायति ध्यानचित्तेन विश्वेश्वरं
ध्यायति धीरः आत्मना शिवमभिप्रपद्यते ज्ञानी
मनसाऽकाशमधीयते जनः बुध्या धत्ते चिन्तय

तिलष्ठु विज्ञेन स्थिपे धारयन्ति कामातुरः
अहंकारेण विषयमार्गिगम्यते ताभ्यो मन
सेत्याये मरेन्नतीया नारायणमीप्सितेक
र्मस्मरणेनक्रिया नुष्ठानी यनेतृकर्त्री एव
मन्यत्रापि वासे यथारथेन हरिको गच्छ
तिहरिः वृषभमारूढ सेव्रजति शिवः ऐरा
वतेनामरेंद्रवतीच्छ्यान्ति पुरंदरः अश्व
नेव्रजति धनी कालेन जलेश्वरा गिरदस्थं
कुशेन सेधावि रथान्नि व सवारी पलेन
स्वपोषकुरोतिवली देवेन पिदार्थमटति
त्रिभुः रथेनेति वा सकरणेन नीया हरि
कामीप्सितेकर्म गच्छतीन क्रिया हरिस्तत्र
त्रकर्त्री एवमन्यत्रापि साधकतमेकरणमि
तिकरोति हरा कर्तृकरणयो स्तृतीया विश
त्रिर्भवति ... त्रिविधं यथा प्रेरक
मनुमेत्रिकमनिराकर्तृकेच नत्रप्रेरकेय
या विप्रवे त्रिभुवने ददाति बलिः विप्र
वेप्रेरकसेप्रदाने चतुर्थी त्रिभुवनमीप्सि

नकर्मेददाति क्रिया बलिः स्वतंत्रकर्त्ता वि
ष्णाय गां ददाति धार्मिकः विप्रेभ्यराय मठं
ददाति पुण्यवान् इत्यादि सः विष्णुः सकलं
त्रिभुवनं देहि इति प्रेरकसंप्रदानमानिमम
ते अनुमंत्रकं यथा अनिष्ठपेकलमलं ददा
ति दृढस्थः पितुकाय मिष्टां ददाति ब्रह्मवा
ने काशीवासिने वेदं ददाति सुहृती अनि
ष्ये अनुमंत्रिकसंप्रदाने चतुर्थी कलमल
मीति कर्म ददाति क्रिया दृढस्थः स्वतंत्र
कर्त्ता इत्यादि सः अनिष्ठपलमलमनु
मन्यतेनेनानुमंत्रिकमुच्यते अनिराकर्त्त
के यथा विप्रेभ्यराय पुष्पं ददाति साधुः ना
रायणाय पुष्पं ददाति सज्जनः शिवाय वि
मलं जलं ददाति शैवः गंगायै कनकांबुजं
ददाति धार्मिकः इत्यादि नारायणाय अनि
राकर्त्तृकसंप्रदाने चतुर्थी पुष्पमिति कर्म
ददातीति क्रिया सज्जनः स्वतंत्रकर्त्ता ए
वमग्रेऽपि सः नारायणः पुष्पार्पणे ते

रयति दीयमानेनानुमन्यते दीयमानेनेति
ताकरोति इत्यादि ते राकर्त्तकमुच्यते सर्वत्रक
र्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति संप्रदानसं
ज्ञा संप्रदाने चतुर्थीति चतुर्थी विभक्तिर्भवति
४ अपादाने द्विधा मते चलमचलं च तत्र चलं
यथा धावतोऽश्वात्पतति अश्ववाहकः अपसर
तो मेषाग्गेगास्थानतः प्रसरति महामात्राहकस्म
स्मादिति चलापादाने पंचमी धावनमित्यस्या वि
शेषणे अश्ववाहकः खलेत्रकर्त्रोपपतितः क
र्तृविशेषणं एवमन्यत्रापि अचलं यथा वृक्षा
त्पत्रं पतति ग्रामादागच्छति पथिकः जला
दुत्तिष्ठति मत्स्यः कुलाद्दारो हरति मनुष्यः
व्याघ्राद्विभेति मृगः वृक्षादित्यत्रापादाने पं
चमी पत्रा वृक्ष पततिक्रिया एवमन्यत्रापि
अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं ध्रु
वमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते ध्रुवम
पायेऽपादानमिति अपादानसंज्ञा अपादा
ने पंचमी विभक्तिर्भवति ५ संबंधस्तु द्विधः
स्वस्वामिकसंबंधः अवयवावयविसंबं

धः जन्यजनकसंबंधः स्थान्यादेशसंबंधः न
त्रस्वस्वामिकसंबंधो यथा राज्ञः पुरुषः साधो
धीने ब्रह्मणस्यकुले राज्ञोधरित्री विप्रेश्वर
स्यकाशीक्षेत्रस्य मथुरेति राज्ञः स्वस्वामिक
संबंधेषष्ठी पुरुषः प्रथमा अवयवावयविसं
बंधो यथा यशोधारः अश्वस्य शिरः राहोः
शिरः उष्ट्रस्य ग्रीवा करयोर्हस्तः मस्तो लांगू
लं पशोः अवयवावयविसंबंधे षष्ठी प्रातिप
दिकार्थे प्रथमा जन्यजनकसंबंधो यथा पितु
पुत्रः मातुर्दुहिता गवां क्षीरं धेनोर्वत्सः पितु
र्जन्यजनकसंबंधे षष्ठी पुत्रः प्रथमा स्थान्यादे
शसंबंधो यथा अस्तेर्भूः पादः पद् ब्रुवो व
चिः अस्तेरिति स्थान्यादेशसंबंधे षष्ठी भू
रिति प्रातिपदिकार्थमात्रानतिरिक्ते प्रथमा
एवमन्यत्रापि सर्वत्रैव संबंधमात्रे शेषे ष
ष्ठीति विभक्तिर्भवति ६ यथाधारश्चतुर्वि
धः औपश्लेषिकः अभिव्यापिकः वैषयिकः
सामीपिकश्चेति तत्रौपश्लेषिकः यथा कटे
तिष्ठति विप्रेश्वरः मथुरायां हरिर्वसति

अथोपाध्यायो रोमः आस्ते गृहे तिष्ठति गृहस्य
कायेन औपश्लेषिके आधारे सप्तमी तिष्ठ
तीति क्रिया विशेष्यः कर्त्ता एवमन्यत्रापि
वैषयिके यथा ज्ञाने तिष्ठते राजते वेदे
रिवसति जलेषु मत्स्याः तिष्ठन्ति आकाशेप
क्षिणः सेति ज्ञानमिति वैषयिके आधारे स
प्तमी वेदः कर्त्ता राजते क्रिया एवमन्यत्रा
पि अभिव्यापिके यथा जगति विष्णुरेव
वर्त्तते तिलेषु तैलं वर्त्तते दधि सर्पिरस्ति
जले पानो वर्त्तते मनेषु ज्ञानं वर्त्तते ज
गति अभिव्यापिकाधारे सप्तमी विष्णुरे
कर्त्ता वर्त्तते क्रिया एवमन्यत्रापि सामीपके
यथा गंगायां घोषः प्रतिवसति जलेति हे
तु वृत्ता गंगायां सामीपकाधारे सप्तमी घोषः
कर्त्ता प्रतिवसति क्रिया सर्वत्राधारेधिकरण
मित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तम्यधिकरणे चेति
सप्तमी विभक्तिर्भवति इति सप्तमी विभक्ति
रवतारसमाप्तम् १ इदानीं विभक्तिनिर्णय

उच्यते विभक्तिश्च सप्त ३ विभक्तिरुच्यते
सुविनिवादयः एकविंशतिप्रत्ययाः ति
ङितिपरस्मैपदात्मनेपदेइतिवादिनअष्टो
अष्टादशप्रत्ययाः अनभिहितेलकर्त्तरिहि
तेसमासेरनभिहितेअनुक्तेद्वितीयादयः
षड्विभक्तयोभवंति उक्तेचप्रथमैव
भवति तत्र यदाकर्मकाण्णधातोःकर्त्तरिपरस्मै
पदेभवति तदाकर्त्तुरुक्तेप्रथमाप्यवमेवभ
ति काश्यपोव्रमयतेश्रोविशेषपरेणस्यादि य
दासकर्मकाण्णधातोःकर्त्तरिवानिवादित
वकेभवति तदा उक्तेकर्त्तरिप्रथमाभवति
अनुक्तेकर्मभवति तत्रकर्मणिद्वितीया अ
कर्मकापिधातवः सोपसर्गाःसकर्मकाभवं
ति भवेभवान्तोपतिःपराभवति जलेजनादे
वैः अतिभवरावणोश्रीरामः यदा कर्मणि
लकारे उक्तेकर्मणिप्रथमा अनुक्तेकर्त्तरितृ
तीया परिभूयतेभवानोपतिना एवमकर्म
कसकर्मकाण्णधातोःसर्वेषामेवसर्वेल

कारेषुवोधव्यं कर्त्तरिउक्तानुक्ते विभक्तिद्वयं
उक्ते प्रथमैव अनुक्ते तृतीया षष्ठी च उक्ते विशे
ष्यरःकाश्यपो भवति परस्मैपदेन उक्ते कर्त्तरि प्र
थमा यत्र भावे लकारः तत्र अनुक्ते कर्त्तरि तृ
तीया विशेष्यरेण काश्यपेन भूयते यत्र भावे कृ
त्प्रत्ययो भवति तत्र कृत्प्रत्ययान्तो कर्त्तरि वर्त्तते ष
ष्ठी तृतीया वा कृत्याप्रत्यये तु अनेकरूपैवकेलि
मरमणीयकेनकान्तेनैवकृत्या सम्प्रविदुर्बुधाः
विशेष्यरस्य काश्यपो भवेद्विशेष्यरेण काश्यपो भ
व्यं एवं सप्तस्वपि उक्तानुक्ते कर्मणि च तत्संवि
भक्तयो भवन्ति तद्यथा उक्ते कर्मणि प्रथमा यत्र
सकर्मकात् धातोः कर्मणि प्रथमा भवति परि
स्मैपदे सवर्णो लकारो भवति उक्ते कर्म भवति
तत्र उक्ते कर्मणि प्रथमा भवति परिस्मैपदेन
वर्णो रघवेण अनुक्ते द्वितीया च तृतीया षष्ठी च
यत्र सकर्मकात् धातोः कर्त्तरि लकारो विधी
यते तत्र उक्ते कर्त्तरि प्रथमा अनुक्ते कर्मणि
द्वितीया काशीपतेर्विशेष्यर इत्यादि गम्य

११ थीकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः अनुक्तेम
थुरायांगच्छति हरिः मथुरायै गच्छति हरिः इ
त्यादि यदास्मरणार्थानां कर्तरि लादयो भवे
ति यदानुक्ते कर्मणि षष्ठी भवति रामस्य स्मरति
सुमतीत्यादि यदा सकर्मकाणां धातूनां तृजाद
यो भवंति तदानुक्ते कर्मणि कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठी भवति अयोध्यागन्ता रामः अयोध्यागाम
को रामः इत्यादि करणे अप्यमानतृतीया द्वितीया
षष्ठीच छेदनः खड्गो देहस्य छेदादन इति
करणे ल्युडोरणानुक्ते तृतीया कर्तृकर्मणोः कृ
तीति कर्मणि षष्ठी देहस्य अनुक्तकरणे तृतीया
यदा धातूनां सर्वेषां कर्तृकर्मभावेषु लादयो भ
वंति रथेनायोध्यांति रामचंद्रः मनसा माध्या
ते हरिर्येड्न्तेः तेजसा काशते हरिर्दीप्यते इत्या
दि सर्वत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया करणे षष्ठी
तानस्य ज्ञातमतिबुद्धः यस्यज्ञातीने दुर्जी
नः प्रवर्तते इत्यर्थः द्वितीयासप्तमीचाकर्म
काणां गत्यर्थं भवनार्थकोपदा आधारे प्रयो

२

भवति द्वा आधारे सप्तमी भवति तत्राक
र्मकारणे यथा काशीविश्वेश्वरस्य भक्ता आ
काशे वेट्टस्य भासे गगने सूर्यस्य दीप्ते काशे
आकाशे गगने इत्यादि आधारकत्वस्य येनो
क्तत्वात्तत्रैकवचने विश्वेश्वरत्वेऽस्या
णामतुक्तत्वादधिकरणवाचेनस्यैति अधि
करणत्वस्य प्रयोगे कर्त्तरि अनुक्ते षष्ठी स्ये
त्यादि अधिकरणोक्तप्रत्ययः काप्यादीनाम
धिकरणानो समानाधिकरणो इत्यादिलिंग
योगः भद्रणार्थाको तुजप्रसमीनो यदाधि
करणोक्तप्रत्ययो भवति तदा उक्ताधिकरणे भ
वति यथा काशीविश्वेश्वरमुक्तागहणां ब्रह्म
णस्य मुक्ते स्वदेशेरात्रः मुक्तः काशीगृहे स्व
देशशब्दानो मुक्ताधारे प्रथमा स्त्री विश्वेश्वर
ब्रह्मणराशापूर्वत्तत्रषष्ठी उक्तादीनो का
प्यादिलिंगयोव्यवस्था गस्यार्थाकोगमप्रम
मीनोयदाधिकरणोक्तप्रत्ययोभवति तदा
उक्ताधिकरणे प्रथमा भवति यथा रामेण हस्त
गता वेत्तनयेस्य मते पर्वतोरामस्य वाजि

१२ नः मथुरादेरन्याधिकरणे पञ्चमी श्रीकृष्णा
देश्चैवत्रषष्ठी गमादेरधिकरणेऽत्र प्रत्ययो भ
वति इति सप्तविभक्त्यवतारः इदानीमुपपद
विभक्त्योर्लिख्यते कारकमाश्रित्य कार्यं क्रि
यते सा कारकविभक्तिः पदमाश्रित्य कार्यं क्रि
यते सा उपपदविभक्तिः यस्योत्तरपदमध्ये द्
त्यर्थौ द्वितीया काशीमन्तरे विश्वेश्वरो वर्तते
काश्या मध्ये वर्त्तते इत्यर्थः अयोध्यामन्तरे
ण श्रीरामो भाति अयोध्यामध्ये इत्यर्थः अ
न्तरेणयुक्ते इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया विभक्तिर्भव
ति येव्याप्य कर्म करोति तत्र द्वितीया तथा
सर्वरात्रिं पठति ब्राह्मणः सकलरात्रिं परि
त्यज्य पठतीत्यर्थः येवक्रोशं काशीवर्त्तते
सर्वतः क्रोशं यावद्व्याप्य काशी तिष्ठति
इत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति काला
ध्वनोर्द्वितीया विभक्तिर्भवति यस्मै नमस्क
रोति तत्र चतुर्थी तथा श्रीविश्वेश्वराय न
मः श्रीनारायणाय नमः गणेशाय नमः स्वस्ति स्वा
हा स्वधा अलं वषट् योगे [illegible]ति नमो योगे च

तुर्थी विभक्तिर्भवति यस्मात् अन्य यस्मात्
आरात् यस्मात् इतरः यस्मात् ऋते यस्मा
त् पूर्वा दिगित्यादि तत्र पंचमी तथा श्री
विश्वेश्वरादन्योऽनीश्वरः ब्राह्मणादन्यो वा
क्षत्रियो वा क्षत्रियादन्यो वैश्यः वैश्यादन्यः शूद्रः
इत्यादि श्रीविश्वेश्वरगृहान्मणिकर्णिकाया
स्समीपेत्यर्थः मथुराया आरात् काशी म
थुराया दूरे इत्यर्थः गंगाया इतरान् यमुना य
मुनैवेति शिवपूजनादृतेन मुक्तिर्नास्ति पूजनं
विना इत्यर्थः काश्या पूर्वं गंगा भवति काश्या
पूर्वं गंगा भवति काश्याद्दक्षिणो व्यासी वर्तते
काश्या पश्चिमे भीमचंडी विद्यते काश्या उत्त
रे वरुणा आस्ते एवं धातोः परे अन्यादितरर्ते
दिक्शब्दाञ्चोत्तरपदाहियुक्ते पंचमी विभक्ति
र्भवति यस्मात् पृथक् यस्मान्नाना तत्र ततो
यापंचम्यो भवतः चंद्रेणापंकरात्रिर्नशो भव
सूर्येन विना पृथक् दिवा न भाति हर्षपिता
न पृथक् कर्मेन शोभते चंडिमेन विना वा
लीन शोभते सुवर्णेन विना कुलेन राजते

१२ इत्यादि पक्षे पंचमी चेद्धा हित्यादि भानाद्द
देशात्पुण्ये विविच्येति पृथक् विनानानाभि
स्तृतीयान्यतरस्यामिति तृतीया पंचम्यो भव
तः यस्मिन्नन्यस्य कार्यं भवति तत्र सप्तमी त
यथा गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः
नारायणोस्मरणो सति सर्वपापक्षयो भवति
ईश्वरो भुंक्ते हरिद्धा भुंजते इत्यादि षष्ठपचभा
वेभावलक्षणामिति सप्तमी विभक्तिर्भवति
ईश्वरे भुंक्ते हरिद्धा भुंजते इत्यादि षष्ठपचभा
वेभावलक्षणामिति सप्तमी विभक्तिर्भवति
यस्मात् पृथक् क्रियते तत्र षष्ठी सप्तम्यो भवतः
गवां मध्ये कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु मध्ये कृ
ष्णा गौ संपन्नक्षीरा मनुष्याणां मध्ये ब्राह्म
णो धार्मिकः मनुष्येषु वा ब्राह्मणानां मध्ये
क्षिपांवेनः श्रेष्ठः ब्राह्मणेषु वा यतश्चनि
र्धारणमिति षष्ठी सप्तम्यो भवतः इत्यंनोक्त
नो लिख्यते कृतयोगे षष्ठी पृथ्या कार्यस्य
कर्त्री कृतौ कार्यस्य कारकः स एव वाक्यस्य व
क्ता साधुः वाक्यस्य वाचकः साधुरित्यादि वा

कस्येति कर्मणि षष्ठी वक्ष्येति कृतः तत्रेन
सिद्धक्रियावाचकः साधुरिति कर्त्तरि कका
रस्येति अनुक्तकर्मणि षष्ठी कारकः इति
कृतन्तु गोत्र सिद्धक्रियावाचकः इत्यभिहित
कर्त्ता एवं सर्वेषां सकर्मकाणां धातूनां यदा
कर्त्तरि कृतो भवति तदानुक्ते कर्मणि षष्ठीति
~~नयमति श्रीविष्णोस्मर~~स्य कृतो भवति तदा
नुक्ते कर्मणि षष्ठी यदा भावे कृतो भवति
तदानुक्ते कर्त्तरि षष्ठी इति जगति श्रीविष्णो
श्वरस्येत्यभिहितकर्त्तरि षष्ठी जयः इति
कृत एवेति न भावेऽपि च उत्कर्षसिद्धक्रिया ए
वमन्येषामकर्मकाणां एवं यदा भावकृतः तदा
नुक्तः कर्त्ता भवति उभयत्र कर्तृकर्मणोः कृते
षष्ठी भवति शतृशानचक्तवतुकानचत्वत्
प्रभृतीनां प्रयोगे कर्तृकर्मणोः कृतो नि षष्ठी
निषेधो भवति विष्णुस्मरन्नरोपपदन्तुक्तो भ
वति रावणोपि जयमानो रामचंद्रः श्रीमते
वेदान्सुश्रुवान्ब्राह्मणो भाति स्मवेदश्रुवाना
विनिद्रवर्द्धनेष्यधर्मकरिष्यन् जनः सुखी

३६ पुरा भवति धर्मकरिष्यमाणो लोकः कदा भव
ते हरिर्भिनो जनोऽस्ति इह हरिवानुमानानाम्
नमसुवन इत्यत्र सर्वत्र लोकव्ययतिष्ठावुल
र्थेन स्वामिनि षष्ठी निषेधः कृत्यप्रयोगकर्त्त
रि पदे षष्ठी तद्यथा यतेन्यनेकायेचैवकेल
मरमणीयकेनव्यैवैवकृतान्तेसमविदुर्बुधा
नयोरेवकृत्यकूरवलर्थीइतिसकर्मकाणांधा
तूनां कर्मणि कृत्या भवेति नत्रानुक्तकर्त्रि
तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः धार्मिकाणां दृश्यो वि
ष्णुः धार्मिकस्य दृश्या काशी धार्मिकेन वा
धार्मिकस्य दृश्यं गंगाजलं धार्मिकेन वा एवं द्र
ष्टव्यो दर्शनीयश्च अकर्मकाणां धातूनां भावे कृ
त्या भवेति नत्रानुक्ते कर्त्तरि तृतीयाषष्ठ्यौ भव
तः अवकल्पत्वारो भवेति भावे त्रयः अ
भीद्रत्रा एकः तद्यथा दृश्वकालेत्वाल्ययेवनु
त्वाग नो वास्तव्यः उभयः गतो वास्तव्या भावेनु
तुलमविनुगमोविधः अवदोनेवलः अमी
त्रोपोनः पुरायं आमीदांयो हे भवतः का
श्यो भावममेवं पुक्ते भवेति सदृशवाचकार्थानां

प्रयोगे तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः यथा
नारायणेन सदृशः सविनेति विष्णो
र्वा तुल्यः विष्णुना तुल्य इति वा गुरुणा समः
शिष्यगुरोः सम इति वा तुल्यार्थैरतुल्योपमाभ्यां
तृतीयान्यतरस्यामिति तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः य
स्मै कुशलं यस्मै सुखं यस्मै हितं न त्वं चतुर्थी
षष्ठ्यौ भवतः यथा ब्राह्मणाय कुशलं भ
वतु ब्राह्मणस्य सुखं भवतात् ब्राह्मणाय
हितं भवतु यद्वे षष्ठी ब्राह्मणस्यैव स्याद् हि गोभ्यः
कुशलमस्तु गवां कुशलं स्यात् गोभ्यः सुख
म्यात् गवां वा गोभ्यो हितं स्यात् गवां वा इ
ति सर्वत्र चतुर्थी वाशिष्यायुष्यमद्रकुशल
सुखार्थहितैरिति चतुर्थी षष्ठ्यौ भवतः इ
ति श्री षट्कारक प्रक्रिया बालबोधनी सं(प)
र्णा ॥

263

